

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

Δύο βυζαντινά μνημεία της Μάνης:
Επισκοπή (Άγιος Γεώργιος), Παναγία Αγήτρια (Οδηγήτρια)
Αρχιτεκτονική και ζωγραφική

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Του

Αντωνίου Δ. Δημακάκου

Διπλωματούχου Παιδαγωγικού Τμήματος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του
Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
1998

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Συνεπιβλέποντες: Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Γύθειο, Ιούνιος 2019

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από την αρχή οφείλω να εξομολογηθώ ότι ο Πρόλογος γράφτηκε τελευταίος, άρα έχει θέση Επιλόγου, ο οποίος σφραγίζει το τέλος της διπλωματικής εργασίας και, ακόμη περισσότερο, σηματοδοτεί την ολοκλήρωση ενός μεταπτυχιακού «ταξιδιού» που ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2017 στον Μυστρά, αν και τέτοιου είδους «ταξίδια» δεν ολοκληρώνονται ποτέ.

Οι πιο ευχάριστες εμπειρίες προέρχονται από τη γνωριμία και τη συναναστροφή με όλους τους συμφοιτητές μου, είναι όλοι τους σπουδαίοι και μοναδικοί. Για τους διδάσκοντες αξίζει να γραφούν ειλικρινείς έπαινοι και ευχαριστίες, αποτελούν μια επιστημονική ομάδα υψηλού επιπέδου, που αναβαθμίζει το κύρος του συγκεκριμένου μεταπτυχιακού προγράμματος. Στον τομέα της γραμματειακής υποστήριξης ξεχωριστή μνεία αξίζει να αποδοθεί στον καλό μας άγγελο, την κ. Σταυρούλα Ορφανάκου.

Το θέμα της εργασίας προέκυψε ως ιδέα από το πρώτο μάθημα του μεταπτυχιακού και την παρουσίαση της κ. Εμμανουήλ, παρ' όλο που δεν κατείχα το αντικείμενο της βυζαντινής τέχνης. Το δεύτερο ενισχυτικό ερέθισμα προήλθε από τις σύντομες, αλλά πυκνές σε ουσία και ενδιαφέρον, παρουσιάσεις του κ. Αρβανιτόπουλου. Η κ. Σπηλιοπούλου με τις εισηγήσεις της περί σύγχρονης διαχείρισης της πολιτισμικής μας κληρονομιάς, αποτέλεσε τον καταλύτη στη λήψη της οριστικής μου απόφασης: στη σκέψη μου φάνταζε πολύ ενδιαφέρον και γοητευτικό να γνωρίσω και να περιγράψω βυζαντινά μνημεία, τα οποία βρίσκονται στην περιοχή που ζω.

Η επιλογή των δύο ναών, της Επισκοπής και της Αγήτριας, προέκυψε ύστερα από περιήγηση σε ολόκληρη τη Μάνη και μεταξύ πολλών άλλων βυζαντινών εκκλησιών. Στη συνέχεια, η αναζήτηση της βιβλιογραφίας και το ξεπέραςμα δύσκολων εμποδίων, απαίτησε αρκετό χρόνο και ενέργεια. Κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας ήταν αναγκαίες επιτόπιες πολύωρες παρατηρήσεις των μνημείων, που όμως άξιζαν τον κόπο: μπαίνοντας στους ναούς αυτούς, έχεις την αίσθηση ότι οι μορφές ξυπνούν και οι σκηνές ζωντανεύουν, ότι το Βυζάντιο είναι εδώ...

Ευγνωμονώ ιδιαίτερα τους τρεις επιβλέποντες, την εργασία μου, καθηγητές: την κ. Εμμανουήλ, η οποία με καθοδήγησε από την αρχή και δέχθηκε αγόγγυστα το μεγαλύτερο βάρος της αγνοίας μου, την κ. Σπηλιοπούλου με τη ζωντάνια της δημιουργικής εφήβου και τον κ. Αρβανιτόπουλο, τον ταπεινό παντογνώστη της ομάδας.

Από τους συμφοιτητές μου, πρέπει να αναφέρω ξεχωριστά τη Νάνσυ Παναγιωτακοπούλου και τον Νεκτάριο Κότσαλη, με τους οποίους βρεθήκαμε στην ίδια ομάδα επιβλεπόντων καθηγητών και είχαμε ατέλειωτες ώρες τηλεφωνικής υποστήριξης.

Από το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, βοήθησαν σημαντικά η κ. Αγγελική Μέξια, η οποία με προσανατόλισε στην επιλογή των συγκεκριμένων ναών, η κ. Γιάννα Κατσουγκράκη, ο Γιώργος Γαβάκης, οδηγός και συνοδοιπόρος στις περιηγήσεις μου στη Μάνη και οι υπάλληλοι στον πύργο Πικουλάκη στην Αρεόπολη. Στην εξεύρεση της δυσεύρετης βιβλιογραφίας οφείλω ευχαριστίες στην υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης Γυθείου, κ. Βασούλα Κουμουνδούρου, η οποία με έβγαλε από αδιέξοδα. Για τον ίδιο λόγο ευχαριστώ την κ. Ελένη Τζανετάκου, η οποία με διευκόλυνε στις αναζητήσεις μου στη βιβλιοθήκη Σπάρτης και μου παραχώρησε συγγράμματα από την προσωπική της βιβλιοθήκη. Στους φιλολογικούς προβληματισμούς και στη μελέτη αρχαίων συγγραφέων δεν θα μπορούσα να είχα καλύτερο σύμβουλο από τη φιλόλογο καθηγήτρια του Λυκείου Γυθείου κ. Ελένη Ξανθάκου. Τους γεωγραφικούς χάρτες της Μάνης και τα σχέδια των ναών επιμελήθηκε η κ. Θεανώ Παναγάκη. Από τους κατοίκους της Μάνης, με τους οποίους συνομίλησα, δεν ξεχνώ τη ζεστή φιλοξενία του Γεωργίου Αλογάκου και της συζύγου του στο σπίτι τους, που είναι το πιο κοντινό στην Επισκοπή.

Στο τέλος, πρέπει και πάλι να εξομολογηθώ μια σκόπιμη ιεροσυλία, που διέπραξα κατά τη συγγραφή της εργασίας: κάποιες λέξεις και φράσεις έπρεπε να γραφούν σύμφωνα με το πολυτονικό σύστημα, με το οποίο όμως, ο ηλεκτρονικός δαίμων δεν ήταν συμβατός.

... στη Ζ(ζ)ωή μου...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
I. Η ΜΑΝΗ	9
Όνομα, όρια και γεωγραφική ιδιομορφία	9
Από τον μύθο στην ιστορία	11
- Προϊστορική περίοδος	11
- Αρχαία ελληνική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή	12
- Η βυζαντινή Μάνη	16
α'. η πρωτοβυζαντινή / παλαιοχριστιανική εποχή, 4 ^{ος} -7 ^{ος} αιώνας	16
β'. η «σκοτεινή εποχή» 7 ^{ος} και 8 ^{ος} αιώνας	20
- το ιστορικό πρόβλημα της σλαβικής εγκατάστασης στην Πελοπόννησο τον 7 ^ο και 8 ^ο αιώνα	21
γ'. η μεσοβυζαντινή εποχή, από τον 9 ^ο αιώνα ως τις αρχές του 13ου αιώνα	22
δ'. Φραγκοκρατία και υστεροβυζαντινή περίοδος, 1204-1453	26
ε'. Εκκλησιαστική οργάνωση της βυζαντινής Μάνης	29
- ο εκχριστιανισμός της Μάνης	29
- η Επισκοπή Μαΐνης, επίσκοποι και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι	30
II. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ (ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ)	32
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	34
Η σημερινή κατάσταση του μνημείου	34
Τυπολογικά ζητήματα	34
Μορφολογικά ζητήματα	39
- Ο τρούλλος	39
- Οι εξωτερικές όψεις	40
- Ο νάρθηκας	41
- Το τέμπλο	42
- Άλλα γλυπτά	43
Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	45
Η ζωγραφική του παλαιότερου στρώματος (τέλη 12 ^{ου} αιώνα)	45
Εικονογραφικό πρόγραμμα / Διάταξη των τοιχογραφιών	45
- Οι τοιχογραφίες στο Ιερό	45
- Οι τοιχογραφίες στον τρούλλο	46
- Οι τοιχογραφίες στον κυρίως ναό	46
- Οι τοιχογραφίες στον νάρθηκα	48
Εικονογραφία και Εικονογραφικό πρόγραμμα	49
- Το Ιερό	49
- Ο τρούλλος	54
- Οι σκηνές	58
* Ευαγγελισμός	58
* Γέννηση του Χριστού	58
* Υπαπαντή	60
* Μεταμόρφωση	60
* Βαϊφόρος	61

* Αποκαθήλωση	62
* Εις Άδου Κάθοδος	63
* Ανάληψη	63
* Θεραπεία τυφλού	65
* Σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου	66
* Δευτέρα Παρουσία	71
- Εικονογραφικοί τύποι του Χριστού	73
* Άγιο Μανδήλιο	73
* Άγιο Κεράμιο	74
* Χριστός Αντιφωνητής	75
- Οι μορφές	75
- Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα	80
Κόσμημα	82
Η ζωγραφική του νεότερου στρώματος (1771)	82
ΙΙΙ. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΓΗΤΡΙΑΣ (ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ)	84
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ	86
Η σημερινή κατάσταση του μνημείου	86
Τυπολογικά ζητήματα	86
Μορφολογικά ζητήματα	88
- Ο τρούλλος	88
- Οι εξωτερικές όψεις	88
- Ο νάρθηκας	89
- Το τέμπλο	89
- Άλλα γλυπτά	90
Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ	95
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ	96
Η ζωγραφική του παλαιότερου στρώματος (πρώτο μισό 13 ^{ου} αιώνα)	96
Εικονογραφικό πρόγραμμα / Διάταξη των τοιχογραφιών	96
- Οι τοιχογραφίες στο Ιερό	96
- Οι τοιχογραφίες στον τρούλλο	96
- Οι τοιχογραφίες στον κυρίως ναό	96
- Οι τοιχογραφίες στον νάρθηκα	96
Εικονογραφία και Εικονογραφικό πρόγραμμα	97
- Η Βλαχερνίτισσα	97
- Η Ανάληψη του Χριστού	98
- Ο Ελκόμενος	100
- Η Δευτέρα Παρουσία	101
- Η Παναγία Βρεφοκρατούσα	103
- Η Δέηση	104
- Οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ	105
- Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα	105
Κόσμημα	106
Η ζωγραφική του νεότερου στρώματος (1808)	106

IV. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΗΤΡΙΑΣ ΣΤΟ ΤΗΓΑΝΙ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ	108
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	115
ΧΑΡΤΕΣ	124
ΣΧΕΔΙΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ	126

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφετηρία της εργασίας αποτελεί η περιγραφή του γεωγραφικού και ιστορικού πλαισίου της Μάνης. Αυτό, το νοτιότατο άκρο της ηπειρωτικής Ελλάδος, ανέκαθεν αποτελούσε ιδιαίτερη γεωγραφική ενότητα με δικά της φυσικά χαρακτηριστικά, τα οποία έπλαθαν τους χαρακτήρες και διαμόρφωναν την ιδιοσυγκρασία των κατοίκων της: στο απομονωμένο, ορεινό και φτωχικό σε φυσικούς πόρους περιβάλλον, κατοικούσαν άνθρωποι ανυπότακτοι, δύσπιστοι σε αλλαγές και νεωτερισμούς, λιτοί στη διαβίωσή τους και αρκούμενοι σε ό,τι τους παρείχε ο τόπος τους.

Η αναζήτηση του ιστορικού γίνεσθαι της Μάνης επεκτάθηκε στο προϊστορικό παρελθόν της, που τα τελευταία χρόνια φωτίζουν σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα. Η μυθική, η αρχαία ελληνική, η ελληνιστική και η ρωμαϊκή εποχή της Μάνης γίνονται γνωστές, κυρίως, μέσω του Ομήρου και των λακωνικών περιηγήσεων του Πausανία. Στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, οι ιστορικοί δεν περιλαμβάνουν συχνά την περιοχή στα κείμενά τους, για την οποία αντλούμε έμμεσες πληροφορίες από την ιστορία της Πελοποννήσου.

Ζητήματα που αγγίζουν τη βυζαντινή Μάνη είναι η σλαβική εγκατάσταση στην Πελοπόννησο στη διάρκεια του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα και ο εκχριστιανισμός των κατοίκων της.

Το πλήθος των μεσοβυζαντινών ναών της Μέσα Μάνης, με τις προσεγμένες τοιχογραφίες και τον πλούσιο γλυπτικό διάκοσμο, αποτελεί ανεξήγητο ερωτηματικό, αλλά και πρόκληση που απευθύνεται σε όλους τους ειδικούς διαχείρισης των μνημείων.

Ο ναός της Επισκοπής (Άγιος Γεώργιος) στο Σταυρί της Μέσα Μάνης, χρονολογημένος γύρω στο 1200, χαρακτηρίζεται από την επιμελημένη κατασκευή και τον πλούσιο ζωγραφικό του διάκοσμο. Πολλές από τις τοιχογραφίες σώζονται σε καλή κατάσταση. Εντύπωση προκαλούν οι πολλές και σπάνιες σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου, οι οποίες συνδέονται με τον Γεώργιο Δαιμονογιάννη, πιθανό κτήτορα του ναού και συνονόματο του Αγίου. Ερωτηματικό μεταξύ των μελετητών παραμένει το όνομα, Επισκοπή, του ναού.

Ο ναός της Παναγίας Αγήτριας (Οδηγήτριας) κοντά στον μικρό οικισμό Αγία Κυριακή, εκτιμάται ότι οικοδομήθηκε ανάμεσα στα τέλη του 12^{ου} ως το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα. Είναι ναός μικρού μεγέθους, που διασώζει λίγες τοιχογραφίες στον κυρίως ναό και περισσότερες στον νάρθηκα, που θεωρούνται σημαντικής

καλλιτεχνικής αξίας. Ιδιαίτερο γνώρισμα του μνημείου της Αγήτριας είναι ο περιβάλλον χώρος με το μοναδικό φυσικό τοπίο.

Οι δύο ναοί βρίσκονται πολύ κοντά και σε συμμετρική περίπου θέση, δεξιά και αριστερά της χερσονησίδας του Τηγανιού, που αποτελούσε το διοικητικό, στρατιωτικό και θρησκευτικό κέντρο της βυζαντινής Μαΐνης. Είναι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλλο, με πολλά στοιχεία της λεγόμενης ελλαδικής σχολής. Ο γλυπτός τους διάκοσμος μαρτυρεί πως το μάρμαρο, που βρισκόταν σε αφθονία στη Μάνη, στα χέρια επιδέξιων τοπικών μαστόρων αποτέλεσε το υλικό για τη δημιουργία καλλιτεχνημάτων, που προσφέρονταν ως εκδήλωση πίστης των κτητόρων. Οι τοιχογραφίες των δύο μνημείων φανερώνουν γνώση των ρευμάτων που εκπορεύονταν από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της αυτοκρατορίας, αποδοσμένη όμως με επαρχιακή, λαϊκότερη έκφραση.

Η διαχείριση των βυζαντινών μνημείων της Μάνης και η αντιμετώπισή τους ως πολιτισμικών αγαθών, που επιστρέφουν στην ίδια την κοινωνία, αποτελεί ζητούμενο και χρέος όλων, ειδικών και μη.

I. Η ΜΑΝΗ

Όνομα, όρια και γεωγραφική ιδιομορφία

Η επικρατέστερη ετυμολογική προέλευση του ονόματος Μάνη θεωρείται το θηλυκό του επιθέτου μανός, που σημαίνει γυμνός, άδεντρος, ξηρός, άρα «μανή γη» = τόπος ξηρός και γυμνός από βλάστηση¹. Σταδιακά, το επίθετο μανή έγινε ουσιαστικό, ανέβασε τον τόνο στην παραλήγουσα κατά το ζεστή > ζέστη ή πιστή > πίστη και εξελίχθηκε στο τοπωνύμιο Μάνη. Από το Μάνη προήλθε ο δημόδης τύπος Μάινη, όπως έγινε με τις λέξεις της τοπικής διαλέκτου: χαμός > χαϊμός και κλάματα > κλάιματα, και τελικά δημιουργήθηκε ο λόγιος τύπος Μαΐνη, ο οποίος αποτελεί την παλαιότερη γραπτή μνεία.

Άλλες εκδοχές της προέλευσης του ονόματος αποτελούν²:

- το ομηρικό μήνις, δωρικό μάνις, που συνδέεται με τη μανία-οργή των κατοίκων
- το λατινικό manus που σημαίνει χέρι όπως το σχήμα της Πελοποννήσου
- το επίσης λατινικό manes δηλαδή ψυχές νεκρών, που παραπέμπει στο αρχαίο ψυχοπομπείο-νεκρομαντείο στο Ταίναρο³
- το ιταλικό maïna, από το ναυτικό παράγγελμα για το κατέβασμα των πανιών λόγω των ισχυρών ανέμων που έπνεαν στην περιοχή
- το βυζαντινό κάστρο της Μαΐνης, έδρα της διοίκησης, της φρουράς και πιθανότατα της ομώνυμης επισκοπής που βρισκόταν στην οχυρή χερσονησίδα Τηγάνι.

Γεωγραφικά η Μάνη οριοθετείται ως το νοτιότατο άκρο της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά και των Βαλκανίων. Ανήκει στο διαμέρισμα της Πελοποννήσου, η οποία στην αρχαιότητα παρομοιαζόταν με πλατανόφυλλο και στα βυζαντινά χρόνια υπαγόταν στα Κατωτικά μέρη⁴. Η Μάνη αποτελεί τη δυτική χερσόνησο της Λακωνίας που περιβρέχεται από τον Μεσσηνιακό και τον Λακωνικό κόλπο. Από την ψηλότερη κορυφή του Ταυγέτου, τον αρχαίο Ταλετόν⁵, μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο ή Κάβο-Ματαπάς, η απόσταση είναι 75 χιλιόμετρα. Η έκταση της χερσονήσου της Μάνης είναι 930 τετραγωνικά χιλιόμετρα και το πλάτος της κυμαίνεται από 10 ως 20 χιλιόμετρα⁶.

¹ Πεζόπουλος 1938, 3-4.

² Γεωργακάς 1938, 32-34. Γεωργακάς 1939, 221-227. Πετρίδης 1871-1872, 156-157. Πετρίδης 1886, 508-509. Μέξης 1977, 199-219. Συνολικά περί του ονόματος Μάνη βλ. Κουτσιλιέρης 1996, 121-125 και Δαμιανάκος 2018, 25-26.

³ Σαΐτας 1992, 12-13, σημ. 14. Για το μυθικό Ταίναρο βλ. Βαγιακάκος 1960, 97-110. Για τη λατρεία του «χθόνιου» Ποσειδώνα στο Ταίναρο βλ. Ελληνική Μυθολογία, 1, 231-234.

⁴ Αβραμέα 1999, 11.

⁵ Πausanίας, Γ' Λακωνικά, 20.4.

⁶ Κόμης 2004, 17-25. Σαΐτας 2004, 186. Σαΐτας 1992, 9.

Εκεί καταλήγει η χερσαία διαδρομή από Βορρά προς Νότο που ανέκαθεν χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι, οι ταξιδιώτες, οι έμποροι αλλά και οι επιδρομείς. Βρίσκεται επίσης στο μέσο της θαλάσσιας διαδρομής που ενώνει την Ανατολική με τη Δυτική Μεσόγειο. Στα λιμάνια της έδεναν καράβια που μετέφεραν εμπορεύματα κι ανθρώπους, άλλοτε φιλικούς κι άλλοτε επιδρομείς.

Εθιμικά, άγνωστο από πότε, η Μάνη μοιράζεται σε τρεις μικρότερες περιοχές, αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους⁷:

- Η Κάτω Μάνη ή Προσηλιακή περιλαμβάνει την περιοχή που ορίζεται δυτικά από την οροσειρά του Σαγγιά, δηλαδή τη νότια προέκταση του Ταυγέτου, ως τα ανατολικά παράλια της χερσονήσου που βρέχονται από τον Λακωνικό κόλπο. Βόρεια ξεκινάει από το Γύθειο και νότια καταλήγει στο Ταίναρο.

- Η Μέσα Μάνη ή Κακαβουλιά⁸ ή Αποσκιερή/Αποσκιαδερή οριοθετείται ανατολικά από την οροσειρά του Σαγγιά μέχρι τα δυτικά παράλια της χερσονήσου που βρέχονται από τον Μεσσηνιακό κόλπο. Βόρεια αρχίζει από την Αρεόπολη και το Οίτυλο και νότια φτάνει στο Ταίναρο.

- Η Έξω Μάνη ή Μεσσηνιακή Μάνη ξεκινάει νότια από το Οίτυλο και βόρεια φτάνει μέχρι σχεδόν την Καλαμάτα. Δυτικά ορίζεται από τα μεσσηνιακά παράλια και φτάνει ανατολικά ως τις πλαγιές του Ταυγέτου.

Η Μέσα Μάνη, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα περισσότερα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου, ταιριάζει περισσότερο με τον γεωγραφικό όρο Μαΐνη των Βυζαντινών. Διαβαίνοντας προς νότο τη χερσαία είσοδο της Μέσα Μάνης, δηλαδή τη νοητή γραμμή Πασσαβά- Οιτύλου -Αρεόπολης, ο τόπος αυτονομείται και αποκτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δωρικής λιτότητας και αυστηρότητας. Οι νότιες απολήξεις του Ταυγέτου, δηλαδή η οροσειρά του Σαγγιά, διαμορφώνουν μια πραγματικά μανή γη, έκτασης 190 τετραγωνικών χιλιομέτρων, ένα ημιορεινό, πετρώδες, άνυδρο, δυσπρόσιτο και άγονο τοπίο που καταλήγει δυτικά σε υπερυψωμένη ακτογραμμή με διαβρωμένους γκρεμούς και κοφτερά βράχια, παραθαλάσσια σπήλαια, μικρότερες χερσονήσους, ακρωτήρια και φυσικά λιμανάκια⁹. Στο εσωτερικό της περιοχής η έλλειψη νερού και η ελάχιστη καλλιεργήσιμη γη ποτέ

⁷ Στο: Σαΐτας 1992, 9-12, σημ. 5, 6, 7 δίνονται περισσότερες πληροφορίες για τα τμήματα της Μάνης και τα γεωγραφικά, οικιστικά χαρακτηριστικά τους. Δρανδάκης 1995, 12.

⁸ Σαΐτας 1992, 11, σημ. 9 όπου κακαβούλια = μικρά κακάβια, δηλαδή μεταλλικές χύτρες που προστάτευαν το κεφάλι στη διάρκεια εχθροπραξιών.

⁹ Σαΐτας 1992, σ. 12, σημ. 11.

δεν ευνόησαν την αγροτική οικονομία που εφαρμοζόταν σε τεχνητές αναβαθμίδες-πεζούλες για να καλύψει βασικές βιοτικές ανάγκες¹⁰.

Οι παραδοσιακές παραγωγικές ασχολίες των Μανιατών¹¹ ήταν η καλλιέργεια της ελιάς, η κτηνοτροφία, η αλιεία, η μελισσοκομία, το κυνήγι και η προσοδοφόρα πειρατεία¹².

Σεισμικά και άλλα γεωμορφολογικά φαινόμενα που επηρέασαν τη μορφή, το οικιστικό περιβάλλον και τον πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής έχουν καταγραφεί στη διάρκεια της Πρωτοβυζαντινής περιόδου, δηλαδή από τον 4^ο ως τον 7^ο αιώνα, ενώ για τα επόμενα χρόνια η πληροφόρηση είναι πενιχρή¹³.

Σε όλη τη Μάνη το κλίμα είναι ήπιο μεσογειακό με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τη μεγάλη ηλιοφάνεια και τους ισχυρούς ανέμους, ιδιαίτερα στη Μέσα Μάνη¹⁴.

Από τον μύθο στην Ιστορία

- Προϊστορική περίοδος

Για να γνωρίσουμε τους παλαιότερους κατοίκους της Λακωνίας χρειάστηκε να ταξιδέψουμε κάμποσες χιλιετίες στο παρελθόν μέχρι να φτάσουμε στην Παλαιολιθική Εποχή¹⁵. Οι αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή αποτέλεσαν τη «μηχανή του χρόνου» σε ένα ταξίδι γοητευτικό που συνεχίζεται ακόμη...

Όλα ξεκίνησαν το 1958 όταν ο Μανιάτης κυνηγός Αποστόλης Λαμπρινάκος ανακάλυψε τυχαία το σπήλαιο Αλεπότρυπα στο Διρό της Μέσα Μάνης, το οποίο εξερεύνησαν τα επόμενα χρόνια οι σπηλαιολόγοι Ιωάννης και Άννας Πετρόχειλου αποκαλύπτοντας πλήθος ευρημάτων¹⁶. Από το 1970 ξεκίνησαν αρχαιολογικές ανασκαφές και έρευνες, οι οποίες έφεραν στο φως λίθινα εργαλεία και κατάλοιπα που μαρτυρούν συνεχή ανθρώπινη παρουσία στη διάρκεια εκείνης της εποχής στα

¹⁰ Στοιχεία για τη μορφολογία του εδάφους παρέχονται στο: Κόμης 2005, 21-22.

¹¹ Αναλυτικά στοιχεία για τις καλλιέργειες και την οικονομία στη Μάνη, κυρίως κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Κόμης 2005, 22-36.

¹² Κουτσιλιέρης 1996, 563-567, όπου περιγράφεται η πειρατεία ως γενικό φαινόμενο και ειδικότερα στη Μάνη. Για το ίδιο θέμα βλ. Κοντογιάννης 2004, 120-123 και Κόμης 2005, 33-34.

¹³ Στο: Αβραμέα 2012, 79-100 περιγράφονται αναλυτικά οι σεισμοί, η μετατόπιση της ακτογραμμής, η διάβρωση και οι προσχώσεις που αλλοίωσαν τη γεωμορφολογία της Πελοποννήσου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

¹⁴ Κόμης 2005, 19-21 πληροφορίες για το κλίμα της Μάνης.

¹⁵ Ντάρλας 2004, 162.

¹⁶ Δαμιανάκος 2018, 43-47 αναδημοσιεύονται τα λόγια της Άννας Πετρόχειλου, η οποία παρουσιάζει την ανακάλυψη της Αλεπότρυπας από κυνηγό της περιοχής και περιγράφει το εσωτερικό του σπηλαίου. Πληροφορίες για τα σπήλαια Γλυφάδα/Βλυχάδα και Αλεπότρυπα βλ. Πετρόχειλου 2007, 11-25.

σπήλαια του Διρού¹⁷. Φάνηκε μάλιστα ότι οι νεολιθικοί πρόγονοί μας ήταν πολυπληθείς, δραστήριοι και διακρίνονταν από ανώτερο βιοτικό επίπεδο με καλλιτεχνικές ανησυχίες.

Ο Homo Taenarius ή Ταινάριος άνθρωπος κοσμεί την παλαιολιθική προϊστορία της Μάνης όταν αποκάλυψε τα καλά κρυμμένα μυστικά του, εκτός από την ηλικία του, στην παραθαλάσσια σπηλαιώδη κατοικία του στη θέση Απήδημα στον όρμο του Οιτύλου. Πρόκειται για δύο κρανία ανθρώπων Παλαιολιθικής Εποχής που η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως στα τέλη της δεκαετίας του 1970¹⁸. Εκεί κοντά, στο δικό της σπήλαιο, η εικοσάχρονη Κανέλα κείτεται ενταφιασμένη εδώ και 30.000 χρόνια φορώντας το κοχυλένιο της περιδέραιο¹⁹.

Στην ίδια «γειτονιά», σε παραθαλάσσια σπήλαια στη θέση Καλαμάκια, ανακαλύφθηκαν το 1993 οι κατοικίες παλαιολιθικών ανθρώπων που έζησαν εκεί πριν από 100.000 ως 40.000 χρόνια από σήμερα. Τα ανθρώπινα υπολείμματα, δόντια και οστά, ανήκουν σε ανθρώπους του Νεάντερταλ²⁰.

- Αρχαία ελληνική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή

Στη διάρκεια των προϊστορικών ελληνικών φύλων όταν οι Πελασγοί έδιωξαν τους Μινύες από τη Λήμνο, οι τελευταίοι κατέφυγαν στον Ταΰγετο, τη Λακεδαίμονα και το Ταίναρο και αργότερα μαζί με Σπαρτιάτες εποίκησαν τη Θήρα²¹. Την ίδια περίπου εποχή οι Φοίνικες, έμποροι και θαλασσοκράτορες της Μεσογείου, αντάλλασσαν προϊόντα, ιδέες και λατρευτικά έθιμα στα λακωνικά λιμάνια.

Στη διάρκεια της αρχαιοελληνικής περιόδου η Μάνη βρισκόταν στη σκιά της υπερδύναμης Σπάρτης μέχρι και τις αρχές του 2^{ου} π. Χ. αιώνα που επεκτάθηκε η ρωμαϊκή διεϊσδυση στον ελλαδικό χώρο²². Ο τελευταίος Σπαρτιάτης βασιλιάς Νάβις (207 π. Χ.-192 π. Χ.) συγκρούστηκε με τους Ρωμαίους και η ήττα του σηματοδότησε

¹⁷ Δαμιανάκος 2018, 48-49 όπου παρουσιάζονται αποσπάσματα από περιγραφές των ευρημάτων. Για αναλυτική πληροφόρηση βλ. Παπαθανασόπουλος 1971, 12-16, 149-153, 289-303. Παπαθανασόπουλος 1983, 221-224 και Παπαθανασόπουλος 2008.

¹⁸ Ντάρλας 2004, 166. Για πληρέστερη πληροφόρηση των ανασκαφών και των ευρημάτων στο Απήδημα βλ. τα έργα του υπεύθυνου καθηγητή Φυσικής Ανθρωπολογίας, Πίτσιος 2000 και Πίτσιος 2002.

¹⁹ Πίτσιος 2000, 103-105: Το ζεύγος Κανέλας και Πούλου Κατσαφαρέα φιλοξενούσαν το συνεργείο της ανασκαφής στο Απήδημα. Προς τιμήν της οικοδέσποινας ονομάστηκε έτσι ο σκελετός της νεαρής γυναίκας. Για το ίδιο θέμα και το περιδέραιο της Κανέλας βλ. Πίτσιος 2002, 174-177.

²⁰ Ντάρλας 2004, 166-169. Αναλυτικά για τη διαδικασία των ανασκαφών και για τα ευρήματα βλ. τα έργα του υπεύθυνου αρχαιολόγου, Ντάρλας 1999 και Ντάρλας 2002, 179-209. Περιληπτικά για τα ευρήματα στο Απήδημα, στα Καλαμάκια και στον Διρό βλ. Σαΐτας 2004, 187.

²¹ Ελληνική Μυθολογία, 3, 102, 303. Κουτσιλιέρης 1996, 74-76 παρέχονται στοιχεία για τον εποικισμό της Θήρας από το βασιλικό γένος των Αιγειδών της Σπάρτης και τους Μινύες του Ταινάρου.

²² Κουτσιλιέρης 1996, 33-35.

το τέλος της αρχαίας Σπάρτης και την αρχή της ρωμαϊκής εποχής²³. Με την υποστήριξη των φιλελλήνων Ρωμαίων αυτοκρατόρων του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα, η Σπάρτη αναγεννήθηκε οικονομικά και πληθυσμιακά²⁴. Εμφανίστηκε τότε δυναμικά στο προσκήνιο το Κοινό των Λακεδαιμονίων²⁵, μια συμπολιτεία είκοσι τεσσάρων πόλεων, που αργότερα, το 21 π. Χ., ονομάστηκε Κοινό των Ελευθερολακώνων και περιελάμβανε δεκαοκτώ πόλεις²⁶: Γύθειο, Τευθρώνη, Λας, Πύρριχος, Καινήπολις, Οίτυλο, Λεύκτρα, Θαλάμαι, Αλαγονία, Γερήνια, Ασωπός, Ακριαί, Βοιαί, Ζάραξ, Επίδαυρος, Λιμηρά, Βρασιαί, Γερόνθραι και Μαριός. Οι πρώτες δέκα πόλεις βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της Μάνης. Το λατρευτικό κέντρο βρισκόταν στο ακρωτήριο Ταίναρο, το διοικητικό κέντρο αποτελούσε η Καινήπολις και σημαντικότερη πόλη ήταν το Γύθειο.

Το Κοινό στη διάρκεια του 1^{ου}-2^{ου} μ. Χ. αιώνα άκμασε εμπορικά και οικονομικά και ο πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά²⁷. Ακολούθησε όμως σταδιακή παρακμή κυρίως λόγω σεισμών και εχθρικών επιδρομών, ώσπου στα τέλη του 3^{ου} μ. Χ. αιώνα, επί αυτοκρατορίας Διοκλητιανού (284-305), το Κοινό των Ελευθερολακώνων διαλύθηκε. Η Μάνη από τότε μέχρι τον 6^ο αιώνα, εποχή του Ιουστινιανού (527-565), δεν αναφέρεται στις ιστορικές πηγές. Η βυζαντινή περίοδος και τα νεότερα χρόνια ολοκληρώνουν τον μανιάτικο ιστορικό βίο.

Ένα σύγχρονο οδοιπορικό στο ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον της Μάνης αποτελεί εμπειρία ζωής²⁸. Τα προϊστορικά ευρήματα, οι αναφορές του Ομήρου (8^{ος} αιώνας π. Χ.), οι λακωνικές περιηγήσεις του Πausανία²⁹ κατά τη δεύτερη πεντηκονταετία του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, το βυζαντινό ζωντανό παρελθόν και το αδούλωτο φρόνημα των νεότερων χρόνων, δίνουν ζωή στο «πνεύμα του τόπου» που συντροφεύει κάθε βήμα του επισκέπτη.

²³ Η εμπόλεμη διαμάχη του Νάβιδος με τους Ρωμαίους και η πρώτη σύσταση του Κοινού των Λακεδαιμονίων περιγράφεται στο: Κουτσίλιερης 1996, 35-37.

²⁴ Για τους φιλέλληνες ρωμαίους αυτοκράτορες Αδριανό (117-138), Μάρκο Αυρήλιο (161-180) και τον οίκο των Αντωνίων βλ. ΙΕΕ, Στ', 116-118

²⁵ ΙΕΕ, Στ', 126-127 για τα Κοινά, δηλαδή το ρωμαϊκό διοικητικό σύστημα των ελληνικών πόλεων. Για την ίδρυση του Κοινού των Λακεδαιμονίων στο ίδιο, 157. Κουτσίλιερης 1996, 38-40.

²⁶ Πausανίας, Γ' Λακωνικά, 21.7 αναφέρονται οι δεκαοκτώ πόλεις που συγκροτούσαν το Κοινό των Ελευθερολακώνων.

²⁷ Κουτσίλιερης 1996, 69-71.

²⁸ Κουτσίλιερης 1996, 40-68 περιγράφονται αρχαίοι και σημερινοί οικισμοί της Μάνης. Δαμιανάκος 2018, 52-106.

²⁹ Πausανίας, Γ' Λακωνικά, 20.4, 21.5, 21.6, 22.1, 24.6, 25.1, 25.3, 25.4, 25.5, 25.9, 25.10, 26.1, 26.7, 26.8, 26.11.

Αρχή του οδοιπορικού το Οίτυλο³⁰, η δυτική θαλάσσια πύλη της Μάνης, που συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο μαζί με άλλες πόλεις της Λακεδαιμόνας³¹. Οι κάτοικοι του Οιτύλου θεωρούνται από τους πρώτους στη Μάνη που ασπάστηκαν τον χριστιανισμό. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και την κατάληψη του Μυστρά προσέφερε ασφάλεια στους διωκόμενους Κομνηνούς και Λασκάρηδες αλλά και στους Μεδίκους από τη Φλωρεντία³².

Κοντά στην Αρεόπολη βρισκόταν η αρχαία Παλαίρημος, που λόγω της εμφανούς ομοιότητας του ονόματος με το Παλέρμο της Σικελίας δημιούργησε υποψίες για σχέση μητρόπολης με αποικία.

Το σημερινό χωριό Κηπούλα ταυτίζεται με την Ιππόλα, η ακρόπολη της οποίας βρισκόταν λίγο ψηλότερα, στον σημερινό οικισμό Άνω Πούλα. Στην ίδια περιοχή βρισκόταν και η αρχαία Μέσση ή Μέσσα που αναφέρουν ο Όμηρος και ο Πausανίας. Η Κυπάρισσος, η αρχαία Καινήπολις (= καινή πόλις) που ιδρύθηκε από αποίκους της κοντινής περιοχής του Ταινάρου, άκμασε ως πόλη-μέλος του Κοινού των Ελευθερολακώνων τη ρωμαϊκή εποχή.

Το Αχίλλειο, κοντά στο Μαρμάρι, συνδέεται ετυμολογικά με τον Αχιλλέα μέσω της μυθολογικής υπόθεσης πως άποικοι από το γειτονικό Φτείο ίδρυσαν την αρχαία Φθία όπου γεννήθηκε ο ομηρικός ήρωας.

Οι ονομασίες Ταίναρος, Ταίναρον και Ταιναρία υποδηλώνουν μια ευρύτερη περιοχή, με θρύλους που έρχονται από τα βάθη της ελληνικής μυθολογίας και συνεχίζονται στα αρχαία και βυζαντινά χρόνια.

Το Πόρτο Κάγιο, η αρχαία Ψαμαθούς (= αμμώδης τόπος), από την εποχή των Μινύων και των Φοινίκων ως και σήμερα αποτελεί ασφαλές ναυτικό καταφύγιο.

Κοντά στο σημερινό Νύφι υπήρχε η αρχαία Αίγίλα με ιερό της Δήμητρας και τις γυναίκες-ιέρειες που αντιστάθηκαν στους Μεσσήνιους επιδρομείς και μάλιστα αιχμαλώτισαν τον Αριστομένη³³.

Ο Κότρωνας ταυτίζεται με την αρχαία Τευθρώνη όπου λατρευόταν η Ισσωρία Άρτεμις. Η ακρόπολη της βρισκόταν στον σημερινό οικισμό Λουκάδικα.

³⁰ Αβραμέα 1983, 3 δίνονται οι αναφορές αρχαίων συγγραφέων για το Οίτυλο.

³¹ Ομήρου Ιλιάδα, Β, 581-590:

οἱ δ' εἶχον κοίλην Λακεδαιμόνα κητώεσσαν./Φᾶρῖν τε Σπάρτην τε πολυτρήρωνά τε Μέσσην./
Βρυσειάς τ' ἐνέμοντο καὶ Αὐγείας ἐρατεινάς./οἳ τ' ἄρ' Ἀμύκλας εἶχον Ἔλος τ' ἔφαλον πτολίεθρον./
οἳ τε Λάαν εἶχον ἠδ' Οἴτυλον ἀμφενέμοντο./τῶν οἱ ἀδελφεὸς ἦρχε βοῖην ἀγαθὸς Μενέλαος/
ἐξήκοντα νεῶν: ἀπάτερθε δὲ θωρήσσοντο:/ἐν δ' αὐτὸς κίεν ἦσι προθυμίησι πεποιθῶς/
ὄτρύνων πόλεμον δέ: μάλιστα δὲ ἔτεο θυμῷ/τίσασθαι Ἑλένης ὀρμήματά τε στοναχάς τε.

³² Λεπτομέρειες σχετικές με την παρουσία ευγενών οίκων στο Οίτυλο βλ. Δαμιανάκος 2018, 54-58.

³³ Για το περιστατικό βλ. Πausανίας, Δ' Μεσσηνιακά, 17.1. Κουτσιλιέρης 1996, 57.

Ο Κάβαλος αποτελεί οικιστική συνέχεια της αρχαίας πόλης Πύρριχος, από την οποία διασώζονται ευρήματα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Το Κάστρο του Πασσαβά, το οποίο αναφέρεται παρακάτω στο κεφάλαιο της βυζαντινής Μάνης, χτίστηκε τον 13^ο αιώνα με υλικά της κατεστραμμένης αρχαίας πόλης Λας που στα δωρικά σημαίνει λίθος.

Η Λας, η ανατολική θαλάσσια πύλη της Μάνης, ήταν το αρχικό λιμάνι-επίγειο της αρχαίας Σπάρτης και εμπορικό κέντρο του Κοινού των Ελευθερολακώνων. Κοντά στη Λας πρέπει να βρισκόταν η αναφερόμενη από τους Θουκυδίδη και Στράβωνα αρχαία πόλη Ασίνη.

Το Γύθειο ταλαιπωρεί ακόμα ιστορικούς και γλωσσολόγους σχετικά με την προέλευση, σημασία και ορθογραφία του ονόματός του. Την κλασική εποχή ήταν το νεώριο της Σπάρτης και στα ρωμαϊκά χρόνια αναδείχτηκε σε σημαντική πόλη του Κοινού των Λακεδαιμονίων/Ελευθερολακώνων. Το ομηρικό νησάκι Κραναή προσέφερε καταφύγιο στην πρώτη παράνομη διανυκτέρευση του Πάρη που ψιθύριζε στην Ωραία Ελένη:

...οὐδ' ὄτε σε πρῶτον Λακεδαίμονος ἔξ ἔρατεινῆς
ἔπλεον ἀρπάξας ἐν ποντοπόροισι νέεσσι,
νήσῳ δ' ἐν Κραναῖ ἔμίγην φιλότητι καὶ εὐνῇ ...³⁴

Οι Αιγιές, πιθανόν η πόλη Αυγειαί που αναφέρει ο Όμηρος, ήταν αγροτικό ιερό των Λακώνων περιοίκων από τα κλασικά ως τα ελληνοιστικά χρόνια και μετέπειτα σημαντική περιοχή βυζαντινής επισκοπής³⁵.

Οι Θαλάμες ήταν γνωστή για το μαντείο της Ινούς³⁶ και της Πασιφάης³⁷.

Στο σημερινό Λεύκτρο ή Λεύκτρα βρισκόταν η ομώνυμη πόλη-μέλος του Κοινού των Ελευθερολακώνων. Εκεί τον 13^ο αιώνα ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος ίδρυσε το Κάστρο του Λεύκτρου, για το οποίο γίνεται λόγος σε κεφάλαιο της βυζαντινής Μάνης.

³⁴ Ομήρου Ιλιάδα, Γ, 443-445 ο Πάρης μετά την ήττα στη μονομαχία του με τον Μενέλαο έξω από τα τείχη της Τροίας, συνομιλεί με την εκνευρισμένη Ελένη και της θυμίζει την παραμονή τους στην Κραναή.

³⁵ Ομήρου Ιλιάδα, Β, 583 όπου ανάμεσα στις λακωνικές πόλεις που συμμετείχαν στον Τρωικό πόλεμο συναντάμε τις: ... Αὐγείας ἔρατεινάς...

³⁶ Ελληνική Μυθολογία, 3, 74, 119-122 η Ινώ, κόρη του Κάδμου και δεύτερη σύζυγος του Αθάμαντα, κακή μητριά του Φρίξου και της Έλλης, αργότερα μεταμορφώθηκε στην καλή θεότητα του πελάγους τη Λευκοθέα. Βλ. και Ομήρου *Οδύσσεια*, ε, 333.

³⁷ Ελληνική Μυθολογία, 3, 269-270 η Πασιφάη ήταν σύζυγος του Μίνωα που πλάγιασε με τον Ταύρο και γέννησε τον Μινώταυρο. Συνδέεται με τη λατρεία της Σελήνης.

Η Γερήνια, γενέτειρα του βασιλιά της Πύλου Νέστορα και η Ενόπη είναι αρχαίες πόλεις που η θέση τους δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί³⁸.

Η Καρδαμύλη και η Ενόπη αναφέρονται από τον Όμηρο ως δύο από τα επτά δώρα του Αγαμέμνονα προκειμένου να καταπραΰνει τον θυμό του Αχιλλέα³⁹. Στα ρωμαϊκά χρόνια χρησίμευσε ως επίνειο της Σπάρτης, αφού το Γύθειο ήταν το λιμάνι του Κοινού των Ελευθερολακώνων.

- Η βυζαντινή Μάνη

Οι διαθέσιμες πληροφορίες για τη βυζαντινή Μάνη είναι ελάχιστες και μάλλον προκαλούν σύγχυση παρά διαφωτίζουν το ιστορικό παρελθόν της. Μια κατά προσέγγιση εικόνα μπορούμε να σχηματίσουμε από τις σαφέστερες πληροφορίες που διαθέτουμε για την Πελοπόννησο της βυζαντινής εποχής⁴⁰.

α'. Η πρωτοβυζαντινή / παλαιοχριστιανική εποχή, 4^{ος} - 7^{ος} αιώνας αποτέλεσε το μεταβατικό στάδιο από τον αρχαίο πολιτισμό στη βυζαντινή περίοδο, με πρωτεύον χαρακτηριστικό στοιχείο τη σταδιακή θρησκευτική μετεξέλιξη και μετατόπιση από την ειδωλολατρεία στον χριστιανισμό⁴¹. Ειδικά για τη Μάνη το θέμα αυτό θα αναλυθεί παρακάτω, καθώς διατρέχει και τις επόμενες βυζαντινές περιόδους.

Η μετάβαση αυτή από τη μια κατάσταση στην άλλη ήταν διαδικασία αργή και σε βάθος χρόνου. Το αρχαίο μοντέλο της ισχυρής πόλης και του αστικού πολιτισμού μετασχηματίστηκε βαθμιαία ως τον 7^ο αιώνα που κυριάρχησαν οι αγροτικοί οικισμοί και ο αγροτικός πολιτισμός. Αυτή η αλλαγή θεωρήθηκε τεκμήριο παρακμής της πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου και οι αιτίες αποδόθηκαν σε φυσικές καταστροφές και στην κάθοδο των Σλάβων.

Τα τελευταία χρόνια ο ιστορικός βίος εκείνης της εποχής έγινε πιο ορατός όχι μόνο από τις γραπτές πηγές – που συχνά είναι ανύπαρκτες – αλλά από το αρχαιολογικό υλικό που εμπλουτίστηκε με νομίσματα, κεραμικά και μικροαντικείμενα του

³⁸ Ομήρου Ιλιάδα όπου ο «Γερήνιος Νέστωρ» αναφέρεται συχνά, ενδεικτικά βλ. Β, 601 και Ι, 162: ... έπειτα Γερήνιος ιππότα Νέστωρ...

³⁹ Ομήρου Ιλιάδα, Ι, 149-153:

...έπτα δέ οι δώσω εὖ ναιόμενα πτολίεθρα/Καρδαμύλην Ἐνόπην τε καὶ Ἴρην ποιήεσαν/
Φηράς τε ζαθέας ἠδ' Ἄνθειαν βαθύλειμον/καλήν τ' Αἴπειαν καὶ Πήδασον ἄμπελόεσσαν./
πᾶσαι δ' ἐγγὺς ἄλος, νέεται Πύλου ἡμαθόεντος...

⁴⁰ Αβραμέα 1999, περιλαμβάνονται εν συντομίαι οι διαθέσιμες πληροφορίες για την πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο. Αναλυτικά βλ. Αβραμέα 2012.

⁴¹ Περιπτώσεις ειδωλολατρικών πρακτικών που πέρασαν στη χριστιανική λατρεία βλ. Αβραμέα 2012, 315-323.

αγροτικού πολιτισμού. Η επαναξιολόγηση όλων των αρχαιολογικών ευρημάτων έκανε φανερό ότι η εξέλιξη της κοινωνίας από αστική σε αγροτική, δεν οφείλεται αποκλειστικά στις καταστροφές από σεισμούς και εχθρικές επιδρομές αλλά στην προσαρμογή των κατοίκων στα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα. Οι εσωτερικές κρατικές δυσλειτουργίες, η βαριά φορολογία και η νέα ηθική του χριστιανισμού ώθησαν τους κατοίκους προς έναν νέο, πιο απλό τρόπο ζωής⁴².

Η νέα θρησκεία, που επιπλέον πρέσβευε τον λιτό βίο, μετέβαλε τη μορφή και την αρχική λειτουργία των παλαιότερων μνημείων, δημιούργησε νέα λατρευτικά κτίσματα και συνέβαλε ώστε το αστικό τοπίο να μετατραπεί σε αγροτικό. Η κυρίαρχη νοοτροπία στον καθημερινό βίο προέκυψε από τη βαθμιαία συγχώνευση του αρχαίου ελληνικού τρόπου ζωής με τις χριστιανικές επιταγές, όπως μαρτυρούν τα αρχαία αγάλματα και γλυπτά που πάνω τους χαράχθηκε ο σταυρός ως αποτροπαϊκό σύμβολο και μετατράπηκαν από είδωλα σε χριστιανικές μορφές⁴³.

Την πρωτοβυζαντινή εποχή η Πελοπόννησος ήταν τμήμα της επαρχίας Ελλάδος ή Αχαΐας, με έκταση από τον Σπερχειό ποταμό ως το Ταΐναρο, με πρωτεύουσα και μητροπολιτική έδρα την Κόρινθο⁴⁴. Η διοικητική αυτή δομή της βυζαντινής αυτοκρατορίας παρέμεινε ως τα τέλη του 7^{ου} αιώνα όταν εξωτερικοί και εσωτερικοί παράγοντες οδήγησαν στην εισαγωγή του θεσμού των θεμάτων.

Εξωγενείς παράγοντες που επέδρασαν στην περιοχή ήταν ο σεισμός του έτους 365 και περισσότερο αυτός του έτους 375, που εξαφάνισε λόγω καταβύθισης μεγάλη περιοχή του Γυθείου⁴⁵. Ότι απόμεινε λεηλατήθηκε το 395 από τους Βησιγόθους επιδρομείς του Αλάριχου Α΄ (395-410)⁴⁶. Νέος ισχυρός σεισμός το έτος 551/552 κατέστρεψε την Καινήπολη, σημερινή Κυπάρισσο. Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους οι Σλάβοι επιδρομείς στην Πελοπόννησο και αργότερα, τον 7^ο και 8^ο αιώνα, σλαβικά φύλα κατήλθαν κατά κύματα και παρέμειναν στην περιοχή, δημιουργώντας στους μεταγενέστερους ιστορικούς και ερευνητές το ιστορικό πρόβλημα για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω.

⁴² Αβραμέα 1999, 16. Αναλυτικά για τη μορφή των πόλεων και της υπαίθρου στην Πελοπόννησο αυτήν την περίοδο βλ. Αβραμέα 2012, 227-246. Για τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες βλ. Αβραμέα 2012, 249-300.

⁴³ Αβραμέα 1999, 17 αναφέρονται οι περιπτώσεις αρχαίων αγαλμάτων στη Σπάρτη και στην Κόρινθο και θωρακίου στο Λέχαιο. Περισσότερα για το ίδιο θέμα βλ. Αβραμέα 2012, 314-315.

⁴⁴ Αβραμέα 1999, 11-12.

⁴⁵ Αναλυτική παρουσίαση των σεισμών που έπληξαν ιδιαίτερα τη Μάνη γίνεται στο: Αβραμέα 2012, 82-92.

⁴⁶ ΙΕΕ, Ζ΄, 93-96: ο Αλάριχος λεηλάτησε τον ελλαδικό χώρο νότια της Θεσσαλίας, εκτός από τη Θήβα, την Αθήνα και την Τεγέα. Βλ και Αβραμέα 1999, 13 και Αβραμέα 2012, 107-116.

Η μοναδική ιστορική μαρτυρία για τη Μάνη εκείνης της περιόδου προέρχεται από τον Προκόπιο τον Καισαρέα (500-565), ιστορικό της εποχής του Ιουστινιανού (527-565), ο οποίος αναφέρει πως ο στρατηγός Βελισσάριος το 533-534 ως επικεφαλής της βυζαντινής επιχείρησης κατά των Βανδάλων της Αφρικής, παρέμεινε στην Καινήπολη με τον στόλο του⁴⁷. Εκεί ο Προκόπιος πληροφορήθηκε και κατέγραψε τη μαρτυρία των γηγενών για τη σπουδαία νίκη τους έναντι του Γιζέριχου, του βασιλιά των Βανδάλων της Αφρικής, πριν από αρκετά χρόνια⁴⁸.

Τα λίγα παλαιοχριστιανικά μνημεία στη Μάνη έχουν εντοπιστεί σε σημαντικούς παράλιους οικισμούς:

- Στο Γύθειο, για τις δύο ανασκαμμένες βασιλικές δεν υπάρχει ακόμη κάποια δημοσίευση⁴⁹.
- Ανάμεσα στην Κυπάρισσο και τα Άλικα, κοντά στον νεώτερο ναό του Αγίου Ανδρέα, βρέθηκαν λιγιστά κατάλοιπα τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής του 6^{ου}-7^{ου} αιώνα⁵⁰.
- Κοντά στην Κυπάρισσο, στην τοποθεσία Μοναστήρι, μετά από ανασκαφές βρέθηκαν κατάλοιπα αψίδας μικρής τρίκλιτης βασιλικής των αρχών του 6^{ου} αιώνα. Στην Κυπάρισσο και πάλι, στη θέση Άγιος Πέτρος, διατηρούνται αρκετά κατάλοιπα τρίκλιτης βασιλικής χτισμένης στα τέλη του 5^{ου} αιώνα.
- Στο ακρωτήριο Τηγάνι ήλθε στο φως μεγάλη τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που οικοδομήθηκε σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η πρώτη βασιλική, που χτίστηκε στα τέλη του 5^{ου} αιώνα με αρχές του 6^{ου} αιώνα, περιελάμβανε και νεκροταφείο. Στις ανασκαφές βρέθηκαν ανθρώπινα οστά, γυάλινα αγγεία και κοσμήματα. Ίσως ο σεισμός του 552 κατέστρεψε τον ναό, από τον οποίο σήμερα διατηρούνται λιγιστά κατάλοιπα. Στην ίδια θέση και πάνω στα ερείπια

⁴⁷ Προκόπιος, στο έργο του *Υπέρ των πολέμων* περιγράφει τις πολεμικές επιχειρήσεις του στρατηγού Βελισσάριου στις οποίες συμμετείχε ως γραμματέας. Αναλυτικά για τον Προκόπιο βλ. Καρπόζηλος 1997, 369-387 και Σαββίδης 2012, 25-37.

⁴⁸ Κουτσιλιέρης 1996, 111: «Γιζέριχος γαρ, επισκήψας ποτέ τοις εν Πελοποννήσω χωρίοις, Ταινάρω προσβαλείν επεχείρησεν. Ενθέδε τε κατά τάχος αποκρουσθείς και πολλούς των οι επομένων αποβαλών ανεχώρησεν ουδενί κόσμω. διο δή τω θυμώ έτι εχόμενος Ζακύνθω προσέσχε, και πολλούς μεν των εν ποσί κτείνας, των δε δοκίμων ες πεντακοσίους ανδραποδίσας δι' ολίγου απέπλευσεν. Επειδή τε γέγονεν εν μέσω τω Αδριατικό καλουμένω πελάγει, ενταύθα κρεουργήσας των πεντακοσίων τα σώματα, πανταχή της θαλάσσης ουδέν υπολογισάμενος έρριψεν». (Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*, 3, 13, 8). Το περιστατικό αναφέρει και ο Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 2, 694, τοποθετώντας το στα χρόνια 457-474 του αυτοκράτορα Λέοντος Α'.

⁴⁹ Γκιολές 2005, 19.

⁵⁰ Δρανδάκης 1958, περιγράφονται οι τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές στην Κυπάρισσο. Συμπληρωματική περιγραφή της βασιλικής στη θέση Άγιος Πέτρος βλ. Δρανδάκης 1960. Για το ίδιο θέμα βλ. Γκιολές 2005, 19-20.

ανοικοδομήθηκε η βασιλική του 7^{ου} αιώνα και αργότερα τον 12^ο αιώνα ο μικρότερος καμαροσκέπαστος ναός.

- Στην παραλιακή ζώνη του Οιτύλου, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του 6^{ου} αιώνα πιθανολογούν την ύπαρξη στο χώρο αυτό παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁵¹.

- Στον οικισμό Παλιόχωρα, κοντά στο Μπρίκι και το Δρύαλο, τα ανασκαφικά ευρήματα γύρω από τον ερειπωμένο μικρό ναό του Αγίου Πέτρου, ίσως αποτελούν κατάλοιπα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, μπορεί όμως να προέρχονται από κτήριο κοσμικό παλιότερης εποχής⁵².

Οι παλαιοχριστιανικοί ναοί στο Γύθειο, στο Τηγάκι, στο Οίτυλο και την Καινήπολη μαρτυρούν ότι παρά τον κίνδυνο των βαρβαρικών επιδρομών, σημαντικός μανιάτικος πληθυσμός κατοικούσε στους ίδιους με την αρχαιότητα παράκτιους οικισμούς. Επίσης φαίνεται ότι οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες στη Μάνη εμφανίστηκαν ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή αλλά μόνο σε παραλιακές πόλεις και λιμάνια και στο στρατηγικό βυζαντινό οχυρό στη χερσόνησο Τηγάκι⁵³. Εκεί πρέπει να βρισκόταν το Κάστρο της Μαΐνης, το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της περιοχής στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου⁵⁴. Στο εσωτερικό της χερσονήσου της Μάνης δεν έχουν εντοπιστεί παλαιοχριστιανικά μνημεία ή κατάλοιπα.

Τα κτήρια, είτε μεμονωμένα είτε οργανωμένα σε οικισμούς, συνεχίζουν το αρχαίο, ίσως νεολιθικό, κατασκευαστικό σύστημα. Είναι τα γνωστά «παλαιομανιάτικα» ή «μεγαλιθικά» της Μάνης⁵⁵. Ονομάστηκαν έτσι από τη χρήση μεγάλου μεγέθους λίθων στο χτίσιμο κατοικιών, εκκλησιών και άλλων βοηθητικών χώρων. Οι λίθοι, χωρίς να είναι πάντα μεγάλοι, δομούνται κατάλληλα χωρίς συνδετικό κονίαμα. Οι Μανιάτες ονομάζουν «παλιόχωρες» τους ερειπωμένους μεγαλιθικούς οικισμούς, «κω(ο)λόσπιτα» τα μικρά μεγαλιθικά σπίτια και «κω(ο)λοσπίτακες» τα μεγαλύτερα, «κω(ο)λόπυργους» τους μεγαλιθικούς πύργους, «κω(ο)λογιστέρνες» τις δεξαμενές

⁵¹ Γκιολές 2005, 22. Αβραμέα 1983, 12-16.

⁵² Για την ανεξ ακρίβωτη βασιλική βλ. Δρανδάκης 1975, 184-189 και Γκιολές 2005, 22.

⁵³ Για τις ανασκαφές στο Τηγάκι βλ. Δρανδάκης 1964Α. Δρανδάκης 1977, 200-207. Δρανδάκης-Γκιολές-Κωνσταντινίδη 1978. Δρανδάκης-Γκιολές 1980. Δρανδάκης-Γκιολές-Κωνσταντινίδη 1981. Δρανδάκης-Γκιολές 1983. Γκιολές 1983. Δρανδάκης-Γκιολές 1984. Γκιολές 2005, 20, 22-24. Γκιολές 2008-2009.

⁵⁴ Περιγραφή όλων των βυζαντινών κάστρων της Μάνης βλ. Μπούζα-Κοντογιάννης 2004, 44-49.

⁵⁵ Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης 1976 και Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης 1980 όπου παρέχονται αναλυτικές περιγραφές των μεγαλιθικών της Μάνης και παρουσιάζονται οι έρευνες που σχετίζονται με αυτά. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν με επιχειρήματα τη νεολιθική προέλευση αυτού του κατασκευαστικού τρόπου. Για το ίδιο θέμα βλ. Σαΐτας 1992, 16-20 με λεπτομέρειες περί των «μεγαλιθικών» της Μάνης.

νερού⁵⁶. Η σύγχρονη μαρτυρία του Γεωργίου Αλογάκου, κατοίκου του πλησιέστερου σπιτιού στον ναό της Επισκοπής, εξηγεί ότι οι παραπάνω δυσεξήγητες ονομασίες προήλθαν από τη φθορά της λέξης «κολοσσόσπιτα», με την οποία οι παλαιότεροι Μανιάτες χαρακτηρίζαν τα μεγαλιθικά κτίσματα. Ο εγχώριος μεγαλιθικός τρόπος κατασκευής των κτηρίων συνεχίστηκε μέχρι την υστεροβυζαντινή περίοδο παράλληλα με εισαγόμενα νέα κατασκευαστικά πρότυπα.

β'. Η «σκοτεινή εποχή» 7^{ος} και 8^{ος} αιώνας είναι η βυζαντινή ιστορική περίοδος που ονομάστηκε έτσι από μεταγενέστερους ιστορικούς λόγω της σπανιότητας ή και πλήρους απουσίας ιστορικών μαρτυριών και αρχαιολογικών ευρημάτων.

Η Χρονογραφία του Θεοφάνη του Ομολογητή (760-818)⁵⁷ που αναφέρει την εκστρατεία του Σταυράκιου κατά των Σλάβων το 783 και οι εντυπώσεις κάποιων ταξιδιωτών, συνθέτουν ό,τι γνωρίζουμε για τους Σκοτεινούς χρόνους της Πελοποννήσου από σύγχρονες με εκείνη την εποχή γραπτές ιστορικές πηγές⁵⁸.

Το Χρονικόν της Μονεμβασίας που δίνει πολλές πληροφορίες γράφτηκε σε μεταγενέστερη εποχή, ενωρίτερα ή αργότερα από τον 10^ο αιώνα⁵⁹.

Η Σκοτεινή περίοδος θεωρήθηκε εποχή πλήρους παρακμής λόγω της εικονομαχικής έριδας (726-843), της καθόδου και εγκατάστασης σλαβικών φύλων στην Πελοπόννησο και των αραβικών επιδρομών στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο⁶⁰.

Στη Μάνη, τα σλαβικά φύλα συγκεντρώθηκαν στις ορεινές περιοχές του Ταυγέτου, ενώ οι Άραβες πειρατές λυμαίνονταν τους παράλιους οικισμούς.

Τον 7^ο αιώνα ολοκληρώθηκε η μετάβαση⁶¹ από την εποχή του αστικού ακμαίου πολιτισμού των παράκτιων εμπορικών οικισμών, με τις μεγάλες βασιλικές και τα πολυτελή κτίρια, στην εποχή της μετακίνησης των κατοίκων στα ενδότερα λόγω του

⁵⁶ Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης 1976, 150 σημ. 4 όπου οι συγγραφείς συμφωνούν με την προφορική εξήγηση του κατοίκου της περιοχής Γεωργίου Αλογάκου για την αρχική ονομασία κολοσσόσπιτα και γράφουν τις παράγωγες λέξεις με όμικρον. Επίσης βλ. Σαΐτας 1992, 16-17 όπου αναφέρονται αυτές οι ονομασίες των κτισμάτων από τους κατοίκους της περιοχής χωρίς να δίνεται ετυμολογική ή ορθογραφική εξήγηση. Ο συγγραφέας γράφει το πρώτο [ο] με ωμέγα. Δρανδάκης 1995, 151, σημ. 1: το ξεμόνι πλησίον του ναού της Επισκοπής ονομάζεται Κεντροκωλόσπιτο.

⁵⁷ Ostrogorsky 2012, Α', 156-157 ο μοναχός Θεοφάνης έγραψε τη Χρονογραφία μεταξύ των ετών 810-814. Στο έργο αυτό συνέχισε τη Χρονογραφία του Γεωργίου Συγκέλλου, περιέγραψε δηλαδή τα γεγονότα από την άνοδο του Διοκλητιανού (284-305) ως την έναρξη της βασιλείας του Λέοντος Ε' (813-820). Αναλυτικά για τον Θεοφάνη και τη Χρονογραφία του βλ. Καρπόζηλος 2002, 117-141.

⁵⁸ Αναγνωστάκης 1999, 26.

⁵⁹ Ostrogorsky 2014, Β', 12, 248, σημ. 11.

⁶⁰ Αβραμέα 2012, 221-222: οι πρώτες επιθέσεις Αβάρων και Σλάβων έγιναν το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα. Η έλευση των Σλάβων ξεκίνησε μετά τη δεύτερη δεκαετία του 7^{ου} αιώνα και κορυφώθηκε περί τα μέσα του 8^{ου} αιώνα.

⁶¹ Αναγνωστάκης 1999, 20.

φόβου και της ανασφάλειας από τις εχθρικές επιδρομές. Στη Μέσα Μάνη οι αραιοί οικισμοί στην ενδοχώρα συσπειρώθηκαν γύρω από οχυρές δυσπρόσιτες θέσεις⁶².

Μόλις στα τέλη του 8^{ου} αιώνα η κεντρική διοίκηση αποφάσισε να αναδιοργανωθεί, να επιβάλει τον δικό της έλεγχο σε όλη την αυτοκρατορία και να λάβει δραστικά μέτρα προστασίας του βυζαντινού πληθυσμού της Πελοποννήσου. Προς αυτή την κατεύθυνση, τα θέματα αποτέλεσαν μια σοβαρή διοικητική μεταρρύθμιση της αυτοκρατορίας⁶³. Μεταξύ των ετών 687 και 695 ιδρύθηκε το θέμα της Ελλάδος, που περιελάμβανε και την Πελοπόννησο. Αργότερα οργανώθηκαν και στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των εγκατεστημένων Σλάβων στην Πελοπόννησο, με πρώτη αυτή του Σταυράκιου το 783⁶⁴.

Ο Άγιος Προκόπιος, μονοκάμαρος ναός του 9^{ου} αιώνα κοντά στο Τηγάνι, μοναδικό δείγμα ναού στην Πελοπόννησο με ανεικονικό διάκοσμο, αποτυπώνει τη μικρή ανάμιξη της περιοχής στη διένεξη των εικόνων που συντάραξε και δίχασε την αυτοκρατορία περισσότερο από εκατό χρόνια. Η μοναδική γραπτή πληροφόρηση για την εικονομαχική περίοδο στη Μάνη προήλθε από τον βίο του οσίου Φιλαρέτου που συντάχθηκε από τον εγγονό του, τον μοναχό Νικήτα στην Καρυούπολη το 821/822. Ο Νικήτας καταγόταν από την Παφλαγονία και είτε εξορίστηκε στη Μάνη είτε ως μέλος αριστοκρατικής οικογένειας συνέβαλε στην ενίσχυση του μανιάτικου πληθυσμού μετά τις εχθρικές επιδρομές⁶⁵.

- Το ιστορικό πρόβλημα της σλαβικής εγκατάστασης στην Πελοπόννησο τον 7^ο και 8^ο αιώνα. Το Χρονικόν της Μονεμβασίας⁶⁶, έργο ίσως του Αρέθα⁶⁷, παρέδωσε πολλές αλλά αμφιλεγόμενες πληροφορίες για την αρκετά προγενέστερη σκοτεινή εποχή⁶⁸. Το τι πραγματικά συνέβη στην Πελοπόννησο στη διάρκεια των Σκοτεινών αιώνων, δεν επιλύθηκε από τις ιστορικές απλουστεύσεις του Χρονικού αν και μέχρι

⁶² Για την οικιστική οργάνωση της χερσονήσου της Μάνης στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, 7^{ου}-15^{ου} αιώνας, βλ. Μόσχου 2004, 33-36.

⁶³ Ostrogorsky 2014, Β', 122-123.

⁶⁴ Ostrogorsky 2014, Β', 63. ΙΕΕ, Η', 39.

⁶⁵ Ετζέογλου 1988, 8-12.

⁶⁶ Αναλυτικές πληροφορίες για το Χρονικόν της Μονεμβασίας και τις διαφορετικές απόψεις για τη χρονολόγηση του αρχικού κειμένου, οι οποίες κυμαίνονται από τις αρχές ή μέσα του 9^{ου} ως τον 10^ο ή ακόμη και τον 11^ο αιώνα, βλ. Καρπόζηλος 2015, 542-555.

⁶⁷ Την ταύτιση με τον Αρέθα πρότεινε ο Koder, βλ. Ostrogorsky 2014, Β', 248, σημ. 11. Καρπόζηλος 2015, 549.

⁶⁸ Αναγνωστάκης 1999, 26-30 αναλύονται κριτικά οι πληροφορίες και τα συμπεράσματα που παρέχει το Χρονικόν της Μονεμβασίας για την εγκατάσταση των σλαβικών φύλων στην Πελοπόννησο κατά τους Σκοτεινούς αιώνες. Για το ίδιο θέμα, περιληπτικά, βλ. Αβραμέα 1999, 13-14 και αναλυτικότερα Αβραμέα 2012, 135-223. Επίσης βλ. ΙΕΕ, Η', 328-334. Ειδικά για την εγκατάσταση των Μηλιγγών Σλάβων στο Οίτυλο βλ. Αβραμέα 1983, 4-5.

πρότινος θεωρούνταν βάσιμες. Μόνη διέξοδος, ήδη από τη δεκαετία του 1950, θεωρήθηκε η αρχαιολογική σκαπάνη και η επαναξιολόγηση των μέχρι τότε υποτιμημένων βυζαντινών αρχαιολογικών ευρημάτων όπως: νομίσματα, πόρπες και σφραγίδες. Εκτός των άλλων, η έλλειψη ή σπανιότητα βυζαντινών ευρημάτων συνοδεύεται από αντίστοιχη έλλειψη σλαβικών ευρημάτων, πέραν των τοπωνυμίων. Τελικά φαίνεται ότι η ιστορία της Πελοποννήσου στη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων δεν έχει γραφεί ακόμη, λόγω απουσίας φιλολογικών και αρχαιολογικών πηγών. Η σύγχρονη αρχαιολογία έχει τη δυνατότητα να ανασύρει αφανή μέχρι σήμερα τεκμήρια, που θα ρίξουν φως στο σκοτεινό παρελθόν.

γ'. Η μεσοβυζαντινή εποχή, από τον 9^ο αιώνα ως τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, αντίθετα με τους σκοτεινούς χρόνους παραδίδει πληθώρα γραπτών πηγών⁶⁹. Ο Θεοφάνης ο Ομολογητής (760-818), οι Μετά τον Θεοφάνη (10^{ος} αιώνας)⁷⁰, ο Ιωάννης Κίνναμος (1143-περίπου 1203)⁷¹, το Χρονικό της Μονεμβασίας (10^{ος} αιώνας), οι βίοι των αγίων Πέτρου Άργους (τέλη 8^{ου}-αρχές 9^{ου} αιώνα)⁷², Νίκωνος του Μετανοείτε (10^{ος} αιώνας), Θεοκλήτου Σπάρτης (9^{ος} αιώνας)⁷³ και Θεοδώρου Κυθήρων⁷⁴, τα εκκλησιαστικά τακτικά, ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (944-959)⁷⁵, ο Μητροπολίτης Αθηνών και λόγιος Μιχαήλ Χωνιάτης (1138-1222) και ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης (1155-1217)⁷⁶ φωτίζουν το ιστορικό γίνεσθαι της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου.

Την περίοδο αυτή οι βυζαντινοί αυτοκράτορες επεδίωξαν με πιο δυναμικό τρόπο την αποκατάσταση της τάξης στον ελλαδικό χώρο και επέβαλαν αποφασιστικά τον δικό τους έλεγχο στην περιοχή με μια σειρά δραστηκών μέτρων. Από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, ίσως και από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, η Πελοπόννησος αποτέλεσε ξεχωριστό

⁶⁹ Κόντη 1999, 35.

⁷⁰ Καρπόζηλος 2002, 345-366 αναλυτικές πληροφορίες για τη συλλογή ανώνυμων έργων που είναι γνωστή με τον συμβατικό τίτλο: *Οι μετά Θεοφάνη* ή απλούστερα: *Συνέχεια του Θεοφάνη*. Στον τίτλο του χειρογράφου αναφέρεται ότι το έργο συνεχίζει τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη από το σημείο που σταμάτησε.

⁷¹ Καρπόζηλος 2009, 625- 661. Σαββίδης 2012, 89-116.

⁷² Πολέμης 2016, 483-501 όπου στην αρχή δίνονται σχόλια του συγγραφέα και ύστερα παρατίθεται ο βίος του αγίου Πέτρου Άργους γραμμένος από τον μαθητή του Θεόδωρο Νικαίας.

⁷³ Στο: Πολέμης 2016, 501-535 μετά τα αρχικά σχόλια του συγγραφέα ακολουθεί ο βίος του αγίου. Για τον ίδιο άγιο βλ. Λαμπροπούλου 2013, 103-120. Βλαχάκος 2015.

⁷⁴ Οικονομίδης 1967, 272-277.

⁷⁵ Καρπόζηλος 2002, 281-296.

⁷⁶ Στο: Καρπόζηλος 2009, 699-728 αναλυτικές πληροφορίες για τη δράση και το έργο του Νικήτα Χωνιάτη, αυτόπτη μάρτυρα της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους.

θέμα με πρωτεύουσα την Κόρινθο⁷⁷. Το Χρονικόν της Μονεμβασίας πληροφορεί ότι στα πλαίσια της κρατικής μέριμνας για την οικιστική ανασυγκρότηση και δημογραφική ενίσχυση της Πελοποννήσου, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ (802-811) ανοικοδόμησε τη Λακεδαιμονία και εγκατέστησε εποίκους από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας⁷⁸.

Ταυτόχρονα εντάθηκαν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι Σλάβοι της Πελοποννήσου το 805 ή 807 μαζί με τους Άραβες πολίορκησαν την Πάτρα η οποία, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (944-959), διασώθηκε χάρι στον Άγιο Ανδρέα⁷⁹. Λίγο μετά το 805 ο στρατηγός Λέων Σκληρός ανέλαβε παρόμοια αποστολή⁸⁰. Το 841/842 νέα σλαβική εξέγερση προκάλεσε τη βυζαντινή στρατιωτική αντίδραση που τους υπέταξε, εκτός από τους Μηλιγγούς που συγκεντρώθηκαν στα ορεινά του δυτικού Ταυγέτου και τους Εζεριτές που κατοίκησαν στις εκβολές του Ευρώτα, στην περιοχή του Έλους, το οποίο στη σλαβική γλώσσα λεγόταν Εζερόν⁸¹. Οι δύο αυτές σκλαβηνίες⁸², διατήρησαν μια ιδιότυπη σχέση αυτονομίας καταβάλλοντας φόρο υποτέλειας στην κεντρική διοίκηση⁸³. Τελευταία φορά αναφέρεται από τον Πορφυρογέννητο πως επαναστάτησαν στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, όμως οι βυζαντινοί με νέα στρατιωτική επέμβαση τους υπέταξαν οριστικά. Από τότε οι Σλάβοι μέχρι το τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου έζησαν ειρηνικά στις περιοχές τους. Μάλιστα την περίοδο της φραγκικής εισβολής στην Πελοπόννησο αντιστάθηκαν στους κατακτητές⁸⁴.

Παράλληλα συνεχίστηκαν οι θαλάσσιες επιχειρήσεις των βυζαντινών για την απαλλαγή του Αιγαίου από τους Άραβες, τους θαλασσοκράτορες της Μεσογείου⁸⁵. Στα μέσα του 9^{ου} αιώνα οι Άραβες της Κρήτης κατέστρεψαν το βυζαντινό κάστρο που βρισκόταν στη σημερινή πόλη των Βοιών κοντά στη Νεάπολη ή πιθανότερα την

⁷⁷ Ostrogorsky 2014, Β΄, 64-65, σημ. 119: η πρώτη γραπτή αναφορά στρατηγού Πελοποννήσου γίνεται το 812. Πιθανόν όμως το θέμα Πελοποννήσου να είχε ιδρυθεί μετά την εκστρατεία του Σταυράκιου το 783.

⁷⁸ Στο ίδιο, 63-64: ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ μετέφερε κατοίκους από τη Μικρά Ασία στις «σκλαβηνίες» για να τονώσει τους εκεί πληθυσμούς. Για το ίδιο θέμα βλ. ΙΕΕ, Η΄, 332 μια διαφορετική προσέγγιση, περί εποικισμού μόνο της μακεδονικής και θρακικής υπαίθρου.

⁷⁹ Πορφυρογέννητος, Κεφ. 49: ...οί τοῦ κάστρου οἰκήτορες... ἐξῆλθον θαρσαλέοι κατὰ τῶν Σκλαβῆνων, καὶ εἶδον τὸν πρωτόκλητον ἀπόστολον ὀφθαλμοφανῶς ἵππῳ ἐπικαθήμενον καὶ δρόμῳ ἐπερχόμενον κατὰ τῶν βαρβάρων... . Ostrogorsky 2014, Β΄, 64.

⁸⁰ Κόντη 1999, 35.

⁸¹ Στο ίδιο, 36.

⁸² Σκλαβηνίες ονομάζονταν οι περιοχές που κατοικούσαν Σλάβοι (Ostrogorsky 2014, Β΄, 62).

⁸³ Πορφυρογέννητος, κεφ. 50.

⁸⁴ Κόντη 1999, 37. Ostrogorsky 2014, Β΄, 64.

⁸⁵ Κόντη 1999, 39-40 περιγράφονται οι αγώνες των Βυζαντινών κατά των Αράβων στην Πελοπόννησο. Αναλυτικά για τους αγώνες των Βυζαντινών κατά των Αράβων βλ. ΙΕΕ, Η΄, 54-65.

Ελαφόνησο. Τέλη του 9^{ου} ή αρχές του 10^{ου} αιώνα οι Άραβες αιχμαλώτισαν κατοίκους της Μονεμβασίας. Η ανακατάληψη της Κρήτης το 961 από τον στρατηγό και κατοπινό αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά (963-969), αποτέλεσε καίριο πλήγμα για τους Άραβες που, ως τα τέλη του 10^{ου} αιώνα, σχεδόν σταμάτησαν τις επιδρομές τους στα παράλια της Πελοποννήσου⁸⁶. Στρατηγικό, διοικητικό και ναυτικό κέντρο εξορμήσεων κατά των Αράβων αποτέλεσε το Κάστρο της Μαΐνης που πιθανότατα βρισκόταν στη χερσόνησο Τηγάνι, στις δυτικές ακτές της Μέσα Μάνης.

Τον 9^ο αιώνα, οι Βούλγαροι άρχισαν τις επιδρομές τους στα ελληνικά εδάφη. Στην Πελοπόννησο εμφανίστηκαν τον 10^ο αιώνα ώσπου στα τέλη του ίδιου αιώνα αποκρούστηκαν από τα βυζαντινά στρατεύματα⁸⁷.

Από τον 10^ο μέχρι και τον 12^ο αιώνα η Πελοπόννησος ησύχασε, ανέκαμψε οικονομικά και μέσω των λιμανιών της ανέπτυξε στενές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη και τη Βενετία⁸⁸. Οι πόλεις διαφοροποίησαν το οικιστικό σχήμα τους, μίκρυναν σε έκταση και προσανατολίστηκαν γύρω από ένα κάστρο⁸⁹. Οι κάτοικοι, όπως μαρτυρούν τα κατά χώραν ευρήματα, ασχολήθηκαν με ειρηνικά έργα στις πόλεις και την ύπαιθρο. Λόγω της οικονομικής επιφάνειάς τους οι κάτοικοι της Πελοποννήσου εξαγόραζαν την υποχρέωση της «στρατείας» δηλαδή της στράτευσής τους με χρήματα ή με άλογα⁹⁰.

Μετά την απομάκρυνση του αραβικού κινδύνου, ο Νίκων ο Μετανοείτε από τον Πόντο ανέλαβε την ενίσχυση του ηθικού και της πίστης των αποκαμωμένων γηγενών στη Λακωνία⁹¹. Αφού περιηγήθηκε την Πελοπόννησο εγκαταστάθηκε στη Σπάρτη το 970 όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 998. Η δράση του ήταν πολύπλευρη και αποσκοπούσε να εντάξει στην ορθή χριστιανική πίστη τους γηγενείς αλλά και τους εξελληνισμένους σλάβικους πληθυσμούς, που παρέμειναν στη Λακωνία και τηρούσαν ειδωλολατρικές συνήθειες. Η νέα θρησκεία εδραιώθηκε παντού και αυτό αποτυπώθηκε με την ίδρυση πολλών χριστιανικών ναών.

Στη Μέσα Μάνη ιδιαίτερα, από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα οικοδομήθηκαν πολλοί μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί και σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο, με

⁸⁶ Ostrogorsky 2014, Β', 164.

⁸⁷ Κόντη 1999, 39.

⁸⁸ Στο ίδιο, 40-44.

⁸⁹ Στο ίδιο, 53.

⁹⁰ Στο ίδιο, 41.

⁹¹ Για τον βίο, τη δράση και τα θαύματα του οσίου Νίκωνος βλ. Λάμπρου 1906, 129-228. Κόντη 2004, 17-27. Λαμπρίδης 2007, 290-391.

αξιόλογο γλυπτό και ζωγραφικό διάκοσμο⁹². Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι πώς στη φτωχική Μέσα Μάνη χτίστηκαν και διακοσμήθηκαν τόσο δαπανηρά μνημεία. Ίσως οι κτήτορες ήταν πλούσιοι ξένοι κοσμικοί και μοναχοί από άλλες ταραγμένες επαρχίες της αυτοκρατορίας που κατέφυγαν στη δύσβατη και ασφαλή Μάνη.

Σχετικά με το οικιστικό σχήμα της περιοχής στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου, δεν υπάρχουν πληροφορίες για ύπαρξη αστικών κέντρων με σημαντικό πληθυσμό. Το Κάστρο της Μαΐνης, η Καρυούπολη και το Οίτυλο που αναφέρονται σε μεταγενέστερες πηγές, κατοικούνταν από μικρούς πληθυσμούς.

Ως αποτέλεσμα της ηρεμίας και ασφάλειας, στα μέσα του 11^{ου} αιώνα τα ξεχωριστά θέματα Πελοποννήσου και Ελλάδος ενώθηκαν σε ένα με κέντρο τη Θήβα και έτσι παρέμειναν μέχρι τη λατινική κατάκτηση⁹³.

Τον 12^ο αιώνα το ενδιαφέρον και ο έλεγχος της κεντρικής διοίκησης για την Πελοπόννησο σταδιακά χαλάρωσε. Νέα εξωτερική απειλή για την αυτοκρατορία αποτέλεσαν οι Νορμανδοί με το βασιλιά Ρογήρο, οι οποίοι αφού απέτυχαν το 1147 να καταλάβουν την Μονεμβασία κατέστρεψαν την Κόρινθο⁹⁴. Εσωτερικές δυσλειτουργίες του κράτους, υψηλή φορολογία και κακοδιαχείριση οδήγησαν ξανά στην παραμέληση των νότιων ελλαδικών περιοχών. Οι διοικητές και στρατηγοί των θεμάτων Πελοποννήσου και Ελλάδος εστίαζαν στην είσπραξη των φόρων, οι κάτοικοι δυσφορούσαν έναντι της πρωτεύουσας και οι τοπικοί άρχοντες ενισχύθηκαν τόσο που φιλοδόξησαν να γίνουν αυτόνομοι. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του Λέοντος Σγουρού που υπήρξε άρχοντας του Ναυπλίου και του Λέοντος Χαμάρετου, του άρχοντα της Λακεδαιμονίας⁹⁵.

Προς το τέλος του 12^{ου} αιώνα και ενόψει των επερχόμενων Φράγκων η Πελοπόννησος βρέθηκε πάλι σε παρακμή. Ο ερχομός των Λατίνων σταυροφόρων το 1204/5 αποτέλεσε την αφετηρία της υστεροβυζαντινής ιστορικής περιόδου της Πελοποννήσου.

⁹² Γκιολές 2005, 24-25.

⁹³ Κόντη 1999, 40-41.

⁹⁴ Στο ίδιο, 40.

⁹⁵ Κόντη 1999, 53: ο Χαμάρετος χαρακτηρίζεται τύραννος των Λακώνων. Για τους Λέοντες Σγουρό και Χαμάρετο βλ. και Runciman 2017, 16-31 όπου περιγράφεται η μετέπειτα δράση τους έναντι των Φράγκων.

δ'. Φραγκοκρατία και υστεροβυζαντινή περίοδος, 1204-1453

Οι ιστορικές μαρτυρίες για την εποχή αυτή προέρχονται από:

- τις δυτικές πηγές *Partitio terrarum Imperii Romaniae* δηλαδή τον κατάλογο που καθόρισε τη διανομή μεταξύ των Λατίνων των βυζαντινών εδαφών, *La conquete de Constantinople* (Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης) του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου και *Istoria del regno di Romania* του Marino Sanudo Torsello⁹⁶
- το Χρονικόν του Μορέως, μια φιλοδυτική χρονογραφία που γράφτηκε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα από ανώνυμο συγγραφέα, ο οποίος είχε Φράγκο πατέρα και Ελληνίδα μητέρα⁹⁷. Σώζεται σε τέσσερις παραλλαγές, μία έμμετρη σε ελληνική γλώσσα και τρεις σε πεζό λόγο σε γαλλική, αραγωνική και ιταλική γλώσσα
- τα ιστορικά κείμενα των λογίων Γεωργίου Παχυμέρη (1242-περίπου 1310)⁹⁸, Νικηφόρου Γρηγορά (1295 ή 1293/4-περίπου 1360)⁹⁹, Νικήτα Χωνιάτη (1155-1217) και Γεωργίου Ακροπολίτη (1217/1220-1282)¹⁰⁰
- τα κατά χώραν σωζόμενα μνημεία (κάστρα, ναοί και μονές) και από αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως νομίσματα.

Τα βυζαντινά εδάφη μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, μοιράστηκαν μεταξύ των Σταυροφόρων και των Βενετών συμμάχων τους. Η Πελοπόννησος, που τότε ονομάστηκε Αχαΐα από Φράγκους συγγραφείς, παράλληλα με το τοπωνύμιο Μορέας που χρησιμοποιήθηκε στη λαϊκή γλώσσα, αποτέλεσε το Πριγκιπάτο της Αχαΐας το 1205 με έδρα την Ανδραβίδα και επικεφαλής τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο¹⁰¹.

Το 1246 πρίγκιπας ανέλαβε ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος (1211-1278), ο οποίος αρχικά κατέλαβε την Τσακωνιά και το 1248 τη Μονεμβασία. Για να ελέγχει τους ανυπότακτους Μηλιγγούς Σλάβους του Ταυγέτου ίδρυσε τα κάστρα του Μυστρά¹⁰²

⁹⁶ Λαμπροπούλου-Πανοπούλου 1999, 61-62.

⁹⁷ Χρονικόν του Μορέως. Λαμπροπούλου-Πανοπούλου 1999, 61. Για αναλυτική πληροφόρηση περί του Χρονικού του Μορέως βλ. Καρπόζηλος 2015, 461-471.

⁹⁸ Καρπόζηλος 2015, 60-82.

⁹⁹ Στο ίδιο, 137-174 περιγράφεται αναλυτικά η ζωή και το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά με αναφορές στην αντιπαλότητά που είχε με τον Ιωάννη Καντακουζηνό και την εμπλοκή του στην ησυχαστική διαμάχη.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 32-59 ο βίος και το έργο του Γεωργίου Ακροπολίτη και αποσπάσματα από έργα του.

¹⁰¹ Runciman 2017, 19-31 σκιαγραφείται η προσωπικότητα του Γοδεφρείδου, η πορεία του μέχρι την ηγεσία του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, η εγκατάστασή του στην κοιλάδα της Λακεδαιμόνας και η αμοιβαία συμπάθεια με τους Έλληνες υπηκόους του.

¹⁰² Χρονικόν του Μορέως, 125: ...ηύρεν βουνί παράξενον, απόκομμα εις όρος/απάνω της Λακοδαίμονιας κανένα μίλι πλέον./Διατί του άρεσεν πολλά να ποιήση δυναμάριν./ώρισε απέξω στο βουνί κ' εχτίσαν ένα κάστρον,/και Μυζηθράν τ' ωνόμασεν, διατί το εκράζαν ούτως... . Runciman 2017, 32-42.

το 1249 και λίγο αργότερα της Γιστέρνας ή Beaufort (Ωραιόκαστρο) στο Λεύκτρο¹⁰³. Ακόμη χώρισε την Πελοπόννησο σε δώδεκα βαρωνίες¹⁰⁴: της Άκοβας (κοντά στη σημερινή Δημητσάνα), της Καρύταινας, της Πάτρας, του Πασσαβά, της Βοστίτσας, των Καλαβρύτων, της Χαλανδρίτσας (νότια της Πάτρας), της Βελιγοστής (στην Αρκαδία), του Νικλίου, του Γερακίου, της Γρίτσενας, της Καλαμάτας και Αρκαδιάς (Κυπαρισσία). Τη βαρωνία του Πασσαβά διοικούσε ο Ιωάννης ντε Νειγύ (Jean de Neuilly), στον οποίο αποδίδεται και η ίδρυση του ομώνυμου κάστρου, στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα στην ίδια θέση με την αρχαία πόλη Λας, για τον έλεγχο των ανυπότακτων Μανιατών¹⁰⁵. Η Μάνη ανήκε στη βαρωνία του Πασσαβά όπως και το φράγκικο κάστρο της Μεγάλης Μαΐνης, η θέση του οποίου αμφισβητείται: είτε βρισκόταν στο ίδιο σημείο με το βυζαντινό κάστρο της Μαΐνης στο ακρωτήριο Τηγάνι είτε σε άλλη άγνωστη μέχρι σήμερα τοποθεσία¹⁰⁶.

Μετά την άτυχη για εκείνον μάχη της Πελαγονίας, το 1259, ο Γουλιέλμος παρέδωσε τα κάστρα της Μεγάλης Μαΐνης, του Μυστρά, του Γερακίου και της Μονεμβασίας στους βυζαντινούς, το 1262/3, για να εξαγοράσει την ελευθερία του. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έστειλε τον αδελφό του, σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο, επικεφαλής εκστρατευτικού σώματος στη Λακωνία για την τήρηση των συμφωνηθέντων κι έτσι «το έμβλημα του οίκου των Παλαιολόγων, ο δικέφαλος αετός, κυμάτισε ξανά πάνω από την Μονεμβασία, και για πρώτη φορά πάνω από τη Μάινα και πάνω από το κάστρο του Μυστρά, στην κορυφή του λόφου»¹⁰⁷.

Τα κάστρα αυτά αποτέλεσαν τα συστατικά του βυζαντινού Δεσποτάτου του Μορέως, που επεκτάθηκε σταδιακά σε ολόκληρη σχεδόν την Πελοπόννησο και είχε στενούς δεσμούς με την πρωτεύουσα. Αρχική έδρα του Δεσποτάτου ήταν η Μονεμβασία με πρώτη «κεφαλή» ένα μέλος του οίκου των Καντακουζηνών. Το 1289 η έδρα μεταφέρθηκε στον Μυστρά και το 1348/1349 πρώτος Δεσπότης ορίστηκε ο Μανουήλ Καντακουζηνός (περίπου 1326-1380), δευτερότοκος γιος του λόγιου Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού (1292/1294-1383) και αυτοκράτορα από το 1347 ως το 1354. Από το

¹⁰³ Χρονικόν του Μορέως, 128: ... ώρισε γαρ κ' εχτίσαν το και Λεύκτρο το ωνομάσαν./Κι αφότου γαρ εχτίστησαν τα κάστρη όπου σε είπα,/το Λεύκτρον γαρ κι ο Μυζηθράς και της παλαιάς Μαΐνης,/εδούλωσε τα Σκλάβικα κ' είχεν τα εις θέλημάν του...

¹⁰⁴ Λαμπροπούλου-Πανοπούλου 1999, 62-63.

¹⁰⁵ Κατσογγκράκη 2004, 130-132. Ο Runciman (Runciman 2017, 34-35), υποστηρίζει ότι τα κάστρα του Πασσαβά και της Μεγάλης Μαΐνης χρησίμευαν στον έλεγχο των ανυπότακτων Μανιατών.

¹⁰⁶ Χρονικόν του Μορέως, 125-126: ...Εν τούτω εκαβαλίκεμεν ο πρίγκιπας ατός του,/...../κ' επέρασε τον Πασσαβάν κ' edιάβη εις την Μαΐνην/εκεί ηύρεν σπήλαιον φοβερόν εις ακριωτήρι απάνω./Διατί του άρεσεν πολλά, εποίησεν ένα κάστρον/και Μαΐνην το ωνόμασε, ούτως το λέγουν πάλιν...

¹⁰⁷ Runciman 2017, 42-45.

1383 οι Παλαιολόγοι ανέλαβαν Δεσπότες του Μυστρά κάνοντας ακόμα πιο στενές τις σχέσεις με την πρωτεύουσα¹⁰⁸. Ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (1355-1452) δημιούργησε μια έντονη πνευματική κίνηση στον Μυστρά πλαισιωμένος από σοφούς και λόγιους. Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ο Μυστράς παραδόθηκε στους Τούρκους στις 30 Μαΐου 1460, οι οποίοι σταδιακά μέχρι το 1540 κατέλαβαν ολόκληρη την Πελοπόννησο.

Στη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής ή παλαιολόγειας περιόδου, ο πληθυσμός της Πελοποννήσου μειώθηκε σημαντικά. Το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων ήταν μάλλον χαμηλό, με την εκκλησία να καλύπτει τις στοιχειώδεις ανάγκες εκπαίδευσης. Η μεγάλη ποικιλία στη σύνθεση του πληθυσμού δεν αλλοίωσε τον ελληνικό χαρακτήρα του, που παρέμεινε ο πιο ισχυρός¹⁰⁹.

Οι Μανιάτες θεωρούσαν τους Φράγκους ανεπιθύμητους εισβολείς και παρέμειναν ανυπότακτοι. Αυτό φανερώνουν οι προσπάθειες των τελευταίων να κατακτήσουν την περιοχή κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα και η ίδρυση του κάστρου του Πασσαβά για τον έλεγχο του περάσματος στη Μέσα Μάνη. Οι πολλοί τοιχογραφημένοι ναοί που οικοδομήθηκαν στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα στη Μέσα Μάνη, μετά το 1262 που επανήλθε η βυζαντινή εξουσία, αποτέλεσαν την έμπρακτη ευγνωμοσύνη των Μανιατών για την απαλλαγή τους από τους ετερόδοξους Λατίνους εισβολείς¹¹⁰. Μάλιστα ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος μνημονεύεται στην κτητορική επιγραφή του ναού των Αγίων Θεοδώρων Καφιόνας στη Μέσα Μάνη, που αγιογραφήθηκε μεταξύ των ετών 1263 ως 1270¹¹¹. Επιπλέον, το αξιοσημείωτο πλήθος των μνημείων αυτών τεκμηριώνει τη διαβίωση στη Μάνη σημαντικού πληθυσμού που, παρά την αύξησή του, συνέχιζε το μοντέλο οίκησης των κλασικών χρόνων: διάσπαρτοι, μικρομεσαίοι αγροτικοί οικισμοί οργανωμένοι σε ενότητα γύρω από ένα ισχυρό διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο. Η δημογραφική εκείνη αύξηση ίσως οφειλόταν στη φυγή κατοίκων από περιοχές που ελέγχονταν από Φράγκους κατακτητές και την εγκατάστασή τους στην πιο ελεύθερη και ασφαλή Μάνη¹¹².

¹⁰⁸ Στο: Runciman 2017, 57-67 παρουσιάζονται οι διοικητές της βυζαντινής Πελοποννήσου μετά την ανακατάληψή της από τους Φράγκους.

¹⁰⁹ Λαμπροπούλου-Πανοπούλου 1999, 64-66 όπου περιγράφεται η σύνθεση του πληθυσμού της Πελοποννήσου στη διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου: Πελοποννήσιοι, Λακεδαιμόνες, Μανιάτες, Λατίνοι, Εβραίοι, εξελληνισμένοι Σλάβοι, Ιλλυριοί.

¹¹⁰ Γκιολές 2005, 27.

¹¹¹ Δρανδάκης 1986, 697.

¹¹² Στο ίδιο, 684.

ε'. Εκκλησιαστική οργάνωση της βυζαντινής Μάνης

- **Ο εκχριστιανισμός της Μάνης.** Τα ερωτήματα πότε, πώς και πόσο εκχριστιανίστηκαν οι Μανιάτες αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας των σύγχρονων ερευνητών¹¹³.

Ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (944-959) σε κείμενο που έγραψε περίπου το 950 απέδωσε σαφώς τον εκχριστιανισμό των οικητόρων του κάστρου της Μαΐνης στη μέριμνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα (867-886), του οποίου ήταν εγγονός: «Ίστέον, ὅτι οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ῥωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἑλληνας προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἑλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγόνασιν»¹¹⁴.

Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές όμως που αναφέρθηκαν παραπάνω και οι ανασκαφικές έρευνες αμφισβήτησαν το αρχικό συμπέρασμα. Σήμερα υποθέτουμε βάσιμα ότι ο χριστιανισμός είχε διαδοθεί μέσω των θαλασσίων εμπορικών οδών στους πληθυσμούς που κατοικούσαν στα λιμάνια και τα παράλια της χερσονήσου της Μάνης ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή. Οι πόλεις αυτές, γνωστές από τα αρχαία χρόνια, εκτός από εμπορικά κέντρα ανταλλαγής προϊόντων, αποτελούσαν χώρους υποδοχής και ανάμιξης διερχόμενου πληθυσμού και νέων ιδεών. Στη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας οι ιουδαϊκές συναγωγές, που συνυπήρχαν στα μέρη αυτά με ελληνικά και ρωμαϊκά λατρευτικά κέντρα, συνέβαλαν στη γνωριμία με τον Χριστιανισμό.

Η νέα θρησκεία όμως, περιορίστηκε στους καίριους παράλιους οικισμούς χωρίς να εισχωρήσει στο δυσπρόσιτο εσωτερικό της Μέσα Μάνης. Εκεί δεν έχουν εντοπισθεί ναοί παλαιοχριστιανικοί ούτε όμως και λείψανα όψιμης ειδωλολατρείας. Πιθανολογείται πως οι κάτοικοι της μανιάτικης ενδοχώρας είτε παρέμεναν προσκολλημένοι στην αρχαία θρησκεία είτε είχαν γνωρίσει τον Χριστιανισμό και μετά απομακρύνθηκαν από την ορθή χριστιανική πίστη.

Τον 9^ο αιώνα εντάθηκε η προσπάθεια της βυζαντινής εξουσίας για επιβολή του δικού της ελέγχου στην περιοχή μετά τις βαρβαρικές επιδρομές από την ξηρά και τη θάλασσα. Σε αυτό το πλαίσιο επαναφοράς στην ομαλότητα, ο πλήρης

¹¹³ Βαχαβιώλος 2018.

¹¹⁴ Πορφυρογέννητος, 236.

εκχριστιανισμός της παραμελημένης και γεωγραφικά απομονωμένης Μέσα Μάνης υπήρξε άμεση προτεραιότητα. Ακόμα και οι ειδωλολάτρες Μηλιγγοί Σλάβοι του δυτικού Ταυγέτου περιλήφθηκαν στο ιεραποστολικό έργο του Νίκωνος του Μετανοείτε στη Λακωνία, το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα. Ο Νικόλαος Δρανδάκης υποθέτει ότι αυτούς βάπτισε χριστιανούς ο πρώτος των Μακεδόνων αυτοκράτορας. Συμπερασματικά, αν και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο η παλιά θρησκεία είχε εγκαταλειφθεί ήδη από τον 6^ο αιώνα, στη Μέσα Μάνη ο χριστιανισμός εδραιώθηκε πλήρως μόλις στα τέλη της πρώτης χιλιετίας. Παρ' όλα αυτά, οι πάμπολλοι μεσοβυζαντινοί μανιάτικοι ναοί που οικοδομήθηκαν από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα και μετά, συνθέτουν μια εντυπωσιακή ενότητα¹¹⁵.

- Η Επισκοπή Μαΐνης, επίσκοποι και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι

Η Notitia 3 ή Τακτικό της Εικονομαχίας πληροφορεί πως το 733 με απόφαση του Λέοντος Γ' του Ίσαυρου (717-740), η Πελοπόννησος με μητροπολιτική έδρα την Κόρινθο, ως τμήμα του Ανατολικού Ιλλυρικού, αποσπάστηκε από τη δικαιοδοσία του πάπα και παραχωρήθηκε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹¹⁶.

Μέχρι και τις αρχές του 10^{ου} αιώνα δεν υπάρχει μνεία για την εκκλησιαστική οργάνωση του χριστιανικού πληθυσμού της Μάνης, υπαγόταν όμως στη Μητρόπολη Κορίνθου όπως και οι χριστιανοί όλης της Πελοποννήσου¹¹⁷. Αν και ο Ν. Δρανδάκης υπέθεσε ότι υπήρχε επισκοπική έδρα στη Μάνη ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή¹¹⁸, η Επισκοπή Μαΐνης αναφέρεται για πρώτη φορά στην έκθεση του Λέοντος Στ' του Σοφού (886-911) ως υποτελής στη Μητρόπολη Κορίνθου¹¹⁹. Η ίδρυση της Επισκοπής Μαΐνης εντάχθηκε στα μέτρα που ήδη από τον 9^ο αιώνα εφάρμοσαν οι Βυζαντινοί για να θέσουν υπό τον πλήρη έλεγχο τους την ευρύτερη περιοχή και να εδραιώσουν εκεί τον Χριστιανισμό. Η έδρα της Επισκοπής πιθανόν βρισκόταν στο ομώνυμο κάστρο της Μαΐνης στη χερσόνησο Τηγάνι. Τα γεωγραφικά όρια της Επισκοπής πρέπει να ξεκινούσαν από τη γραμμή Οίτυλο – Βαχός – Σκουτάρι και να

¹¹⁵ Οι έμμεσες πληροφορίες που αντλούνται από τα μνημεία της Μάνης για τους βυζαντινούς οικισμούς της περιοχής καταγράφονται στο: Μπούζα 2004, 37- 43.

¹¹⁶ Αναγνωστάκης 1999, 25.

¹¹⁷ Βαχαβιώλος 2018, 136-137.

¹¹⁸ Δρανδάκης 1958, 205, σημ. 1: συσχετίζεται η πιθανή ύπαρξη επισκοπικού θρόνου σε παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κυπάρισσο με επίσης πιθανή ύπαρξη τοπικής επισκοπής.

¹¹⁹ Σαΐτας 1992, 14-15, σημ. 31. Κονιδάρης 1951, 652-656, όπου θεωρείται ως παλαιότερη ιστορική αναφορά του ονόματος Μαΐνη η μνεία στους επισκοπικούς καταλόγους, Notitia 7, της Επισκοπής Μαΐνης μεταξύ των ετών 901-907.

κατέληγαν προς νότο μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο και δυτικά ίσως μέχρι τη σημερινή Καλαμάτα¹²⁰.

Οι Φράγκοι κατακτητές το 1210 ίδρυσαν την Αρχιεπισκοπή Κορίνθου διατήρησαν όμως, σύμφωνα με γραπτή πηγή, τον επίσκοπο Μαΐνης τουλάχιστον μέχρι το α' τέταρτο του 13^{ου} αιώνα¹²¹.

Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και των κάστρων της νότιας Πελοποννήσου από τους βυζαντινούς, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος (1261-1282) μετέφερε την Επισκοπή Μαΐνης από τη Μητρόπολη Κορίνθου σε αυτή της Μονεμβασίας, η οποία από τη δεύτερη δεκαετία του 13^{ου} αιώνα, έχοντας στενές σχέσεις με την αυτοκρατορία της Νίκαιας, είχε αναβαθμιστεί σε μητροπολιτική έδρα. Αυτό το καθεστώς παρέμεινε μέχρι και μετά την Άλωση παρά τις έντονες αντιρρήσεις του μητροπολίτη Κορίνθου Θεόγνωστου στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και του επισκόπου Μαΐνης Ανάλατου στις αρχές του 15^{ου} αιώνα¹²².

Επισκοπικοί κατάλογοι για τη βυζαντινή Μάνη δε διασώθηκαν, συνεπώς τα ονόματα των επισκόπων Μαΐνης αντλούνται έμμεσα από άλλες πηγές. Μας είναι γνωστοί ο Μιχαήλ και ο Θεοδόσιος στα τέλη του 11^{ου} αιώνα και ο επίσκοπος Ανάλατος περί το 1420¹²³.

Οι σωζόμενες επιγραφές σε βυζαντινούς ναούς της Μέσα και Έξω Μάνης μαρτυρούν τους κτήτορες και το εκκλησιαστικό αξίωμα που κάποιοι από αυτούς διέθεταν: πρωτοπαπάς, σακελάριος, οικονόμος, σύγκελος και εκκλησιέκδικος. Το τελευταίο αξίωμα, που αναγράφεται σε εγχάρακτη επιγραφή μαρμάρινου υπερθύρου της Παναγίας Αγήτριας, παραπέμπει σε άνθρωπο με ανώτερη μόρφωση. Η κλασική παιδεία του άγνωστου δωρητή του ναού της Μεταμόρφωσης στη Γαρδενίτσα δηλώνεται έμμεσα στην τοιχογραφία που τον απεικονίζει να προσφέρει πέντε κώδικες στον Χριστό¹²⁴. Η οικονομική επιφάνεια των αξιωματούχων αυτών συνάγεται από τη δυνατότητά τους να επωμίζονται το υψηλό κόστος ανέγερσης και διακόσμησης των ναών.

¹²⁰ Βαχαβιώλος 2018, 137.

¹²¹ Μέξια 2011, 54, σημ. 75. Runciman 2017, 35 όπου αναφέρεται πως ο Λατίνος επίσκοπος της Μάνης λόγω της εχθρικής στάσης των ορθόδοξων κατοίκων, ζήτησε άδεια και μετακόμισε στην Ιταλία.

¹²² Βαχαβιώλος 2018, 137-138.

¹²³ Βαχαβιώλος 2018, 140.

¹²⁴ Βαχαβιώλος 2018, 141-142.

II. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ (ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ)

Σε μια παραθαλάσσια ακατοίκητη πλαγιά στην Αποσκιερή Μέσα Μάνη, στον οικισμό Άγιος Γεώργιος του χωριού Σταυρί, στέκει κομψότατος ναός αγναντεύοντας προς τον νοτιά τη χερσονησίδα Τηγάνι και τον Μεσσηνιακό κόλπο που απλώνεται μπροστά του. Πρόκειται για ναό μεσοβυζαντινής εποχής, που είναι γνωστός ως Επισκοπή αλλά και ως Άγιος Γεώργιος.

Από την ημιτελή κτητορική επιγραφή που σώζεται στον νάρθηκα, δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες ούτε για τον κτήτορα ούτε για την ονομασία και τη χρονολογία ανέγερσης του μνημείου. Τα σχετικά ασφαλή συμπεράσματα προκύπτουν από την έρευνα και μελέτη έμμεσων πληροφοριών που παρέχουν οι γραπτές πηγές και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της αρχιτεκτονικής και του ζωγραφικού διακόσμου του μνημείου.

Η οικοδόμηση της Επισκοπής υπολογίζεται γύρω στο 1200¹²⁵, συμπίπτει δηλαδή με τη φραγκική εισβολή και στη συνέχεια με τους αγώνες των Βυζαντινών για επαναφορά της κυριαρχίας τους. Την περίοδο αυτή, λίγες είναι οι ατομικές δωρεές που έχουν καταγραφεί σε ναούς της Μάνης¹²⁶. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά η Επισκοπή, της οποίας ο κτήτορας ταυτίζεται, με μεγάλη πιθανότητα, με τον τοπικό στρατιωτικό άρχοντα Γεώργιο Δαιμονογιάννη¹²⁷. Αυτός ήταν ο παραλήπτης της επιστολής που γράφτηκε τον Δεκέμβριο του έτους 1222 από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο Δούκα και έφτασε στη Μάνη με ειδικό απεσταλμένο. Στη συνέχεια, ένας ιερέας της περιοχής παρέδωσε την επιστολή στον Δαιμονογιάννη ξέροντας ότι θα τον βρει στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου κοντά στη θάλασσα. Ο άρχοντας, όμως, όταν διάβασε το μήνυμα θύμωσε πολύ και έδιωξε τον ιερέα από τον ναό σαν να ήταν δικός του ή το σπίτι του.

Εκτός από αυτή τη μαρτυρία, το εικονογραφικό πρόγραμμα της Επισκοπής περιλαμβάνει δέκα σκηνές από τον βίο του συνονόματου του Δαιμονογιάννη Αγίου Γεωργίου, που έφερε όπως αυτός τη στρατιωτική ιδιότητα. Τελικά, η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι ο εν λόγω άρχοντας, διαθέτοντας εξέχουσα οικονομική επιφάνεια, χρηματοδότησε την οικοδόμηση και αγιογράφηση του ναού και τον αφιέρωσε στον προστάτη του άγιο Γεώργιο. Μάλιστα, στην εικονογράφηση του ναού παρέβλεψε τα

¹²⁵ Για τη χρονολόγηση του ναού βλ. Δρανδάκης 1988, 189-190. Δρανδάκης 1995, 156. Μπούρας-Μπούρα 2002, 130.

¹²⁶ Καλοπίση-Βέρτη 2005, 102.

¹²⁷ Για τις ενδείξεις που ταυτίζουν τον Γεώργιο Δαιμονογιάννη με τον κτήτορα της Επισκοπής βλ. Κορδώσης 1986, 126-136. Παπαμαστοράκης 1987, 155-157. Δρανδάκης 1988, 189-190. Στο: Χρονικόν του Μορέως, 123 ένας άρχοντας της Μονεμβασίας ονομάζεται Δαιμονογιάννης.

φιλοδυτικά του αισθήματα και τόνισε την ορθόδοξη πίστη του¹²⁸. Η αρχική αφιέρωση του ναού στον Άγιο Γεώργιο σταδιακά ξεχάστηκε και επικράτησε να λέγεται Επισκοπή, παρόλο που ο οικισμός έχει ακόμη την ονομασία Άγιος Γεώργιος.

Ο Ν. Δρανδάκης θεώρησε ότι ονομάστηκε έτσι επειδή, λόγω της ποιότητας της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής του, αποτέλεσε τον καθεδρικό ναό της Επισκοπής Μαΐνης¹²⁹. Ο Τίτος Παπαμαστοράκης όμως, παρέθεσε σειρά επιχειρημάτων, που στηρίζουν την άποψη ότι ο επισκοπικός ναός της περιοχής ταυτίζεται με την τρίκλιτη βασιλική εντός του οχυρωμένου κάστρου της Μαΐνης, στο εγγύτατο ακρωτήριο Τηγάνι¹³⁰. Η βασιλική αυτή επισκευάστηκε τον 12^ο αιώνα και βρισκόταν ήδη σε χρήση όταν οικοδομήθηκε ο ναός της Επισκοπής, ο οποίος στο εικονογραφικό του πρόγραμμα προβάλλει αγίους με στρατιωτική και κοσμική προέλευση, στοιχείο που δεν ταιριάζει σε καθεδρικό ναό κι επιπλέον, δεν περιέχει όλες τις σκηνές του Δωδεκαόρτου.

Πάντως, η επωνυμία Επισκοπή παραμένει ισχυρό επιχείρημα υπέρ της άποψης του Ν. Δρανδάκη. Ίσως ο εν λόγω ναός να αποτέλεσε προσωρινά τον καθεδρικό ναό της Επισκοπής Μαΐνης. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η βασιλική στο Τηγάνι κατά την τρίτη οικοδομική της φάση, τον 12^ο αιώνα, απώλεσε κατά πολύ το αρχικό της μέγεθος, περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος, και συγκριτικά με την νεόδμητη και κομψότερη Επισκοπή ήταν σαφώς υποδεέστερη.

Οι σημερινοί κάτοικοι του οικισμού Άγιος Γεώργιος θυμούνται από τους παλιότερους ότι ονόμαζαν τον ναό Παναγία Επισκοπή του Κάστρου, χωρίς όμως να λειτουργείται στην επέτειο κάποιας θεομητορικής εορτής¹³¹. Η πρόσβαση στον ναό απαιτεί ολιγόλεπτο περπάτημα σε μονοπάτι μικρής δυσκολίας. Γύρω από το μνημείο βρίσκονται τα κατάλοιπα μεγαλιθικού κτίσματος, μια στέρνα και ένα σύγχρονο μικρό νεκροταφείο.

¹²⁸ Βλ. παρακάτω στην ενότητα για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, στη σκηνή του Αγίου Γεωργίου στη φυλακή, την επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ... ΔΙΔΑΚΩΝ ΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟΝ ΠΗCTΗ. Βλ. ακόμη Παπαμαστοράκης 1987, 157. Παναγιωτίδη 2005, 88-89.

¹²⁹ Δρανδάκης 1958, 205 σημ. 1.

¹³⁰ Δρανδάκης 1988, 189-190. Παπαμαστοράκης 1987, 155-157.

¹³¹ Την προφορική αυτή πληροφορία, μαζί με άλλες, μου έδωσε ο Γεώργιος Αλογάκος, ιδιοκτήτης και κάτοικος του πιο κοντινού σπιτιού στην Επισκοπή. Ο πατέρας του Νικόλαος ήταν ο φυσικός φύλακας του μνημείου.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Η σημερινή κατάσταση του μνημείου

Η θέση του ναού της Επισκοπής βρίσκεται σε υψόμετρο 101μ. με γεωγραφικές συντεταγμένες 36°31'52.44"Β, 22°22'59.10"Α. Οι διαστάσεις του μνημείου, μαζί με τον νάρθηκα αλλά χωρίς τις αψίδες, εξωτερικά είναι 9 x 6,01 μ. περίπου και εσωτερικά 7,62 x 4,69 μ. Η εσωτερική επιφάνεια είναι περίπου 36 τ.μ.¹³²

Ο ναός της Επισκοπής δέχτηκε σωτήριες εργασίες ανακεράμωσης και στερέωσης του κτηρίου, στη διάρκεια των ετών 1961-1962, με ευθύνη της τότε Επιμελητείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μυστρά¹³³.

Τυπολογικά ζητήματα

Ο ναός της Επισκοπής είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος με τρούλλο και σταυρεπίστεγο νάρθηκα. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με καμάρες¹³⁴. Ο τρούλλος υψώνεται πάνω από τα τόξα που σχηματίζονται στο σημείο συνάντησης τεσσάρων καθέτων μεταξύ τους καμαροσκέπαστων διαμερισμάτων, που συνιστούν τις κεραιές ενός ισοσκελούς ή ελληνικού σταυρού. Τα τόξα, φτιαγμένα από θολίτες λαξευμένου πορόλιθου, στηρίζονται ανατολικά σε δύο χτιστούς πεσσούς και δυτικά σε δύο αρράβδωτους μαρμάρινους κίονες, με ιωνικά κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση. Για την ενίσχυση των ημικυλινδρικών θόλων, οι οποίοι καλύπτουν εσωτερικά τα τέσσερα σκέλη του σταυρού, έχει τοποθετηθεί από έναν μαρμάρινο ελκυστήρα στη γένεσή τους.

Ο τρούλλος του ναού της Επισκοπής ακολουθεί τον λεγόμενο αθηναϊκό τύπο¹³⁵. Στις πλευρές του οκταγωνικού τυμπάνου εναλλάσσονται μονόλοβα παράθυρα και τυφλά αψιδώματα, δηλαδή μονόλοβα ψευδοπαράθυρα με το τύμπανο σε ελαφρά υποχώρηση¹³⁶. Στις ακμές των πλευρών έχουν εντοιχιστεί μαρμάρινοι κιονίσκοι¹³⁷.

¹³² Στο: Μέξια 2011, Β', 18-22 αναφέρονται αναλυτικά η θέση και τα στοιχεία «ταυτότητας» του ναού της Επισκοπής, σύντομες πληροφορίες για τον διάκοσμο και τη χρονολόγηση, κάτοψη και κατά μήκος τομή, η σχετική βιβλιογραφία και φωτογραφίες.

¹³³ Στο: Δρανδάκης 1961-62, 89, πίν. 95β, 95δ, περιγράφονται οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης εντός και εκτός του ναού. Στους πίνακες φαίνεται η κατάσταση του ναού πριν και μετά τις εργασίες.

¹³⁴ Δρανδάκης 1995, 151. Στο: Μπούρας-Μπούρα 2002, 128-132 περιγράφεται συνοπτικά ο ναός της Επισκοπής, με έμφαση στην τοιχοποιία και τον γλυπτικό διάκοσμο. Μέξια 2011, Β', 18

¹³⁵ Δρανδάκης 1995, 151.

¹³⁶ Μέξια 2011, Α', 90 τα τυφλά αψιδώματα δεν απαντώνται στον πρότυπο τρούλλο της Παναγίας της Μονής του Οσίου Λουκά και θεωρούνται ως πρωτότυπη δημιουργία των τοπικών συνεργείων της Μάνης με σταδιακή εξάπλωση σε όλη την Πελοπόννησο από τον 12^ο αιώνα και έπειτα.

¹³⁷ Γκιολές 2014, 131 οι μαρμάρινοι κιονίσκοι στους τρούλλους απαντούν σε ελλαδικούς ναούς. Στη σχολή της Κωνσταντινούπολης οι κιονίσκοι του τρούλλου είναι χτιστοί.

Εσωτερικά, η κάτοψη του τρούλλου δεν σχηματίζει κύκλο αλλά έλλειψη, με τη μεγάλη διάσταση κατά τον άξονα Ανατολή-Δύση. Αυτό οφείλεται στο άνισο πλάτος των κεραιών του σταυρού, άρα το κεντρικό διαμέρισμα, από το οποίο εκφύονται οι κεραίες, δεν είναι τετράγωνο και τελικά η έδραση του τρούλλου δεν είναι κυκλική¹³⁸. Ο λεγόμενος «αθηναϊκός» τρούλλος εμφανίστηκε στο δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα, με παλαιότερο παράδειγμα στον ναό της Παναγίας στη Μονή του Οσίου Λουκά¹³⁹. Από εκεί διαδίδεται σε ελλαδικούς ναούς, από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα και έπειτα. Τα τέσσερα διαμερίσματα που σχηματίζονται στις εξωτερικές γωνίες του σταυρού είναι μικρότερα, χαμηλότερα σε ύψος, επικοινωνούν χωρίς τοίχους με τις κεραίες του σταυρού και καλύπτονται με καμάρες που είναι παράλληλες με τον διαμήκη άξονα του ναού. Αυτά τα οκτώ μέρη του ναού μαζί με το κεντρικό τετράγωνο, το μεγαλύτερο διαμέρισμα που σχηματίζεται κάτω από τον τρούλλο, συνθέτουν το σταυρικό τετράγωνο που χαρακτηρίζει τον εννεαμερή ναό, όπως αλλιώς λέγεται ο σταυροειδής εγγεγραμμένος.

Ο χώρος του Ιερού εισέρχεται εντός του κυρίως ναού και καταλαμβάνει ολόκληρα τα τρία ανατολικά μέρη του σταυρικού τετραγώνου, τα οποία μετατρέπονται έτσι σε κυρίως Ιερό Βήμα, Πρόθεση και Διακονικό που οριοθετούνται μέσω τοίχων και επικοινωνούν μεταξύ τους με τοξωτά ανοίγματα. Το κάθε ένα από τα τρία διαμερίσματα του Ιερού απολήγει στα Α. σε κόγχη, η οποία προβάλλεται εξωτερικά. Οι τρεις κόγχες ξεφεύγουν από τον κανόνα και είναι μεγαλύτερες του ημικυκλίου¹⁴⁰. Ο νάρθηκας οικοδομήθηκε ταυτόχρονα με τον κυρίως ναό, έχει ορθογώνια κάτοψη και η οροφή του καλύπτεται με σταυρεπίστεγη διάταξη των θόλων, δηλαδή από μια κεντρική καμάρα, ισοϋψή προέκταση της καμάρας της δυτικής κεραιάς του σταυρού, και δύο χαμηλότερες καμάρες εκατέρωθεν της και κάθετες προς αυτήν¹⁴¹. Ο νάρθηκας διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με τοίχο, που υψώνεται ως τη γένεση των θόλων και η επικοινωνία γίνεται μέσω ορθογωνίου ανοίγματος στο μέσον του τοίχου. Η εξωτερική όψη της Επισκοπής μεταφέρει με αρκετή ευκρίνεια την εσωτερική διάταξη των χώρων του ναού. Το σήμα του σταυρού αποτυπώνεται ευδιάκριτα στη

¹³⁸ Μέξια 2011, Α', 69 αναφέρεται αυτή η ακανονιστία του τρούλλου που συναντάται και σε άλλους μεσοβυζαντινούς ναούς της Μάνης και οφείλεται σε σχεδιαστική απειρία ή κατασκευαστική βιασύνη.

¹³⁹ Για περισσότερες πληροφορίες για τον «αθηναϊκό» τρούλλο βλ. Γκιολές 2014, 131. Για το ίδιο θέμα βλ. Δημητροκάλλης και Αλπάγκο Νοβέλλο 1995, 106, 123 όπου δίνονται πληροφορίες σχετικά με την εποχή που εμφανίστηκε και καθιερώθηκε ο «αθηναϊκός» τρούλλος, περιγράφονται τα βασικά γνωρίσματά του και αναφέρονται παραδείγματα ναών με τέτοιους τρούλλους.

¹⁴⁰ Οι κόγχες συνήθως έχουν ημικυκλικό σχήμα: Μέξια 2011, Α', 103.

¹⁴¹ Στο: Krautheimer 2012, 484 η καμάρα της δυτικής κεραιάς του σταυρού, που προεκτείνεται πάνω από τον νάρθηκα, αναφέρεται ως τοπική ιδιαιτερότητα των ναών της Μάνης.

στέγη, με τον ψηλό «αθηναϊκό» τρούλλο να στηρίζεται στην κάθετη διασταύρωση των ισοϋψών κεραιών.

Οι τέσσερις κεραιές του σταυρού εξωτερικά καλύπτονται με δικλινείς στέγες. Το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα στεγάζεται με δίρρυτη στέγη, συνεχόμενη με της δυτικής κεραιάς του σταυρού, και τα πλάγια μέρη του με μονόρρυτες στέγες, που κλίνουν προς Δ. Τα γωνιακά διαμερίσματα του κυρίως ναού καλύπτονται εξωτερικά επίσης με μονόρρυτες στέγες, χαμηλότερες από αυτές των κεραιών του σταυρού. Κωδωνοστάσιο δεν υπάρχει¹⁴².

Στον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του ναού σχηματίζονται, όπως αναφέρθηκε, τρεις ημικυλινδρικές αψίδες. Από το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα οι αψίδες των ελλαδικών είναι τρίπλευρες, με τις ημικυλινδρικές να αποτελούν παλαιοχριστιανική επιβίωση¹⁴³. Η μεσαία αψίδα του Ιερού είναι σαφώς ψηλότερη και μεγαλύτερη από αυτές της Πρόθεσης και του Διακονικού, που βρίσκονται εκατέρωθέν της.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού διαμορφώνει τον χώρο με τέτοιο τρόπο, ώστε στο εσωτερικό και τη στέγη να σχηματίζεται με σαφήνεια το σημείο της χριστιανικής πίστης, ο σταυρός, που εγγράφεται εντός τετραγώνου ή ορθογωνίου. Οι τέσσερις ημικυλινδρικές καμάρες που διατάσσονται σταυροειδώς και στηρίζουν τον τρούλλο, λόγω των καμπύλων επιφανειών τους, αποδίδουν με πλαστικό τρόπο το σχήμα του σταυρού στην οροφή του ναού και πετυχαίνουν την αίσθηση της ήρεμης ανάτασης του ανθρώπου προς το υψηλό και το θείο. Ο τύπος αυτός εμφανίστηκε αρχικά την πρωτοχριστιανική περίοδο¹⁴⁴, απέκτησε σταθερά χαρακτηριστικά στη διάρκεια της Μακεδονικής Δυναστείας (867-1056) στην περιοχή της πρωτεύουσας¹⁴⁵ και στη συνέχεια διαδόθηκε και κυριάρχησε, με διάφορες παραλλαγές, σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας, αποτελώντας τον πιο χαρακτηριστικό τύπο της μεσοβυζαντινής ναοδομίας¹⁴⁶.

¹⁴² Μέξια 2011, Α', 159-161 (πληροφορίες για τα κωδωνοστάσια των μεσοβυζαντινών μανιάτικων ναών).

¹⁴³ Πριν από το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα οι αψίδες είναι ημικυκλικές σε όλους σχεδόν τους βυζαντινούς ναούς, ακολουθώντας την παλαιοχριστιανική παράδοση: Βοκοτόπουλος 1966-1969, 159. Οι αψίδες των ελλαδικών ναών συνήθως είναι τρίπλευρες, με τις ημικυλινδρικές, όπως εδώ στην Επισκοπή, να απαντώνται σπανιότερα: Γκιολές 2014, 131-132.

¹⁴⁴ Στο: Krautheimer 2012, 416-422 παρέχονται πληροφορίες για την πιθανή καταγωγή, τον τόπο και χρόνο της πρώτης εμφάνισης του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Βλ και: Delvoye 2014, 72, όπου αναφέρεται η προέλευση του σταυροειδούς εγγεγραμμένου.

¹⁴⁵ Rodley 2010, 147-160 (εκτενής αναφορά στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη διάρκεια της δυναστείας των Μακεδόνων αυτοκρατόρων και στις συνθήκες δημιουργίας του νέου τύπου).

¹⁴⁶ Delvoye 2014, 315 (ανάλυση του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς). Για το ίδιο θέμα βλ. Γκιολές 2014, 77-81. Για τα γενικά χαρακτηριστικά της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής βλ. στο ίδιο, 45-48.

Για λόγους μεθοδολογικής προσέγγισης της μελέτης και έρευνας αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου, ισχύει ο αδρός διαχωρισμός δύο «σχολών»¹⁴⁷, που εκπροσωπούνται με σημαντικά δείγματα τέτοιων ναών: η λεγόμενη σχολή της Κωνσταντινούπολης¹⁴⁸ και η γνωστή ως ελλαδική σχολή¹⁴⁹ με διακριτά γνωρίσματα που αφορούν όχι μόνο το αρχιτεκτονικό σχέδιο, αλλά και την τοιχοποιία, τον διάκοσμο και τη μορφολογία των μνημείων. Η σχολή της Κωνσταντινούπολης άσκησε έντονη επίδραση στη ναοδομική παραγωγή της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης, ενώ η ελλαδική σχολή επικράτησε στις κεντρικές και νοτιότερες περιοχές της Ελλάδος¹⁵⁰. Βασικά στοιχεία των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών είναι ότι το τετράγωνο, εντός του οποίου έχει εγγραφεί ο σταυρός, αποτελείται από εννέα μικρότερα μέρη, ενώ το Ιερό Βήμα συντίθεται από τρία τμήματα: την Πρόθεση, το κυρίως Ιερό Βήμα και το Διακονικό, τα οποία οριοθετούνται μέσω τοίχων, επικοινωνούν μεταξύ τους με μικρές τοξωτές θύρες και στην ανατολική πλευρά τους σχηματίζουν ημικυλινδρικές κόγχες.

Η διαφορετική σύνδεση του Ιερού με τον κυρίως ναό αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για τον διαχωρισμό των σταυροειδών εγγεγραμμένων σε τέσσερεις επιμέρους τύπους: τον σύνθετο τετρακίονιο, τον ημισύνθετο τετρακίονιο, τον απλό τετρακίονιο και τον δικίονιο¹⁵¹. Ο σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος συναντάται περισσότερο σε ναούς της σχολής της Κωνσταντινούπολης. Στον ελλαδικό χώρο, ο ναός της Παναγίας της Σκριπούς στον Ορχομενό της Βοιωτίας είναι το σημαντικότερο δείγμα του λεγόμενου μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου αρχιτεκτονικού τύπου, από τον οποίο κατάγονται οι σταυροειδείς ναοί της Ελλάδος¹⁵². Οι επιγραφές του κτηρίου δίνουν ακριβείς πληροφορίες για την οικοδόμησή του, το έτος 873/4, για τους αυτοκράτορες, τον πατριάρχη και για τον γενναιόδωρο κτήτορα Λέοντα, πιθανότατα στρατηγό του Ελλαδικού θέματος με πρωτεύουσα την κοντινή Θήβα. Η ανέγερση του ναού συνδέεται με τις προσπάθειες

¹⁴⁷ Delvoye 2014, 317-320 (σχολή της Κωνσταντινούπολης), 320-321 (ελλαδική σχολή). Γκιολές 2014, 81-100 (διαχωρισμός των σχολών), 109-159 (αναλυτικά για τους ελλαδικούς ναούς). Ο G. Millet από το 1916 είχε διακρίνει τις δύο σχολές, στο έργο του *L'ecole grecques dans l'architecture byzantine*: Μπούρας-Μπούρα 2002, 19.

¹⁴⁸ Rodley 2010, 147-151. Krautheimer 2012, 439-456. Delvoye 2014, 317-319. Γκιολές 2014, 82-100.

¹⁴⁹ Δημητροκάλλης και Αλπάγκο Νοβέλλο 1995, 92-142. Krautheimer 2012, 468-487. Στο: Μπούρας-Μπούρα 2002, 343-379 παρουσιάζονται αναλυτικά τυπολογικά θέματα της ελλαδικής ναοδομίας κατά τον 12^ο αιώνα και προτείνεται όχι η αυστηρή τυπολογική εξέταση των ναών αλλά η σύνδεση της αρχιτεκτονικής με τη λειτουργία του κτηρίου.

¹⁵⁰ Krautheimer 2012, 462-464. Delvoye 2014, 319-320. Γκιολές 2014, 100-101.

¹⁵¹ Γκιολές 2014, 117-118. Αρχικά ο G. Millet διέκρινε τρεις τύπους και ο A. Ορλάνδος πρόσθεσε τον ημισύνθετο τετρακίονιο.

¹⁵² Delvoye 2014, 316. Γκιολές 2014, 109-117, ιδ. 111-115. Μπούρας-Μπούρα 2002, 346.

της κεντρικής διοίκησης της αυτοκρατορίας για ανασυγκρότηση της Ελλάδος. Ο ναός της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά Φωκίδας, χρονολογημένος στη δεύτερη πενηκονταετία του 10^{ου} αιώνα, αποτελεί τον πρώτο πλήρως απαρτισμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της ελλαδικής σχολής και μάλιστα σύνθετο τετρακίονιο, ο οποίος επηρέασε καταλυτικά την μετέπειτα ελλαδική ναοδομία και αποτέλεσε πρότυπο για την ανέγερση ναών από το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα κι έπειτα¹⁵³.

Οι ιδιαίτερες όμως απαιτήσεις αυτού του τύπου οδήγησαν τα ελλαδικά οικοδομικά συνεργεία στις απλούστερες μορφές του απλού τετρακίονιου και κυρίως του δικιόνιου, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να θεωρείται ο κύριος εκπρόσωπος της ελλαδικής σχολής, διαθέτοντας τα περισσότερα δείγματα μνημείων έναντι των άλλων τριών τύπων. Στους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, το Ιερό εισχωρεί και καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό μέρος του σταυρικού τετραγώνου. Το μαρμάρινο τέμπλο με το βαρύ γείσο στηρίζεται σε δύο χτιστούς πεσσούς, οι οποίοι βαστάζουν και τον τρούλλο από την ανατολική πλευρά του ναού. Από τους δύο κίονες που στηρίζουν τον τρούλλο από τα δυτικά, ονομάστηκε ο τύπος αυτός δικιόνιος¹⁵⁴.

Στην περιοχή της Μέσα Μάνης ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο είναι ο δεύτερος πιο διαδεδομένος τύπος από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα που πρωτοεμφανίστηκε μέχρι το τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου και επιλέγεται για ναούς υψηλότερων απαιτήσεων, ενώ από τις επιμέρους παραλλαγές προτιμάται ιδιαίτερα ο δικιόνιος τύπος¹⁵⁵. Οι περισσότεροι μεσοβυζαντινοί ναοί της περιοχής ανήκουν στον απλούστατο αρχιτεκτονικό τύπο του δρομικού μονόχωρου καμαροσκέπαστου, υπάρχουν όμως και κάποιες βασιλικές και άλλοι ναοί που ανήκουν στον τύπο του ελεύθερου σταυρού¹⁵⁶.

¹⁵³ Γκιολές 2014, 132-135. Μπούρας-Μπούρα 2002, 346.

¹⁵⁴ Γκιολές 2014, 117-119, 148-153. Μπούρας-Μπούρα 2002, 349 (παραλλαγή του δικιόνιου τύπου σε ναούς της Μάνης).

¹⁵⁵ Στο: Μέξια 2011, Α', 327-329 δίνονται αριθμητικά στοιχεία για το πλήθος, τις παραλλαγές και την κατανομή των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Μέσα Μάνης στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Για τους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της ελλαδικής σχολής βλ. Γκιολές 2014, 148-153 με παραδείγματα ναών στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Μάνη: Άι-Στράτηγος Μπουλαριών, Σωτήρας Γαρδενίτσας και Άγιος Θεόδωρος στη Μπάμπακα. Για την τυπολογία των τρουλλαίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ελλαδικών ναών και τις παραλλαγές τους βλ. Μπούρας-Μπούρα 2002, 346-349 με αναφορές και στους ναούς της Μάνης.

¹⁵⁶ Στο: Μέξια 2011, Α', 325-327 δίνονται στοιχεία για τους ναούς της Μάνης που ακολουθούν αυτούς τους τύπους. Για τους μονόχωρους καμαροσκέπαστους και ξυλόστεγους ναούς του 12^{ου} αιώνα στην Ελλάδα με αναφορές στη Μάνη βλ. Μπούρας-Μπούρα 2002, 344-345. Για τις βασιλικές του ελλαδικού χώρου βλ. στο ίδιο, 345-346. Αναλυτικά για τις μεσοβυζαντινές βασιλικές και τους μονόχωρους δρομικούς ναούς (καμαροσκέπαστους και ξυλόστεγους) βλ. Γκιολές 2014, 49-64.

Τα στοιχεία που συνθέτουν την αρχιτεκτονική παραγωγή της Μέσα Μάνης στη μεσοβυζαντινή περίοδο, δείχνουν ότι τα βασικά γνωρίσματα της ελλαδικής σχολής έχουν εισαχθεί ήδη από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα. Αυτά τα στοιχεία δεν εφαρμόζονται αυτούσια, αλλά τροποποιούνται και προσαρμόζονται στις τοπικές ανάγκες και τις συνθήκες της περιοχής. Έτσι, δημιουργήθηκε μια ιδιαίτερη τοπική ενότητα με άμεσες επιρροές από την ελλαδική σχολή συνυφασμένες με λαϊκά απλούστερα στοιχεία από την ισχυρή τοπική παράδοση. Κατά περίεργο τρόπο οι υπόλοιπες περιοχές της Λακωνίας και της Πελοποννήσου, την ίδια περίοδο, ακολουθούν αρχιτεκτονικά πρότυπα προγενέστερα της ελλαδικής σχολής¹⁵⁷.

Μορφολογικά ζητήματα

- Ο τρούλλος

Το οκταγωνικό τύμπανο του «αθηναϊκού» τρούλλου της Επισκοπής είναι χτισμένο με το συνηθισμένο στους ελλαδικούς ναούς πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με δομικό υλικό τον πωρόλιθο¹⁵⁸. Οι μαρμάρيني πολυγωνικοί κιονίσκοι στο επάνω μέρος τους στηρίζουν υδρορρόες με μορφή κεφαλής λιονταριού¹⁵⁹. Τα χαρακτηριστικά της λεοντοκεφαλής δεν είναι τρισδιάστατα, αλλά περισσότερο επίπεδα και με σχηματοποιημένες γραμμές¹⁶⁰. Τα παράθυρα των πλευρών του τυμπάνου κλείνουν μαρμάρινες πλάκες με ανάγλυφο διάκοσμο, που έχουν από μία οπή για φωτισμό εκτός από την ανατολική που έχει δύο. Το επάνω μέρος κάθε πλευράς του τυμπάνου σχηματίζει ημικυκλικό πλίνθινο τόξο, που περιβάλλεται από μαρμάρινο τοξωτό γείσο, που στηρίζεται στους δόμους και όχι στους κιονίσκους. Σκυφία κοσμούν τα τύμπανα των αψιδωμάτων. Η κορυφή του τρούλλου σχηματίζει ημισφαίριο που καλύπτεται με κεραμίδια¹⁶¹. Ο σταυρός που βρίσκεται στην εξωτερική κορυφή του τρούλλου είναι νεώτερη προσθήκη¹⁶². Το εσωτερικό χτίσιμο του τρούλλου έχει γίνει

¹⁵⁷ Για τη σχέση της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής παραγωγής της Μέσα Μάνης με την ελλαδική σχολή βλ. Μέξια 2011, Α', 336-346.

¹⁵⁸ Για το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας που χαρακτηρίζει τους ναούς της ελλαδικής σχολής βλ. Γκιολές 2014, 119-122.

¹⁵⁹ Οι ζωόμορφες υδρορρόες έχουν ως μακρινό πρότυπο αυτές του τρούλλου του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά: Μέξια 2011, Α', 88.

¹⁶⁰ Δρανδάκης 2002, 275, σημ. 133 (η παρατήρηση οφείλεται στη Λασκαρίνα Μπούρα).

¹⁶¹ Δρανδάκης 1961-62, 89, πίν. 95β, 95δ (τα κεραμίδια του τρούλλου, της στέγης και των αψιδών τοποθετήθηκαν κατά τις εργασίες στερέωσης και ανακεράμωσης του μνημείου).

¹⁶² Μέξια 2011, Α', 90, σημ. 205.

με πλινθοδομή και σποραδική χρήση σχιστολίθων, όπως διακρίνεται εμφανώς στα σφαιρικά τρίγωνα¹⁶³.

- Οι εξωτερικές όψεις

Οι προς τα πάνω απολήξεις των τεσσάρων κεραιών του σταυρού εξωτερικά σχηματίζουν τριγωνικά αετώματα. Κάτω από τη γένεση των τριών αετωμάτων που βρίσκονται αντίστοιχα στη δυτική, στη βόρεια και στη νότια όψη, υπάρχει από ένα ορθογώνιο παράθυρο. Η αρχική μορφή των παραθύρων αυτών έχει αλλοιωθεί από μεταγενέστερες εργασίες και επισκευές.

Οι ασπίδες του Ιερού είναι χτισμένες με αδρά λαξευμένους λίθους και σποραδικά πλίνθους και είναι καλυμμένες με κεραμίδια. Η μεσαία διαθέτει ένα δίλοβο παράθυρο. Ως διαφράγματα των ανοιγμάτων του χρησιμοποιήθηκαν οι δύο σωζόμενες κατά χώραν μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες, με δύο οπές η καθεμιά. Στις ασπίδες των παραβημάτων υπάρχει από ένα μονόλοβο παράθυρο. Σήμερα, χώμα και πέτρες καλύπτουν την εξωτερική όψη των ασπίδων μέχρι το ύψος των παραθύρων.

Στη βάση του δυτικού τοίχου είναι εμφανής η κρηπίδα, μια αναγκαστική ιδιομορφία που επιβλήθηκε, ίσως, λόγω του επικλινούς εδάφους.

Η τοιχοποιία στις χαμηλότερες ζώνες αποτελείται από μεγάλο μεγέθους λαξευμένους λίθους σε δεύτερη χρήση¹⁶⁴ και ψηλότερα από μικρότερους λαξευμένους λίθους συνδυαστικά με αργολιθοδομή¹⁶⁵. Το ασβεστοκονίαμα χρησιμοποιείται τόσο στο χτίσιμο όσο και στο αρμολόγημα¹⁶⁶. Η ένωση των τοίχων στις ακμές τους επιτυγχάνεται με τη χρήση λαξευμένων γωνιόλιθων, που τοποθετούνται σε οριζόντια διάταξη. Διάσπαρτοι υπάρχουν πλίνθοι και srolia, δηλαδή παλαιότερα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Περισσότεροι μεγάλοι, λαξευτοί μαρμαρόλιθοι έχουν χρησιμοποιηθεί στη δυτική πρόσοψη, όπου βρίσκεται η μία από τις εισόδους στον ναό. Εκεί δύο όρθιοι, ψηλοί, ορθογώνιοι ταινάριοι μαρμαρόλιθοι με το διακριτό βυσσινί χρώμα (rosso antico), έχουν τοποθετηθεί, σκόπιμα, συμμετρικά εκατέρωθεν της θύρας εισόδου και διακόπτουν αρμονικά την τεφρόλευκη απόχρωση που κυριαρχεί στην τοιχοποιία¹⁶⁷. Ο δεξιός

¹⁶³ Μέξια 2011, Α', 259, σημ. 861.

¹⁶⁴ Δρανδάκης 1995, 151. Μπούρας-Μπούρα 2002, 129.

¹⁶⁵ Παρόμοια τοιχοποιία έχει ο ναός των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα, δικιόνιος ελλαδικού τύπου που χρονολογείται στα τέλη του 10^{ου} με αρχές του 11^{ου} αιώνα: Βοκοτόπουλος 1966-1969, 161.

¹⁶⁶ Μέξια 2011, Α', 167-169.

¹⁶⁷ Μόσχου-Καλαμαρά 2004, 94 αναφορά στα λατομεία ταινάριου λίθου στη Μάνη.

μάλιστα, σχηματίζει ένα T με τον λαξευμένο μαρμαρόλιθο που βρίσκεται αμέσως ψηλότερα, σε οριζόντια θέση. Λίγοι ακόμη ταινάριοι λίθοι, διαφορετικού σχήματος και πάχους, συναντώνται ψηλότερα στον ίδιο δυτικό τοίχο και στον νότιο, δηλώνοντας ελεύθερη διακοσμητική αναζήτηση.

Στο ίδιο πνεύμα, τα αρκετά εντοιχισμένα σκυφία, δηλαδή μικρά πήλινα βαθιά πινάκια¹⁶⁸, ιδιαίτερα στη δυτική όψη, εμπλουτίζουν τη χρωματική κλίμακα της τοιχοποιίας¹⁶⁹. Εξωτερικός διάκοσμος με κουφικά και οδοντωτές ταινίες, που συνηθίζονται στους ελλαδικούς ναούς αυτή την περίοδο, εδώ δεν υπάρχει¹⁷⁰. Οι τοίχοι είναι λιτοί, συνεχείς και επίπεδοι, χωρίς αψιδώματα ή κόγχες¹⁷¹.

Εκτός της δυτικής, δευτερεύουσα θύρα εισόδου στον ναό βρίσκεται στον βόρειο τοίχο. Η σημερινή της μορφή διαφέρει από την αρχική. Το ανώφλι είναι μαρμάρινο και πιο πάνω σχηματίζεται ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο με λαξευτούς παρόλιθους και εξωτερικό πλαίσιο από μονή σειρά πλίνθων. Το κενό μεταξύ του υπερθύρου και του ανακουφιστικού τόξου φράζεται με πρόχειρα τοποθετημένες πέτρες.

- Ο νάρθηκας

Η θύρα εισόδου στον νάρθηκα, στον δυτικό τοίχο του ναού, έχει αλλοιωθεί από μεταγενέστερες επισκευές. Πάνω από αυτή είναι εμφανές το μεγάλο, ελαφρώς πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο με πώρινους θολίτες, που πλαισιώνονται με απλές πλίνθους¹⁷². Το διάστημα από το ανώφλι ως το ανακουφιστικό τόξο κλείνεται με ακανόνιστου σχήματος πέτρες.

Στον βόρειο και τον νότιο τοίχο του νάρθηκα, σε ψηλή θέση, υπάρχουν από ένα μονόλοβο τοξωτό παράθυρο, τα οποία φράζονται με μαρμάρινες πλάκες με ανάγλυφο διάκοσμο. Από αυτά, το νότιο παράθυρο είχε χτιστεί εσωτερικά πριν από την αγιογράφιση του ναού¹⁷³.

¹⁶⁸ Γκιολές 2014, 128.

¹⁶⁹ Μέξια 2011, Α', 303.

¹⁷⁰ Για τα είδη του κεραμοπλαστικού διακόσμου των ελλαδικών ναών βλ. Γκιολές 2014, 122-128.

¹⁷¹ Τα χαρακτηριστικά λιτότητας, μέτρου, ελεύθερης διακοσμητικής διάθεσης και απλότητας συνοδεύουν γενικά τους ελλαδικούς ναούς: Μέξια 2011, Α', 59. Γκιολές 2014, 119.

¹⁷² Γκιολές 2014, 128 (σύντομη αναφορά για το καμπύλο ανακουφιστικό τόξο που κυριαρχεί στις πόρτες και τα παράθυρα).

¹⁷³ Δρανδάκης 1995, 151-152.

- Το τέμπλο

Το αρχικό τέμπλο του ναού ήταν μαρμάρινο με ανάγλυφη διακόσμηση. Σήμερα είναι χτιστό. Από την πρώτη του μορφή σώζεται το μαρμάρινο πεταλόμορφο επιστύλιο της πύλης του Ιερού με τις οριζόντιες προεκτάσεις του, τα πτερύγια, τα οποία εισχωρούν στα τοιχεία του μεταγενέστερου χτιστού τέμπλου¹⁷⁴. Το πεταλόμορφο τόξο συναντάται σπανιότατα και παραπέμπει σε πρότυπα της πρωτεύουσας. Η πυκνή ανάγλυφη διακόσμηση του επιστυλίου και των πτερυγίων του με συμπλεκόμενα σταυρόσχημα θέματα, ανθέμια, ακανθόφυλλα, καμπύλο τετράπλευρο μέσα σε κύκλο μαζί με δύο αγκυλωτούς σταυρούς, μαρτυρεί υστεροκομνήναιο ύφος και προσδιορίζει τη χρονολόγησή του προς το τέλος του 12^{ου} αιώνα. Ο Ν. Δρανδάκης πιθανολογεί πως ο μαρμαροτεχνίτης της Επισκοπής είχε ως πρότυπο τον αντίστοιχο γλυπτό διάκοσμο του τοξωτού επιστυλίου του πλησιόχωρου ναού στο Τηγάμι.

Από το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο διατηρούνται ακόμη ο βόρειος πεσσίσκος της πύλης του Ιερού, ο οποίος έχει εντοιχιστεί, ο κιονίσκος του βόρειου αυτού στηρίγματος με μορφή τετράδυμης ράβδου, το κιονόκρανό του με δύο ανάγλυφες παραστάσεις πουλιών¹⁷⁵ και ο κοσμήτης του Διακονικού, που έχει δύο κομβία με ανάγλυφους πυροστρόβιλους¹⁷⁶ και ανάμεσά τους ένα τρίτο κομβίο, με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό με τρίφυλλες απολήξεις. Μεταξύ των τριών κομβίων βρίσκονται ανθέμια σε όρθια θέση¹⁷⁷.

Στο κατώφλι της εισόδου της πύλης του Ιερού έχει τοποθετηθεί, ως σκαλοπάτι, ένα κομμάτι από μαρμάρινο γείσο με δύο κομβία με ανάγλυφα άνθη ή αστέρια¹⁷⁸ και ένα τρίτο ανάμεσά τους, με ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις¹⁷⁹. Ανάμεσα στα κομβία βρίσκονται ανθέμια ανεστραμμένα.

Στο κατώφλι της εισόδου της θύρας της Πρόθεσης βρίσκεται, σαν σκαλοπάτι, ένα τμήμα από μαρμάρινο περίθρο, που κοσμεύεται από ανάγλυφο ελικοειδή βλαστό με

¹⁷⁴ Πεταλόμορφο επιστύλιο συναντάται σπάνια στα βυζαντινά χρόνια και θεωρείται ισλαμική επίδραση του 10^{ου} αιώνα. Εφ' όσον η αρχική προέλευση αυτής της μορφής είναι παλαιότερη (ίσως από τον 7^ο αι.) τότε δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο από εκεί να πέρασε στην ισλαμική τέχνη και τον 11^ο και 12^ο αιώνα να χρησιμοποιήθηκε ξανά από τους Βυζαντινούς: Δρανδάκης 2002, 336, 337.

¹⁷⁵ Δρανδάκης 2002, 269.

¹⁷⁶ Οι πυροστρόβιλοι χρησιμοποιούνται συχνά ανάμεσα στα κενά του γλυπτού διακόσμου: Δρανδάκης 2002, 341.

¹⁷⁷ Τα ανθέμια χρησιμοποιούνται συχνά ως παραπληρωματικά στον γλυπτό διάκοσμο της Μάνης: Δρανδάκης 2002, 340.

¹⁷⁸ Τα αστέρια ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο χρησιμοποιούνται ως παραδείσια σύμβολα: Δρανδάκης 2002, 341.

¹⁷⁹ Στο: Δρανδάκης 2002, 339-340 αναφέρονται οι ποικίλοι τύποι σταυρών και η συμβολική χρήση τους στην ανάγλυφη διακόσμηση των ναών.

φύλλα άκανθας. Απολύτως αντίστοιχο με αυτό είναι το ανώφλι της βόρειας θύρας εισόδου, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Το σκαλοπάτι στην είσοδο του Διακονικού επίσης είναι ένα μαρμάρινο τμήμα με διαφορετική αρχική χρήση, με ανάγλυφο διάκοσμο που έχει διαβρωθεί. Αρκετά είναι τα μαρμάρινα αποτμήματα, που έχουν εντοιχιστεί ως δομικό υλικό στο μεταγενέστερο χτιστό τέμπλο του ναού¹⁸⁰.

- Άλλα γλυπτά

Εντύπωση προκαλεί το πλήθος, η ποικιλία και η πληρότητα των μαρμάρινων γλυπτών της Επισκοπής¹⁸¹, τα οποία συνεχίζουν την ιδιαίτερη τοπική παράδοση και τέχνη των μαρμαράδων της Μάνης¹⁸².

Εξωτερικά, ο τρούλλος κοσμείται με μαρμάρινους πολυγωνικούς κιονίσκους και υδρορρόες σε σχήμα λεοντοκεφαλής, μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες που φράζουν τα μονόλοβα παράθυρα και επίσης μαρμάρινα καμπύλα γείσα που επιστέφουν τα τόξα των παραθύρων. Τα διακοσμητικά θέματα στις ανάγλυφες πλάκες που φράζουν τα παράθυρα είναι διαφορετικά για καθεμία: ανθέμια, φύλλα, κύκλος, σταυρός, ελλειπτικός δίσκος, καμπυλόπλευρο εξάγωνο, εξάκτινο αστέρι.

Οι δύο μαρμάρινες πλάκες που φράζουν το δίλοβο παράθυρο της μεσαίας αψίδας του Ιερού, κοσμούνται από έναν ανάγλυφο σταυρό στο επάνω μέρος καθεμιάς, ενώ χαμηλότερα έχουν από δύο οπές για φωτισμό.

Μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες φράζουν και τα δύο πλαϊνά μονόλοβα παράθυρα του νάρθηκα, χωρίς να διαθέτουν φωτιστικές οπές. Η πλάκα του νότιου παραθύρου κοσμείται με ανάγλυφους κύκλους με ρόδακα και φύλλο, ενώ η αντίστοιχη του βόρειου παραθύρου, διασώζει από τον διαβρωμένο ανάγλυφο διάκοσμο της τρεις κύκλους¹⁸³.

Το μαρμάρινο ανώφλι της βόρειας θύρας εισόδου έχει ανάγλυφο διάκοσμο με ελικοειδείς βλαστούς και βρίσκεται σε αυτή τη θέση σε δεύτερη χρήση¹⁸⁴.

Στο εσωτερικό του ναού τα ιωνικά κιονόκρανα των δύο μαρμάρινων κίωνων, που στηρίζουν δυτικά τον τρούλλο είναι *spolia* παλαιότερων κτηρίων σε επανάχρηση¹⁸⁵.

¹⁸⁰ Δρανδάκης 1995, 152-153. Δρανδάκης 2002, 265-271 .

¹⁸¹ Δρανδάκης 2002, 265-275. Μπούρας-Μπούρα 2002, 129-130.

¹⁸² Στο: Δρανδάκης 2002, 331-343 δίνονται ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τα γλυπτά της Μάνης.

¹⁸³ Δρανδάκης 2002, 274-275 .

¹⁸⁴ Δρανδάκης 2002, 270, εικ. 409.

¹⁸⁵ Δρανδάκης 1995, 152.

Από τους μαρμάρινους ανάγλυφους κοσμήτες που χρησιμοποιούνται ως ελκυστήρες στις γενέσεις των κεραιών του σταυρού, οι τρεις έχουν ανάγλυφη διακόσμηση μόνο στη λοξότμητη πλευρά τους, η οποία «κοιτάζει» προς το κέντρο του ναού. Ο τέταρτος ελκυστήρας, ο δυτικός, είναι αμφίγλυφος, με διακόσμηση τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική του πλευρά¹⁸⁶. Η επιφάνεια και των τεσσάρων έχει υποστεί σημαντική φθορά από τη διάβρωση. Τα ανθέμια, τα φύλλα άκανθας και οι ελικοειδείς βλαστοί¹⁸⁷ θυμίζουν προγενέστερη εποχή, ενώ τα ανθέμια και τα φύλλα του ανάγλυφου μαρμάρινου κοσμήτη, στην περίμετρο της στεφάνης του τρούλλου, παραπέμπουν σε έργα του τέλους του 12^{ου} αιώνα¹⁸⁸.

Μαρμάρινες πλάκες καλύπτουν το δάπεδο του ναού. Μία από αυτές, κυκλικού σχήματος με υπερυψωμένη περίμετρο και διάμετρο 60 εκ., που τώρα βρίσκεται σπασμένη στο δάπεδο του Ιερού, αποτελούσε την τράπεζα προσφορών των πιστών.

Συμπερασματικά, το πλήθος και η ποιότητα των γλυπτών της Επισκοπής μαρτυρεί την αξιοπρόσεκτη άνθηση της μαρμαροτεχνίας και του γλυπτικού διακόσμου στη χερσόνησο της Μάνης κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα¹⁸⁹. Τα τοπικά εργαστήρια ανέδειξαν την τέχνη τους χρησιμοποιώντας το άφθονο εγχώριο μάρμαρο και οι τεχνίτες κατέλαβαν ιδιαίτερα υψηλή θέση στην εκτίμηση των Μανιατών¹⁹⁰. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού, η κομψότητα και η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή του, φανερώνουν την υψηλή πρόθεση του κτήτορα να συναγωνιστεί συναδέλφους του στην πρωτεύουσα. Επίσης, το υψηλό κόστος οικοδόμησης, ζωγραφικής και ανάγλυφης διακόσμησης του μνημείου της Επισκοπής φανερώνει την εξίσου υψηλή οικονομική επιφάνεια και γενναιοδωρία του κτήτορα.

¹⁸⁶ Δρανδάκης 2002, 273-274.

¹⁸⁷ Ο ελικοειδής βλαστός ή κυματιστός κατά τον Α. Ορλάνδο, αποτελεί παλαιό θέμα που συναντάται πολύ συχνά σε διακόσμηση ναών της Μάνης: Δρανδάκης 2002, 332.

¹⁸⁸ Μπούρας-Μπούρα 2002, 129.

¹⁸⁹ Στο: Δρανδάκης 1972, περιγράφεται το έργο του τοπικού μαρμαρογλύφου Νικήτα Μαρμαρά στα τέλη του 11^{ου} αιώνα και δίνονται επιπλέον στοιχεία για τη διάδοση της διακοσμητικής γλυπτικής στη Μάνη. Κατά τον Α. Grabar η Ελλάδα διασώζει τα περισσότερα βυζαντινά γλυπτά (Δρανδάκης 2002, 342). Επίσης στο: Γκιολές 2005, 25-26 μαρτυρείται ότι από όλη την Ελλάδα η Μάνη διασώζει τα περισσότερα μεσοβυζαντινά γλυπτά.

¹⁹⁰ Μόνο στη Μάνη υπάρχουν παραδείγματα όπου τα ονόματα τεχνιτών αναγράφονται δίπλα σε αυτά των δωρητών σε κτητορικές επιγραφές: Καλοπίση-Βέρτη 2005, 101.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Η ζωγραφική του παλαιότερου στρώματος (τέλη 12^{ου} αιώνα)

Ο ναός της Επισκοπής ήταν κατάγραφος. Σήμερα σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της αρχικής ζωγραφικής διακόσμησης που συντηρήθηκε και καθαρίστηκε το έτος 1972¹⁹¹. Από τις σκηνές έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά η Βάπτιση ενώ από τον Ευαγγελισμό σώζονται ελάχιστα λείψανα. Οι υπόλοιπες παραστάσεις έχουν από ελάχιστες ως πολύ σημαντικές φθορές.

Η εικονογραφική διάταξη είναι αυτή που καθιερώθηκε στους βυζαντινούς ναούς μετά την εικονομαχική περίοδο, δηλαδή στον τρούλο δεσπόζει ο Παντοκράτορας, στις καμάρες του ναού και γενικά σε υψηλότερες θέσεις εικονίζονται οι σκηνές και τη χαμηλότερη ζώνη καταλαμβάνουν τα πορτραίτα των αγίων.

Από την ημιτελή κτητορική επιγραφή που σώζεται στον νάρθηκα δεν μπορούμε να μάθουμε τη χρονολόγηση του γραπτού διακόσμου.

Εικονογραφικό πρόγραμμα / διάταξη των τοιχογραφιών

- Οι τοιχογραφίες στο Ιερό

Στο ημικυλινδρικό τμήμα της κόγχης του ιερού εικονίζονται όρθιοι, πέντε μετωπικοί ιεράρχες, από βορρά προς νότο ο άγιος Γρηγόριος με επιφύλαξη και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ολόσωμοι αλλά με κατεστραμμένα κεφάλια¹⁹². Στην κεντρική θέση της κόγχης αλλά στηθαίος γιατί βρίσκεται κάτω από το δίλοβο παράθυρο, εικονίζεται αδιάγνωστος άγιος και στη συνέχεια οι άγιοι Βασίλειος και Νικόλαος ολόσωμοι και ακέραιοι. Πάνω από τον άγιο Βασίλειο εικονίζεται άγνωστος άγιος σε προτομή μέσα σε μετάλλιο και πάνω από τον άγιο Νικόλαο ο άγιος Λέων πάπας Ρώμης, επίσης σε προτομή εντός μεταλλίου.

Ψηλά στο Ιερό, στην καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού, σώζονται τμήματα της Ανάληψης, της τελευταίας σκηνής του χριστολογικού κύκλου: στο κέντρο οι άγγελοι στηρίζουν τη δόξα του Χριστού και στη βόρεια και νότια πλευρά βρίσκονται οι Απόστολοι σε δύο ημιχόρια.

Στις καμάρες της Πρόθεσης και του Διακονικού βρίσκονται σκηνές από το Συναξάρι του Αγίου Γεωργίου, οι οποίες θα περιγραφούν παρακάτω.

¹⁹¹ Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου και Ετζέογλου 1972, 299.

¹⁹² Για τις μορφές και τις παραστάσεις που η ταυτότητά τους αναφέρεται με επιφύλαξη βλ. Δρανδάκης 1995, 156-212.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης της Πρόθεσης βρίσκεται αδιάγνωστος άγιος δεόμενος σε προτομή και χαμηλότερα, ολόσωμοι, αριστερά ο άγιος Νύσσης και δεξιά αδιάγνωστος άγιος, ηλικιωμένος με λευκά μαλλιά και γενειάδα. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Διακονικού, βρίσκεται ο Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης δεόμενος σε προτομή και πιο κάτω, ολόσωμοι και μετωπικοί, αριστερά ο άγιος Πολύκαρπος και δεξιά αδιάγνωστος άγιος.

Στο εσωράχιο του τοξωτού ανοίγματος που ενώνει την Πρόθεση με το κυρίως Ιερό βρίσκεται άγνωστος άγιος Διάκονος. Στην αντίστοιχη θέση του τοξωτού ανοίγματος που ενώνει το κυρίως Ιερό με το Διακονικό παριστάνονται ο άγιος Εύπλος ανατολικά και άλλος άγιος δυτικά, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον άγιο Ελευθέριο¹⁹³. Στη βόρεια όψη του τοίχου που χωρίζει το κυρίως Ιερό με το Διακονικό βρίσκεται ο όσιος Λουκάς ο Στειριώτης.

Στον βόρειο τοίχο του Ιερού, αριστερά εικονίζεται ο άγιος Κλήμης Αγκύρας και δεξιά του, από τη μέση και πάνω πιθανόν ο άγιος Βλάσιος¹⁹⁴. Στον νότιο τοίχο του Ιερού, αριστερά βρίσκεται ο άγιος Γρηγόριος Ακραγαντίνων και δεξιά του ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων. Απέναντί τους ο Ρωμανός ο Μελωδός κρατάει κύλινδρο που γράφει η *Παρθέ(νος)*.

- Οι τοιχογραφίες στον τρούλλο

Ο διάκοσμος του τρούλλου σώζεται σχεδόν ακέραιος. Στην κορυφή εικονίζεται στηθαίος ο Παντοκράτωρ. Στην ψηλότερη ζώνη του τυμπάνου του τρούλλου, οι προτομές δέκα αγέλων σε μετάλλια περιβάλλουν τη μορφή του Παντοκράτορα και στη χαμηλότερη ζώνη εικονίζονται οκτώ προφήτες, τοποθετημένοι ανά δύο στα διάχωρα μεταξύ των παραθύρων.

Από τους τέσσερις Ευαγγελιστές που εικονίζονταν στα σφαιρικά τρίγωνα στη βάση του τρούλλου, διασώζεται μόνο ο Ματθαίος στη ΝΑ θέση.

- Οι τοιχογραφίες στον κυρίως ναό

Τις καμάρες των κεραιών του σταυρού κοσμούν σκηνές από το Δωδεκάορτο. Ο Ευαγγελισμός, από τον οποίο σώζονται τμήματα του Αγγέλου, βρίσκεται στο

¹⁹³ Δρανδάκης 1995, 179.

¹⁹⁴ Βλ. Δρανδάκης 1995, 180 όπου ο συγγραφέας τον περιγράφει: ...σοβαρό και γαλήνιο, γεμάτο ιεροπρέπεια... και υποθέτει πως είναι ο άγιος Βλάσιος.

τύμπανο της βόρειας κεραίας του σταυρού και πιο πάνω άλλη παράσταση από την οποία σώζονται ελάχιστα λείψανα και η ταυτότητά της είναι αδύνατη.

Η Γέννηση του Χριστού βρίσκεται στο ανατολικό μισό της καμάρας της νότιας κεραίας του σταυρού και η Υπαπαντή συμπληρώνει το υπόλοιπο δυτικό μισό της ίδιας καμάρας.

Η Μεταμόρφωση παριστάνεται στο ανατολικό τμήμα της καμάρας της βόρειας κεραίας του σταυρού.

Η Βαϊφόρος εικονίζεται στο νότιο μισό της καμάρας της δυτικής κεραίας του σταυρού και η Αποκαθήλωση συμπληρώνει το βόρειο μισό της ίδιας καμάρας. Η Κάθοδος στον Άδη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της καμάρας της βόρειας κεραίας του σταυρού για να κλείσει ο χριστολογικός κύκλος με τη σκηνή της Ανάληψης στην καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού μέσα στο Ιερό. Η Βάπτιση βρισκόταν στον ανατολικό τοίχο της νότιας καμάρας του νάρθηκα. Ακριβώς απέναντι από τη σκηνή του Ευαγγελισμού, στο τύμπανο της νότιας κεραίας του σταυρού και εκατέρωθεν του παραθύρου, βρίσκονται τμήματα από τη σκηνή της Θεραπείας του τυφλού ο οποίος διακρίνεται σκυμμένος πάνω από την κολυμπήθρα.

Στη δυτική όψη του πεσσού που χωρίζει την Πρόθεση από το Ιερό, ψηλά και πάνω από το τέμπλο, εικονίζεται το άγιο Μανδήλιο και στην αντίστοιχη θέση στον πεσσό που χωρίζει το Ιερό από το Διακονικό, βρίσκεται το άγιο Κεράμιο. Ακριβώς κάτω από το άγιο Κεράμιο εικονίζεται ο Χριστός Αντιφωνητής σε θέση Δεσποτικής εικόνας.

Ο βίος του αγίου Γεωργίου καταλαμβάνει σημαντικό μέρος της αγιογράφησης του ναού με παραστάσεις που ξεκινούν στον κυρίως ναό. Στην αρχή, *ο άγιος Γεώργιος σκορπίζων τον πλούτο τοις πένησι* καταλαμβάνει το νότιο μισό της καμάρας του νοτιοδυτικού πλάγιου διαμερίσματος. Ακολουθεί το *θαύμα της ανάστασης του βοδιού* στην πάνω ζώνη του τυμπάνου και ο *άγιος Γεώργιος στη φυλακή* εικονίζεται στο βόρειο μισό της ίδιας καμάρας. Ο βίος του αγίου συνεχίζεται στο βορειοδυτικό πλάγιο διαμέρισμα του ναού. Στην άνω ζώνη του τυμπάνου της καμάρας παριστάνεται το *θαύμα της ανάστασης νεκρού*. Στο νότιο μισό της καμάρας εικονίζεται ο *άγιος Γεώργιος μπροστά στον ηγεμόνα* και στο υπόλοιπο βόρειο μισό η *κρήνιση των ειδώλων*. Στην καμάρα της πρόθεσης εμφανίζονται δύο σκηνές από το Συναξάρι του Αγίου Γεωργίου, στη βόρεια πλευρά απεικονίζεται το *Μαρτύριο του Λίθου* και στη νότια η *Αποτομή της κεφαλής του Αγίου Γεωργίου*. Στην καμάρα του

Διακονικού εμφανίζονται δύο ακόμη σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου, στη βόρεια πλευρά το *Όνειρο του Θεοπίστου* και στη νότια το *Γεύμα του Θεοπίστου*.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και δεξιά του εξίτηλος άγιος παριστάνονται στο βόρειο τοίχο του βορειοδυτικού πλάγιου διαμερίσματος και αντικριστά, στο νότιο τοίχο του νοτιοδυτικού πλάγιου διαμερίσματος ο Αρχάγγελος Γαβριήλ.

Τρεις ολόσωμοι στρατιωτικοί άγιοι διακοσμούν την κάτω ζώνη του νότιου τοίχου στον κυρίως ναό και πιο πάνω τέσσερις μάρτυρες στηθαίοι σε μετάλλια. Στο πρώτο από αριστερά εικονίζεται αδιάγνωστος άγιος, στο δεύτερο βρίσκεται ο άγιος Γουρίας, στο τρίτο εξίτηλος άγιος και στο τέταρτο μετάλλιο παριστάνεται ο άγιος Άβιβος.

Στην ανατολική πρόσοψη του τοίχου που χωρίζει τον κυρίως ναό με τον νάρθηκα και εκατέρωθεν της εισόδου παριστάνονται εξίτηλοι οι άγιοι Ανάργυροι.

Στη βόρεια κεραία του σταυρού, πάνω από τον κίονα που στηρίζει τον τρούλο, βρίσκεται αδιάγνωστος άγιος στυλίτης και στην αντίστοιχη θέση της νότιας κεραίας του σταυρού ο άγιος Συμεών ο στυλίτης.

Στη δυτική κεραία του σταυρού, πάνω από το τόξο του ανοίγματος προς το βορειοδυτικό πλάγιο διαμέρισμα σώζονται τμήματα κεφαλής αγίου και προς τα δυτικά ο άγιος Μηνάς, ο άγιος Βίκτωρ και άλλος αδιάγνωστος αγένειος άγιος. Απέναντί τους και με αντίστοιχη διάταξη προς τα δυτικά, εικονίζονται ο άγιος Μηνάς ο Καλλικέλαδος, ο άγιος Ερμογένης και ο άγιος Εύγραφος.

Στα εσωράχια των τόξων που χωρίζουν τη δυτική κεραία του σταυρού από τα πλάγια διαμερίσματα, βρίσκονται ο άγιος Ευθύμιος με άλλον αδιάγνωστο ασκητή στο βόρειο εσωράχιο και οι άγιοι Ανάργυροι και Ιαματικοί Κύρος και Ιωάννης στο νότιο εσωράχιο.

Στη χαμηλή ζώνη του τοίχου του βορειοδυτικού πλάγιου διαμερίσματος παριστάνεται ίσως ο άγιος Ευστράτιος και στην αντίστοιχη θέση του νοτιοδυτικού διαμερίσματος ο άγιος Προκόπιος.

- Οι τοιχογραφίες στον νάρθηκα

Στην κορυφή του ανατολικού τοίχου της βόρειας καμάρας σώζεται ημιτελής η κτητορική επιγραφή: ΕΤΕΛΗΘ[Η] ... [Π]ΑΧΕΠΤΟC Ν[ΑΟC] που πιθανόν συνεχιζόταν δεξιότερα, στον ανατολικό τοίχο της νότιας καμάρας του νάρθηκα¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Δρανδάκης 1995, 159.

Ο υπόλοιπος διάκοσμος του νάρθηκα περιλαμβάνει τη μεγαλειώδη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας στον ημικυλινδρικό θόλο και μορφές αγίων. Επάνω και νότια της θύρας εισόδου στον κυρίως ναό σώζεται Σεραφεΐμ. Εδώ η Svetlana Tomekonic πιθανολογεί την απεικόνιση της Δέησης¹⁹⁶. Απέναντι από τη Δέηση, στην ανατολική πρόσοψη του δυτικού τοίχου, επάνω και νότια της θύρας εισόδου, έχει απομείνει το φτερό από μεγάλων διαστάσεων άγγελο. Σε αυτή τη θέση η S. Tomekonic πιστεύει πως εικονιζόταν η Ετοιμασία του Θρόνου.

Πάνω από το μέτωπο της νότιας καμάρας παριστάνονται τέσσερις Απόστολοι καθιστοί και στο ανατολικό σκέλος της ίδιας καμάρας βρίσκονται από αριστερά ο Απόστολος Σίμων και ο Απόστολος Φίλιππος.

Στο ανατολικό σκέλος της βόρειας καμάρας σώζονται υπολείμματα αδιάγνωστου Απόστολου και στο δυτικό σκέλος εικονίζεται χορός ολόσωμων αγίων με εξίτηλα κεφάλια.

Ακολουθούν οι σκηνές του Άδη και της Κολάσεως. Στο μέτωπο του τόξου της νότιας καμάρας παριστάνονται ιχθείς με ανθρώπινα μέλη στο στόμα τους. Το δυτικό σκέλος της νότιας καμάρας καλύπτουν διαδοχικά ο ακοίμητος σκώληξ, το άσβεστον πυρ και ο βρυγμός των οδόντων. Στην κορυφή του τυμπάνου της ίδιας καμάρας εικονίζονται βασανιζόμενοι στον Άδη.

Στην κάτω ζώνη του νότιου τοίχου βρίσκονται τρεις ολόσωμοι άγιοι, αδιάγνωστοι οι δύο πρώτοι από αριστερά και τρίτος ο άγιος Αλέξανδρος.

Στην κάτω ζώνη του δυτικού τοίχου της νότιας καμάρας εικονίζονται δύο άγιες ολόσωμες και στην κάτω ζώνη του δυτικού τοίχου της βόρειας καμάρας σώζονται τα κεφάλια από δύο ολόσωμες εξίτηλες άγιες.

Εικονογραφία και εικονογραφικό πρόγραμμα

- Το Ιερό

Η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, είναι μεταγενέστερη τοιχογραφία που περιγράφηκε στο κεφάλαιο για τη ζωγραφική του νεότερου στρώματος. Η προγενέστερη, αρχική Πλατυτέρα, ίσως ήταν ένθρονη διότι τα σωζόμενα ίχνη της εικονίζουν πολύτιμους λίθους¹⁹⁷.

¹⁹⁶ Tomekonic 1982, 469-479 όπου η συγγραφέας διαπιστώνει τις ομοιότητες στο εικονογραφικό πρόγραμμα στους νάρθηκες των ναών της Επισκοπής και της Αγήτριας.

¹⁹⁷ Δρανδάκης 1995, 212, σημ. 116: ίχνη της αρχικής Πλατυτέρας βρίσκονται κάτω από το αριστερό χέρι του Χριστού.

Οι πέντε Ιεράρχες που εικονίζονται στην κόγχη του Ιερού, κρατούν κλειστά λιθοστόλιστα Ευαγγέλια στο αριστερό τους χέρι. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος στο δεξί χέρι του κρατάει σταυρό ενώ ο τρίτος αδιάγνωστος άγιος και ο άγιος Νικόλαος με το δεξί τους χέρι ευλογούν. Όλοι φορούν τη συνηθισμένη ενδυμασία: στιχάρια ανοιχτόχρωμα που αναδιπλώνονται στις κάτω άκρες, ρόδινα φαιλόνια, επιτραχήλια με διαφορετική διακόσμηση, επιμανίκια διακοσμημένα και ωμοφόρια που φέρουν σταυρούς. Ο αδιάγνωστος άγιος έχει άσπρα μαλλιά και μακριά λευκή γενειάδα που καταλήγει σε γωνία¹⁹⁸. Ο άγιος Βασίλειος¹⁹⁹ έχει μαύρα μαλλιά και τριγωνική μακριά γενειάδα και δεξιά του ο άγιος Νικόλαος εικονίζεται με στενό πρόσωπο και τεφρά μαλλιά που αρχίζουν ψηλά στο μέτωπο, μεγάλα ευδιάκριτα αυτιά και κοντή στρογγυλή γενειάδα²⁰⁰.

Η παρουσία των Ιεραρχών στην αψίδα του Ιερού στους βυζαντινούς ναούς έχει σχέση με την τέλεση της λειτουργίας που γίνεται σε αυτό τον χώρο. Αρχικά εικονίζονταν μετωπικοί, σταδιακά όμως στράφηκαν προς το κέντρο της αψίδας διαβάζοντας λειτουργικές ευχές από ξετυλιγμένα ενεπίγραφα ειλητάρια που κρατούσαν οι ίδιοι²⁰¹. Δημιουργήθηκε έτσι ο τύπος των Συλλειτουργούντων Ιεραρχών που όσο κυλούσε ο 12^{ος} αιώνας ήταν η συνηθέστερη απεικόνιση. Από το τέλος του 12^{ου} αιώνα ανάμεσα στους συλλειτουργούντες στο κέντρο της αψίδας εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα ο Μελισμός.

Οι δημιουργοί των δύο πιο σημαντικών λειτουργιών, ο Μέγας Βασίλειος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος συνήθως κατέχουν περίοπτες θέσεις στο κέντρο της αψίδας, ενώ ο Γρηγόριος ο Θεολόγος εικονίζεται πολύ συχνά δίπλα τους από τον 11^ο αιώνα που θεσπίστηκε η εορτή των Τριών Ιεραρχών²⁰². Η απεικόνιση του αγίου Νικολάου στην αψίδα του Ιερού είναι συχνή παρόλο που δεν υπήρξε συγγραφέας λειτουργικών κειμένων. Ήταν όμως θαυματουργός και μεταξύ των αγίων της Ανατολικής και της Δυτικής εκκλησίας βρισκόταν σε υψηλή θέση στη συνείδηση των Χριστιανών²⁰³. Στο Αγιολόγιο αναφέρεται ότι *...έζη εν τοις χρόνοις Διοκλητιανού και Μαξιμιανού...*

¹⁹⁸ Δρανδάκης 1995, 180, σημ. 25.

¹⁹⁹ Διονύσιος εκ Φουρνά, 154: *...ο άγιος Βασίλειος μιζαιπόλιος, μακράν έχων την γενειάδα, οφρύδια καμαρωτά...*

²⁰⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, 154: *...ο άγιος Νικόλαος ο εν Μύροις, γέρον φαρακλός, πλατυγένης...*

²⁰¹ Εμμανουήλ 1991, 44-45. Μουρίκη 1978, 17-18.

²⁰² Μουρίκη 1978, 17.

²⁰³ Εμμανουήλ 1991, 90-91. Μουρίκη 1978, 17.

ανυψώθη εις τον επισκοπικόν θρόνον Μύρων της Λυκίας... μέγας προασπιστής των αδικουμένων δειχθείς...²⁰⁴. Εορτάζεται στις 6 Δεκεμβρίου.

Η ταυτότητα του αδιάγνωστου ηλικιωμένου Ιεράρχη που βρίσκεται στην πιο τιμητική θέση, στο κέντρο ακριβώς της κόγχης του Ιερού και ανάμεσα στους Μέγα Βασίλειο και Ιωάννη Χρυσόστομο αποτελεί ερωτηματικό.

Από τους αγίους στα μετάλλια, ο άγιος Λέων πάπας της Ρώμης, δεξιά και πάνω από τον άγιο Νικόλαο, είναι νέος με πλούσια, κοντά, μαύρα μαλλιά που σχηματίζουν ευθεία γραμμή στο μέτωπο όπως των δυτικών αγίων και με κοντό, στρογγυλό γένι²⁰⁵.

Ο Λέων ανήλθε στον παπικό θρόνο στις 29 Σεπτεμβρίου 440 και υποστήριξε με πείσμα το παπικό πρωτείο. Κατατάχθηκε στους αγίους της ορθόδοξης εκκλησίας χάρη στην καταδικαστική στάση του έναντι των Μονοφυσιτών στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451. Πέθανε στις 10 Νοεμβρίου 460 και εορτάζεται στις 18 Φεβρουαρίου²⁰⁶.

Ο όσιος ΛΟΥΚΑ(Σ) Ο ΣΤΗΡΗΟΤΗΣ, νέος οζυγένης²⁰⁷, φοράει κουκούλιο, φέρει τα χέρια στο ύψος του στήθους με τις παλάμες στραμμένες προς τον θεατή και έχει έντονο ζωηρό βλέμμα. Τα βασικά χαρακτηριστικά και το σχήμα του προσώπου, το κουκούλιο και η στάση των χεριών μοιάζουν πολύ με τη μορφή του Οσίου Λουκά σε ψηφιδωτό του καθολικού της Μονής στη Φωκίδα. Ο όσιος Λουκάς είχε ελληνική καταγωγή, οι γονείς του ήταν από την Αίγινα αυτός όμως γεννήθηκε στη Φωκίδα περίπου το 896. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του έζησε στο όρος Στείριο προσλαμβάνοντας έτσι το προσωνύμιο Στειριώτης. Πέθανε το 953 ή το 946 και εορτάζεται στις 7 Φεβρουαρίου.

Ο άγιος διάκονος Εύπλος παριστάνεται ολόσωμος και μετωπικός, με πλατύ και στρογγυλό πρόσωπο, κοντά καστανά μαλλιά που φτάνουν μέχρι τα μεγάλα αυτιά και καστανή υποτυπώδη γενειάδα²⁰⁸. Υπήρξε διάκονος στην Κατάνη της Σικελίας επί βασιλείας Διοκλητιανού (284-305) και πριν αποκεφαλιστεί υποβλήθηκε σε φρικτά βασανιστήρια. Η μνήμη του τιμάται στις 11 Αυγούστου²⁰⁹.

²⁰⁴ Αγιολόγιο, 357.

²⁰⁵ Δρανδάκης 1995, 180. Επίσης βλ. Διονύσιος εκ Φουρνά, 155 όπου αντίθετα με τη μορφή του Λέοντος στην Επισκοπή, περιγράφεται: ...γέρων μακρυγένης...

²⁰⁶ Αγιολόγιο, 274.

²⁰⁷ Διονύσιος εκ Φουρνά, 164: ...ο άγιος Λουκάς ο Στειρίου, νέος οζυγένης...

²⁰⁸ Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Εύπλος νέος αγένειος...

²⁰⁹ Αγιολόγιο, 148.

Η ολόσωμη μετωπική μορφή αγίου που ταυτίστηκε από τον Ν. Δρανδάκη με τον Ελευθέριο, ιερομάρτυρα και επίσκοπο Ιλλυρικού, αποκεφαλίστηκε επί βασιλείας Αδριανού (117-138) και εορτάζεται στις 15 Δεκεμβρίου²¹⁰.

Ο αδιάγνωστος όσιος στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης της Πρόθεσης, εικονίζεται με υψωμένα χέρια σε στάση δέησης, με σκούρο κουκούλλιο και με λευκά γένια που καταλήγουν σε επίπεδους βοστρύχους.

Ο άγιος Γρηγόριος επίσκοπος Νύσσης παριστάνεται με μαύρα μαλλιά και μακριά γενειάδα²¹¹. Ο Γρηγόριος, νεότερος αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου, τιμάται στις 10 Ιανουαρίου²¹².

Ο άγιος Κλήμης Αγκύρας εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός σε νεαρή ηλικία, με λιγοστά μαύρα μαλλιά και σχετικά μακριά γενειάδα που στο τέλος σχηματίζει πλοκαμίσκους²¹³. Έζησε στα χρόνια της βασιλείας του Διοκλητιανού και του Μαξιμιανού. Σε ηλικία είκοσι ετών χειροτονήθηκε επίσκοπος Αγκύρας και ύστερα από βασανιστήρια αποκεφαλίστηκε μαζί με τον μάρτυρα Αγαθάγγελο. Τιμώνται μαζί στις 23 Ιανουαρίου²¹⁴.

Ο εικονιζόμενος άγιος που ταυτίζεται με τον Βλάσιο, ιερομάρτυρα και επίσκοπο Σεβαστείας στα χρόνια του Λικινίου (307-323), εορτάζεται στις 11 Φεβρουαρίου²¹⁵.

Ο όσιος Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης εικονίζεται δεόμενος σε προτομή, με λευκά μαλλιά και πλούσια λευκή γενειάδα²¹⁶. Ο Θεοδόσιος καταγόταν από την Καππαδοκία, έζησε τον 5^ο αιώνα, έγινε μοναχός από μικρή ηλικία και παίρνοντας την ευλογία του Συμεών του Στυλίτη στην Αντιόχεια, κατέφυγε σε ερημική τοποθεσία στα Ιεροσόλυμα όπου και πέθανε σε βαθιά γεράματα ύστερα από αυστηρή ασκητική διαβίωση. Εορτάζεται στις 11 Ιανουαρίου²¹⁷.

Ο άγιος Πολύκαρπος, επίσκοπος Σμύρνης και μαθητής του Ιωάννη του Θεολόγου, κατά τη διάρκεια του διωγμού του Δεκίου (143) *...συνελήφθη και υπέστη τον διαπυρός θάνατον*²¹⁸. Εορτάζεται στις 23 Φεβρουαρίου²¹⁹.

²¹⁰ Στο ίδιο, 127.

²¹¹ Διονύσιος εκ Φουρνά, 154: *...ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, γέρων οξυγένης...*

²¹² Αγιολόγιο, 102.

²¹³ Δρανδάκης 1995, 180.

²¹⁴ Αγιολόγιο, 253.

²¹⁵ Αγιολόγιο, 83.

²¹⁶ Διονύσιος εκ Φουρνά, 162 όπου ο Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης περιγράφεται: *διχαλογένης, διαφορετικός από τη μορφή στην Επισκοπή.*

²¹⁷ Αγιολόγιο, 174.

²¹⁸ Διονύσιος εκ Φουρνά, 155: *...ο Πολύκαρπος Σμύρνης γέρων στρογγυλογένης...* Το σχήμα της γενειάδας στη μορφή της Επισκοπής δεν ταιριάζει με τη παραπάνω περιγραφή.

²¹⁹ Αγιολόγιο, 397.

Ο άγιος Γρηγόριος Ακραγαντίνων εικονίζεται²²⁰ ολόσωμος και μετωπικός, γέροντας με λίγα μαλλιά σε σχήμα όμοιο με αυτά του άγιου Βλάσιου και κοντή, στρογγυλή γενειάδα, με κοκκινωπό φαιλόνι και ανοιχτόχρωμο στιχάριο. Έγινε κληρικός στα χρόνια του Ιουστινιανού Β΄ του Ρινοτμήτου (685-695) και αργότερα επίσκοπος Ακραγαντίνων μέχρι τον θάνατό του σε βαθιά γεράματα. Εορτάζεται στις 24 Νοεμβρίου²²¹.

Ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων παριστάνεται ολόσωμος και μετωπικός, με πλούσια λευκά μαλλιά και γένια²²². Κυπριακής καταγωγής ο Ιωάννης, μετά τον θάνατο της συζύγου και των παιδιών του αφοσιώθηκε στα θεία και στα χρόνια του Ηρακλείου (610-641) χειροτονήθηκε πατριάρχης Αλεξανδρείας. Πέθανε σε προχωρημένη ηλικία²²³.

Ο Ρωμανός ο Μελωδός εικονίζεται νέος, κρατώντας πάπυρο στον οποίο σώζεται η φράση *η Παρθέ(νος)*, δηλαδή η αρχή του κοντακίου των Χριστουγέννων που συνέγραψε ο ίδιος²²⁴. Ο Ρωμανός, κορυφαίος εκκλησιαστικός ποιητής, συριακής καταγωγής, ήλθε στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ (491-518). Έλαβε το ποιητικό χάρισμα με θαυμαστό τρόπο, όταν σε όνειρο η Θεοτόκος του είπε να καταπιεί ολόκληρο πάπυρο. Εορτάζεται την 1 Οκτωβρίου²²⁵.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα στο Ιερό, κυριαρχείται από το πλήθος των Ιεραρχών που έχουν άμεση σχέση με τη Θεία Λειτουργία που τελείται σε αυτό τον χώρο. Οι μορφές τους συνθέτουν μια ενότητα με κοινά χαρακτηριστικά. Παριστάνονται μετωπικοί διατηρώντας το παλαιότερο εικονογραφικό σχήμα, όρθιοι, ψηλοί και λεπτοί. Με το αριστερό χέρι κρατούν κλειστά κοσμημένα ευαγγέλια και φορούν τα συνήθη άμφια που αναφέρθηκαν στους ιεράρχες της μεσαίας αγίδας, με γραμμική πτυχολογία και με παρόμοιες μεταξύ τους αποχρώσεις. Τα επιτραχήλια σε όλους είναι καταστόλιστα.

Είναι επίσης φανερό ότι οι άγιοι του εικονογραφικού προγράμματος στο Ιερό της Επισκοπής έχουν εκκλησιαστική και μοναστική ιδιότητα. Από αυτούς επίσκοποι είναι ο Νικόλαος Μύρων της Λυκίας, ο Γρηγόριος Ακραγαντίνων, ο Ελευθέριος Ιλλυρικού, ο Γρηγόριος Νύσσης, ο Βλάσιος Σεβαστείας, ο Κλήμης Αγκύρας, ο

²²⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, 155: ...ο άγιος Γρηγόριος Ακραγαντίνων, γέρον κοντογένης...

²²¹ Αγιολόγιο, 101.

²²² Διονύσιος εκ Φουρνά, 154: ...ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων, γέρον ασπρομακρυγένης...

²²³ Αγιολόγιο, 230.

²²⁴ Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Ρωμανός ο Μελωδός νέος αρχιγένης...

²²⁵ Αγιολόγιο, 410.

Πολύκαρπος Σμύρνης, ο Ιωάννης Ελεήμων πατριάρχης Αλεξανδρείας και ο Λέων πάπας Ρώμης.

Οι διάκονοι είναι παρόντες όπως συνηθίζεται στο Ιερό, γιατί συμμετέχουν ενεργά στη Θεία Λειτουργία.

Οι δεόμενοι όσιοι που κοσμούν τα τεταρτοσφαίρια των παραβημάτων αποτελούν επιβίωση της αρχαϊκής εικονογραφικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία στις συγκεκριμένες θέσεις εικονίζονταν άγιοι Μάρτυρες επώνυμοι των ναών.

Η εικονογραφία των δεομένων Μαρτύρων και οσίων στα τεταρτοσφαίρια των αγίδων έχει τις ρίζες της στις πρωτοχριστιανικές κατακόμβες όπου εικονίζονταν δεόμενοι οι ενταφιασμένοι στον χώρο εκείνο. Την παλαιοχριστιανική εποχή δεόμενοι Μάρτυρες εικονίζονταν στις αγίδες των ναών-Μαρτυρίων που ανεγείρονταν πάνω από τους τάφους τους. Εξελικτικά, στις αγίδες παριστάνονταν οι άγιοι Μάρτυρες στους οποίους αφιερώνονταν οι ναοί. Στη Μέσα Μάνη διατηρήθηκε αυτή η αρχαϊκή εικονογραφική παράδοση σε μεσοβυζαντινούς ναούς, για παράδειγμα στον Άγιο Παντελεήμονα Μπουλαριών, 991/2, στον Άγιο Γεώργιο στις Πιόντες, στον Θεολόγο Γαρδενίτσας και αργότερα στον Άγιο Σέργιο και Βάκχο στην Κοίτα. Από τον 12^ο αιώνα στις αγίδες εικονίζονται και όσιοι δεόμενοι, άσχετοι με το όνομα του ναού, όπως συμβαίνει στην Επισκοπή. Η επιβίωση της αρχαϊκής αυτής συνήθειας στην εικονογράφηση των αγίδων σε ναούς της Μάνης ενισχύει την άποψη ότι ο Χριστιανισμός είχε ήδη διαδοθεί στην περιοχή κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο²²⁶.

- Ο τρούλλος

Ο Παντοκράτωρ του τρούλου της Επισκοπής εικονίζεται στηθαίος, με ένσταυρο χρυσό φωτοστέφανο. Ο σταυρός στο φωτοστέφανο έχει διακοσμηθεί με ολόκληρους γαλάζιους και μισούς ερυθρούς βαθμιδωτούς σταυρούς, με τέτοιο τρόπο που μοιάζουν με ψηφιδωτό²²⁷.

Ο Χριστός εικονίζεται με τη συνηθισμένη αυστηρότητα στην έκφραση. Το πρόσωπο είναι μακρύ, όπως και σε άλλα έργα του 12^{ου} αιώνα, με πλούσια μακριά μαλλιά που καλύπτουν τα αυτιά και κοντό στρογγυλό γένι. Τα μάτια είναι μεγάλα και η μύτη μακρόστενη. Εκατέρωθεν της μορφής διατηρούνται τα συμπλήματα IC XC που

²²⁶ Δρανδάκης 1971: Στο δημοσίευμα αναλύεται η εικονογραφία των αγίδων των τεταρτοσφαιρίων με δεόμενους αγίους σε ναούς της Μάνης και σε άλλους ελλαδικούς ναούς στα Κύθηρα, στην Κρήτη και στην Κορινθία.

²²⁷ Παπαμαστοράκης 1987, 141: οι βαθμιδωτοί σταυροί αναφέρονται ως ρόμβοι.

διαβάζονται κάθετα και με αντίθετη φορά το ένα από το άλλο. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά λιθοστόλιστο κλειστό Ευαγγέλιο. Στο αριστερό χέρι, το δεύτερο και τρίτο δάχτυλο, ξεκινώντας από το μικρό, είναι ενωμένα²²⁸. Το μετάλλιο του τρούλλου με τον Παντοκράτορα σε προτομή, αποδίδεται με γαλάζιο βάθος και περιβάλλεται από διακοσμητική ταινία με βαθμιδωτούς ημίσταυρους²²⁹ που μοιάζουν με ψηφιδωτό παρόμοιο με τον σταυρό στο φωτοστέφανο. Το γαλάζιο χρώμα στην απόδοση του βάθους στη συγκεκριμένη θέση στον τρούλλο χρησιμοποιείται από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Στη διάρκεια του ίδιου αιώνα κυριαρχούσε το κόκκινο²³⁰.

Οι δέκα άγγελοι σε προτομές μέσα σε μετάλλια περιβάλλουν τον Παντοκράτορα στην ψηλότερη ζώνη του τυμπάνου του τρούλλου. Δεν έχουν φωτοστέφανο, κοιτάζουν προς την ανατολή, με το ένα χέρι κρατούν σφαίρα που συμβολίζει την εξουσία του Παντοκράτορα και με το άλλο δείχνουν επίσης την ανατολή. Όλοι φορούν αυτοκρατορικά ενδύματα και τα φτερά τους κοσμούνται με μαργαριτάρια²³¹. Ανάμεσά τους διαβάζεται απόσπασμα του τρισάγιου ύμνου: ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ [ΑΓΙΟΣ] ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΛΗΡΗΣ Ο ΟΥ(ΡΑ)ΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ (ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΑΥΤΟΥ). Οκτώ ραδινοί, μεγαλόσωμοι προφήτες εικονίζονται σε ζεύγη μεταξύ των παραθύρων στη χαμηλότερη ζώνη του τυμπάνου του τρούλλου. Ξεκινώντας από το ανατολικό παράθυρο και προς τα δεξιά, πρώτος εμφανίζεται ο Δαβίδ, ηλικιωμένος με ερυθρές κηλίδες στα μάγουλα²³², με την επιγραφή Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΔΑ(ΒΙ)Δ και στο ειλητάριό του το απόσπασμα από τους Ψαλμούς 45:6 Ο ΘΡΟΝΟΣ / ΟΥ Ο Θ(ΕΟ)Σ ΗΣ ΤΟΝ / ΕΩΝΑ ΤΟΥ ΕΩ / ΝΟΣ ΡΑΒΔΟΣ ΕΥ / ΘΥΤΗΤΟΣ Η ΡΑΒ / ΔΟΣ ΤΗΣ ΒΑΚΙ / ΛΕΙΑΣ ΟΥ. Ο Δαβίδ εικονίζεται μεταξύ των Προφητών στους τρούλλους των βυζαντινών ναών στη διάρκεια του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, το παραπάνω χωρίο όμως δε συναντάται σε άλλη απεικόνιση του Δαβίδ σε τρούλλο²³³.

Δεύτερος προφήτης ο Ιερεμίας, με ρόδινα μάγουλα, ρόδινο ιμάτιο και γαλάζιο χιτώνα²³⁴. Δίπλα του διαβάζεται η επιγραφή Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ [ΙΕΡΕΜΙΑΣ] και στο ειλητάριό του αναγράφεται το απόσπασμα από το βιβλίο του Βαρούχ 3:36 ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΟΣ / ΗΜΩΝ ΟΥ ΛΟ / ΓΗΘΗΤΑΙ ΕΤΕΡΟΣ [ΠΡΟΣ] / ΑΥΤΟΝ. Το ίδιο

²²⁸ Στο ίδιο.

²²⁹ Δρανδάκης 1995, 176.

²³⁰ Παπαμαστοράκης 1987, σ. 141, σημ. 4.

²³¹ Παπαμαστοράκης 1987, 143-145 βλ. περισσότερες πληροφορίες για τη ζώνη με τους αγγέλους.

²³² Δρανδάκης 1995, 176.

²³³ Παπαμαστοράκης 1987, 145.

²³⁴ Δρανδάκης 1995, 176-177.

χωρίο εμφανίζεται σε όλες τις απεικονίσεις του Ιερεμία σε τρούλλο κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα²³⁵.

Ακολουθεί ο προφήτης Ηλίας με την επιγραφή Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ. Φοράει, ως συνήθως, μηλωτή²³⁶ καστανού χρώματος και στο ειλητάριό του αναγράφεται το απόσπασμα από το Γ βιβλίο των Βασιλειών 17:1, ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C ΚΑΙ / ΖΗ Η ΨΥΧΗ / ΜΟΥ ΟΥΚ Ε / [CΤΑΙ ΥΕΤΟC / ΕΠΙ ΤΗΣ ΓΗΣ]. Με το ίδιο χωρίο εμφανίζεται ο Ηλίας στον τρούλλο και άλλων ναών²³⁷.

Η μορφή μετά τον Ηλία διατηρεί μόνο την επιγραφή Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ενώ δε σώζεται το ειλητάριό του. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του και η συγκεκριμένη θέση που κατέχει προδίδουν με σιγουριά τον Ελισσαίο, μαθητή του Ηλία²³⁸.

Ο επόμενος αγένειος προφήτης Μωυσής διασώζει αποσπασματικά το όνομά του [Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ] ΜΩΥ[C]Ι[C]. Το σώμα του από τη μέση και κάτω είναι κατεστραμμένο όπως και το ειλητάριό του. Η παρουσία του μεταξύ των Προφητών στον τρούλλο είναι συνηθισμένη.

Ο προφήτης που εικονίζεται μετά τον νεαρό Μωυσή, κατεστραμμένος από τη μέση και κάτω, μαζί με το ειλητάριό του αλλά με σβησμένη επιγραφή μάλλον είναι ο Ησαΐας²³⁹. Πρόκειται για τον κύριο προφήτη της Ενσάρκωσης που παριστάνεται συχνά στον τρούλλο.

Ο προτελευταίος ηλικιωμένος προφήτης με βερικοκί μάτιο και λευκογάλανο χιτώνα²⁴⁰ δε διασώζει το όνομά του, συμπεραίνουμε όμως ότι πρόκειται για τον Ιωνά από τα χαρακτηριστικά του προσώπου του και από το απόσπασμα των Προφητειών 2:3 στο ειλητάριό του²⁴¹: ΕΒΩΗCΑ / ΕΝ ΘΛΗΨΙ / ΜΟΥ ΠΡΟC / Κ(ΥΡΙΟ)Ν ΤΟΝ / Θ(ΕΟ)Ν ΜΟΥ ΚΕ / ΗCΗΚΟΥ / CΕΝ ΜΟΥ. Με το ίδιο χωρίο γραμμένο στο ειλητάριό του εμφανίζεται ο Ιωνάς στον τρούλλο αρκετών ναών. Η παρουσία του συμβολίζει την τριήμερη ταφή και την Ανάσταση του Χριστού και ταυτόχρονα το αδιάφθορο της Παναγίας.

Ο προφήτης Σολομών, πλατιά μορφή με λευκογάλανο χιτώνα, γαλάζια ζώνη και στολισμένο βυσσινί μανδύα²⁴², διασώζει την επιγραφή Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ

²³⁵ Παπαμαστοράκης 1987, 147.

²³⁶ Διονύσιος εκ Φουρνά, 65.

²³⁷ Παπαμαστοράκης 1987, 147.

²³⁸ Στο ίδιο, 147: στις περιπτώσεις που και οι δύο προφίτες εικονίζονται σε τρούλλο, ο Ελισσαίος ακολουθεί τον Ηλία. Επίσης βλ. Διονύσιος εκ Φουρνά, 65.

²³⁹ Παπαμαστοράκης 1987, 150.

²⁴⁰ Δρανδάκης 1995, 177.

²⁴¹ Παπαμαστοράκης 1987, 151.

²⁴² Δρανδάκης 1995, 177.

COΛOMΩ[N] και στο ειλητάριό του απόσπασμα των Παροιμιών 9:1 που αφορά το μοούσιο της Αγίας Τριάδος και την Ενσάρκωση του Λόγου²⁴³:

Η CΩΦΙΑ / ΟΚΩΔΟΜΗ / CEN EAYTH YKON KAI Y / ΠΗΡΙCΕ / CΤΥΛΛΟΥC / ΕΠΤΑ. Η παρουσία του Σολομώντα στον τρούλλο των ναών ξεκινάει από τον 11^ο αιώνα. Εδώ, κατά την παράδοση εικονίζεται νεότερος και μαζί με τον ηλικιωμένο Δαβίδ εκατέρωθεν του ανατολικού παραθύρου, κατέχουν περίοπτη θέση στη διάταξη των Προφητών. Η ταυτόχρονη παρουσία τους είναι πολύ συχνή σε παραστάσεις και ως προφητάνακτες εικονίζονται εστεμμένοι με το καμελαύκιο, το κλειστό αυτοκρατορικό στέμμα των βυζαντινών²⁴⁴.

Ο Ευαγγελιστής Ματθαίος διασώζεται στο ΝΑ σφαιρικό τρίγωνο, με φωτοστέφανο, καθισμένος σε έδρα με ερεισίνωτο κοσμημένο με ψευδοκουφικά, με το αριστερό χέρι κρατάει ενεπίγραφο κώδικα και με το δεξί βρέχει την πένα του στο μελανοδοχείο²⁴⁵. Τα λευκά κοντά μαλλιά και η μακριά λευκή γενειάδα υποδηλώνουν τη μεγάλη ηλικία του Ματθαίου²⁴⁶.

Ο εικονογραφικός τύπος του καθήμενου Ευαγγελιστή που γράφει είναι πολύ συνηθισμένος. Η παράδοση τοποθετεί στα ανατολικά σφαιρικά τρίγωνα τον Ματθαίο και τον Ιωάννη επειδή ο πρώτος αναφέρεται στην ανθρώπινη γενεαλογία του Χριστού και ο δεύτερος στη θεία²⁴⁷.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλλου της Επισκοπής προβάλλει τη διπλή φύση του Χριστού, την ουράνια που συμβολίζεται με τον κύκλο των αγγέλων γύρω από τον Παντοκράτορα και την ανθρώπινη με την απεικόνιση των οκτώ Προφητών. Οι επιγραφές των ειληταρίων τους προβάλλουν ακόμη περισσότερο την παντοδυναμία του Παντοκράτορα. Επιπλέον, ο τρισάγιος ύμνος που αναγράφεται μεταξύ των αγγέλων συμβολίζει την Αγία Τριάδα.

Παρόμοιο θεολογικό νόημα περιέχει το εικονογραφικό πρόγραμμα στον τρούλλο της Παναγίας του Άρακος (1192) με τη διαφορά ότι εκεί δεν υπάρχει ο τρισάγιος ύμνος και η Αγία Τριάδα συμβολίζεται με την απεικόνιση της Ετοιμασίας του Θρόνου στο ανατολικό τμήμα της ζώνης των αγγέλων²⁴⁸.

²⁴³ Παπαμαστοράκης 1987, 151-152.

²⁴⁴ Εμμανουήλ 1991, 146-147.

²⁴⁵ Δρανδάκης 1995, 177.

²⁴⁶ Διονύσιος εκ Φουρνά, 151: ...ο Ματθαίος ο ευαγγελιστής, γράφων: Βίβλος γενέσεως Ιησού Χριστού...

²⁴⁷ Εμμανουήλ 2005, 166.

²⁴⁸ Παπαμαστοράκης 1987, 154-155 όπου δίνονται τα συμπεράσματα για το περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος του τρούλλου και γίνεται σύγκριση με το αντίστοιχο της Παναγίας του Άρακος.

- Οι σκηνές

Στον Ευαγγελισμό διασώζεται μόνο το φτερό και μέρος από το φωτοστέφανο του Αγγέλου στο αριστερό μέρος της παράστασης²⁴⁹. Ο τοίχος που επίσης σώζεται, στο επάνω μέρος του καταλήγει σε ευθεία οριζόντια γραμμή και διαθέτει τρία τοξωτά παράθυρα σε σειρά, με το μεσαίο να υπερέχει από τα δύο πλαϊνά.

Στο κατά Λουκάν Ευαγγέλιο 1:26-38, ο Άγγελος συναντά την Παναγία να γνέθει στο σπίτι της στην πόλη Ναζαρέτ²⁵⁰. Σε άλλο εικονογραφικό τύπο ο Άγγελος συναντά την Παναγία καθώς πηγαίνει σε ένα πηγάδι για να πάρει νερό²⁵¹. Σε δυτικούς ναούς η σκηνή του Ευαγγελισμού παριστάνει την Παναγία να διαβάζει. Εδώ, στην Επισκοπή τα ελάχιστα σωζόμενα λείψανα της τοιχογραφίας δεν επιτρέπουν την ανασύνθεση της σκηνής.

Από την Γέννηση του Χριστού σώζεται το μεγαλύτερο μέρος της αρχικής σύνθεσης με εξαίρεση το ψηλότερο τμήμα της²⁵². Η μεγαλόσωμη Παναγία στο κέντρο και δεξιά της σκηνής, πάνω σε μεγάλο βράχο με ανοιχτό κεραμιδί χρώμα, με χρυσό φωτοστέφανο που περιβάλλεται από κεραμιδί κύκλο, κάθετα σε λευκή στρωμένη με μαύρα οριζόντια διακοσμητικά σχέδια. Φοράει κυανό μαφόρι, γέρνει το κεφάλι προς το Βρέφος στη φάτνη, κοιτάζει προς τον θεατή, με το αριστερό χέρι τακτοποιεί το μαφόριό της και τείνει το δεξί χέρι προς τους τρεις Μάγους που από τα αριστερά της σκηνής έρχονται πεζοί προς αυτήν.

Ολόκληρος και ακέραιος σώζεται ο ένας Μάγος. Είναι ηλικιωμένος με λευκά μαλλιά και γένια, ενώ από τους άλλους δύο έχουν σβηστεί τα κεφάλια. Φορούν στολισμένα πολύχρωμα ενδύματα που ενώνονται με μεγάλες πόρπες πάνω από το στήθος και με απλωμένα χέρια κρατούν τα δώρα μέσα σε στρογγυλά σκεύη για να τα προσφέρουν στην Παναγία και στο φασκιωμένο Βρέφος που βρίσκεται ξαπλωμένο στη χτιστή φάτνη στο κέντρο της σκηνής να ζεσταίνεται από δύο ζώα.

Κάτω από την Παναγία και τη φάτνη παριστάνεται το Λουτρό του Βρέφους. Ο μικρός Χριστός βρίσκεται όρθιος μέσα στην κολυμπήθρα και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Η κολυμπήθρα είναι κυκλική στο επάνω μέρος και στηρίζεται σε βαθμιδωτή βάση. Είναι καταστόλιστη με γεωμετρικά σχέδια και περιμετρικά με πολύτιμους λευκούς λίθους. Δύο γυναίκες στα πλάγια έχουν τη φροντίδα του Λουτρού. Αριστερά με ερυθρό ένδυμα και λευκό, περίεργο καπέλο η μαία καθιστή σε βράχο, με

²⁴⁹ Δρανδάκης 1995, 186, εικ. 22.

²⁵⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, 85.

²⁵¹ Εμμανουήλ 2005, 94.

²⁵² Δρανδάκης 1995, 186-188, εικ. 20, 37, πίν. 39.

ανασηκωμένα τα ενδύματα από τα χέρια της, πλένει τον Χριστό. Δεξιά η Σαλώμη όρθια, με κοκκινωπά μαλλιά, φορώντας κυανό χιτώνα και χρυσαφί ιμάτιο με λευκά φώτα, ρίχνει νερό με ένα λευκό κανάτι κοσμημένο με ψευδοκουφικά. Με το δεξί της χέρι κρατάει το κανάτι και με το αριστερό μια ερυθρή πετσέτα.

Στην κάτω αριστερή γωνία της εικόνας ο Ιωσήφ με φωτοστέφανο, με λευκά κοντά μαλλιά και γένια, κάθεται σε σαμάρι, έχει στραμμένη τη ράχη του στα πρόσωπα αλλά γυρίζει το κεφάλι και το βλέμμα του στην Παναγία. Είναι σκεπτικός και ετοιμάζεται να στηρίξει το κεφάλι του στο ανασηκωμένο δεξί του χέρι. Φοράει κυανό χιτώνα με σκούρες αποχρώσεις και χρυσαφί ιμάτιο με μεγάλα λευκά φώτα.

Στη δεξιά πλαϊνή πλευρά της εικόνας παριστάνεται μετωπικός ένας νεαρός ποιμένας με κοντό καστανό χιτώνα που καθιστός παίζει τη φλογέρα του ενώ πίσω του ένα προβατάκι έχει σηκωθεί στα δύο πόδια. Πιο κάτω στο δεξί άκρο της σκηνης βρίσκεται ένας άλλος ηλικιωμένος ποιμένας όρθιος που φοράει κοντή κυανή μηλωτή και από τη μέση και πάνω είναι στραμμένος προς τα αριστερά, προς το κέντρο της παράστασης. Μπροστά του χοροπηδά ακόμη ένα προβατάκι με κέρατα.

Η καθιστή Παναγία, το σχήμα του προσώπου και η κλίση του κεφαλιού της θυμίζουν τη Γέννηση στην Παναγία του Αράκου. Σε άλλο εικονογραφικό τύπο η Παναγία εικονίζεται ξαπλωμένη στη στρωμένη. Η κλίση του κεφαλιού της Παναγίας και η χειρονομία προς τους Μάγους απαντούν συχνά σε έργα του δεύτερου μισού του 12^{ου} αιώνα.

Οι Μάγοι συνήθως απεικονίζονται ως εκπρόσωποι των τριών ηλικιών του ανθρώπου, εδώ όμως σώζεται μόνο το κεφάλι ενός και ηλικιωμένου²⁵³. Οι Μάγοι από τον 8^ο αιώνα εικονίζονταν έφιπποι ενώ πεζοί, όπως εδώ, απαντούν πιο πολύ σε έργα του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα.

Η στάση του απόμακρου και σκεπτικού Ιωσήφ εμφανίστηκε ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή και συνεχίζει να είναι συχνή σε έργα του 12^{ου} αιώνα. Η χτιστή φάτνη εμφανίστηκε τον 6^ο αιώνα και συμβολίζει τη Θεία Ευχαριστία, με τον Χριστό ως Αμνό τοποθετημένο πάνω στη φάτνη-βωμό²⁵⁴.

Το επεισόδιο του Λουτρού του Βρέφους που δεν αναφέρεται στα Ευαγγέλια, έχει τις ρίζες του σε αντίστοιχες παραστάσεις γεννήσεων θεών και ηρώων της ύστερης αρχαιότητας²⁵⁵. Ο Χριστός του Λουτρού που ευλογεί εικονίζεται τον 12^ο και 13^ο

²⁵³ Εμμανουήλ 1991, 116.

²⁵⁴ Εμμανουήλ 1991, 115.

²⁵⁵ Εμμανουήλ 2005, 102.

αιώνα και ο βοσκός με τη φλογέρα συμμετέχει στη σκηνή της Γέννησης από το τέλος του 6^{ου} αιώνα και συνεχίζει να εμφανίζεται συχνά στα τέλη του 12^{ου} και αρχές του 13^{ου} αιώνα²⁵⁶.

Ο μεσοβυζαντινός εικονογραφικός τύπος της Γέννησης του Χριστού δημιουργήθηκε όταν οι επιμέρους εικονογραφικές ενότητες που είχαν εμφανιστεί από τον 4^ο αιώνα, άρχισαν να συνδέονται σε μια ενότητα από το 6^ο και 7^ο αιώνα²⁵⁷.

Η Υπαπαντή του Χριστού δε διασώζει τα κεφάλια από τις μορφές της παράστασης²⁵⁸. Ο Ιωσήφ πρώτος από αριστερά και εμπρός του η Παναγία με τον μικρό Χριστό κατευθύνονται προς τον Συμεών, που τους υποδέχεται με σκεπασμένα χέρια στο δεξί άκρο. Ανάμεσα στις μορφές βρίσκεται χαμηλή ορθογώνια τράπεζα που πάνω της φέρει ύφασμα και στολισμένο κλειστό κώδικα.

Η σκηνή της Υπαπαντής απεικονίζει την υποδοχή του Χριστού στον ναό από τον γέροντα Συμεών σαράντα ημέρες μετά τη Γέννησή του προκειμένου να λάβει την ευλογία κατά τον εβραϊκό νόμο²⁵⁹. Η εικονογραφία στηρίζεται στο Ευαγγέλιο του Λουκά, 2:22-38, το οποίο μεταξύ άλλων αναφέρει ότι ο Ιωσήφ προσφέρει ένα ζευγάρι τρυγόνων ή δύο νεογέννητα περιστέρια²⁶⁰. Η Υπαπαντή καθιερώθηκε ως μεγάλη δεσποτική εορτή την εποχή του Ιουστινιανού (527-565) και περιλαμβάνεται σε αυτές του Δωδεκάορτου.

Από την τοιχογραφία με την Μεταμόρφωση του Σωτήρος έχει διασωθεί μόνο το κάτω μέρος²⁶¹. Ο αγένειος Ιωάννης εικονίζεται πεσμένος κάτω από τα πόδια του όρθιου Χριστού με γυρισμένο το κεφάλι προς αυτόν. Ο Πέτρος στο αριστερό κάτω άκρο της εικόνας έχει σηκώσει το κεφάλι και το δεξί χέρι ψηλά και προς το κέντρο της σκηνής σε χειρονομία θαυμασμού. Από τον Χριστό σώζονται το κάτω μέρος του χιτώνα και τα άκρα των ποδιών του και μέρος της κυκλικής δόξας.

Η θέση και η στάση του Πέτρου στη σκηνή της Μεταμόρφωσης συνηθίζεται τον 11^ο και 12^ο αιώνα και οφείλεται σε Κωνσταντινουπολίτικη παράδοση όπως και το κυκλικό σχήμα της δόξας του Ιησού. Η πλούσια πτύχωση και ο κυματισμός του χιτώνα του Χριστού μας παραπέμπει στην υστεροκομηνήνεια τέχνη.

²⁵⁶ Δρανδάκης 1995, 186-188.

²⁵⁷ Εμμανουήλ 2005, 99. Για την εικονογραφία της Γέννησης σύμφωνα με το Ευαγγέλιο του Λουκά 2:6-14 βλ. Διονύσιος εκ Φουρνά, 86.

²⁵⁸ Δρανδάκης 1995, 189, εικ. 21.

²⁵⁹ Εμμανουήλ 1991, 60, 117. Επίσης βλ. Εμμανουήλ 2005, 106.

²⁶⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, 87.

²⁶¹ Δρανδάκης 1995, 189, εικ. 20, 38.

Τα Ευαγγέλια, Ματθαίος 17:1-8, Μάρκος 9:2-7 και Λουκάς 9:28-36 αναφέρουν την Μεταμόρφωση του Χριστού στο όρος Θαβώρ μπροστά στους μαθητές του Πέτρο, Ιωάννη και Ιάκωβο, έχοντας δίπλα του τους προφήτες Μωυσή και Ηλία²⁶². Αποτελεί μια Θεοφάνεια του Χριστού και στις παραστάσεις αποκτά συμβολικό χαρακτήρα καθώς προεικονίζει τον Χριστό της Δευτέρας Παρουσίας²⁶³. Στην εικονογραφία της σκηνής που διαμορφώθηκε τον 6^ο αιώνα, περιλαμβάνονται όχι πάντα οι προφήτες Μωυσής και Ηλίας. Αρχικά εικονίζονταν μέσα στη δόξα του Χριστού, τη νεφέλη που σύμφωνα με το χωρίο 9:7 του Ευαγγελίου του Μάρκου *...εγένετο επισκιάζουσα αυτοίς...* Στη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα οι εν λόγω προφήτες αποσύρθηκαν από τη δόξα, η οποία ως απρόσιτο φως κατά τους Ησυχαστές, μπορεί να κατοικηθεί μόνο από τον Θεό²⁶⁴.

Στην Επισκοπή διασώζονται λείψανα από τα χαμηλότερα τμήματα της σκηνής με τον Πέτρο και τον Ιωάννη στους πρόποδες του όρους. Ο Πέτρος μοιάζει με τον Ιωσήφ της Γέννησης²⁶⁵. Η χειρονομία του Πέτρου προς τον Χριστό περιλαμβάνεται σχεδόν πάντα στην παλαιότερη εικονογραφία της σκηνής, όπως και τα φωτοστέφανα των μαθητών, τα οποία παραλείπονται από τον 13^ο αιώνα κι έπειτα²⁶⁶.

Στη Βαϊφόρο ο Χριστός εισέρχεται από τα αριστερά καθιστός σε γαϊδουράκι ή ημίονο λευκό με κυανές σκιές, αδύνατο σώμα, μακρύ λαιμό, όρθια μυτερά αυτιά και ζωηρό βλέμμα.

Ο Χριστός, ο οποίος σώζεται από τους ώμους και κάτω, τείνει το δεξί χέρι στους τρεις Εβραίους που στέκονται εμπρός και δεξιά του και με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητάριο²⁶⁷. Φοράει βερικοκί μακρύ χιτώνα και κυανό ιμάτιο που αφήνουν να φαίνονται μόνο τα άκρα των ποδιών με τα σανδάλια του. Ένα παιδί στο κέντρο της εικόνας σκυμμένο κάτω από το υποζύγιο στρώνει κυανό ένδυμα στο έδαφος και ένα άλλο σκαρφαλώνει σε δέντρο. Και τα δύο παιδιά φορούν τους εσωτερικούς λευκούς χιτώνες με κυανές γραμμές στις πτυχώσεις. Στο αριστερό άκρο της σκηνής ένας Απόστολος που σώζεται από τον λαιμό και κάτω, φορώντας ρόδινο ιμάτιο συνοδεύει τον Χριστό και ενός άλλου σώζονται υπολείμματα από το κυανό σκούρο ένδυμά του. Από τους τρεις ηλικιωμένους Εβραίους με τα λευκά μαντήλια στο κεφάλι, που βρίσκονται στα δεξιά και είναι στραμμένοι προς τον Χριστό, ο πρώτος με σηκωμένο

²⁶² Διονύσιος εκ Φουρνά, 97.

²⁶³ Εμμανουήλ 2005, 114.

²⁶⁴ Δρανδάκης 1964, 100.

²⁶⁵ Στο ίδιο.

²⁶⁶ Μουρίκη 1978, 22-23.

²⁶⁷ Δρανδάκης 1995, 189, εικ. 21, πίν. 40.

το δεξί χέρι σαν να χαιρετά, φοράει τεφρό χιτώνα με λευκές κάθετες γραμμές και φαιλόνι σε κοκκινωπές αποχρώσεις, ο δεύτερος κόκκινο χιτώνα και κυανό φαιλόνι και ο τρίτος τεφρό χιτώνα με σκούρο κόκκινο φαιλόνι. Οι χιτώνες των Εβραίων γερόντων στις κάτω απολήξεις τους αναδιπλώνονται όπως στους Ιεράρχες της αψίδας στο Ιερό του ναού.

Οι λίγοι Απόστολοι που συνοδεύουν τον Χριστό συμφωνούν με τη μεσοβυζαντινή συνήθεια στην εικονογραφία της Βαϊφόρου ενώ οι Εβραίοι που υποδέχονται τον Ιησού και τα παιδιά που στρώνουν τα ενδύματά τους εμφανίζονται πάντοτε στη σκηνή αυτή.

Η εικονογραφία της Βαϊφόρου στηρίζεται κατ' αρχήν στα Ευαγγέλια, αλλά και σε διαφορετικά κείμενα²⁶⁸. Η παρουσία των παιδιών στις παραστάσεις της Βαϊφόρου έχει τις ρίζες της σε ελληνιστικές παραδόσεις σύμφωνα με τις οποίες τα παιδιά μαζί με τους μεγάλους υποδέχονταν τους υψηλούς επισκέπτες της πόλης τους.

Η τοιχογραφία με την Αποκαθήλωση έχει φθαρεί αρκετά, κυρίως στο επάνω τμήμα της²⁶⁹. Αριστερά διακρίνεται όρθιος με κατεστραμμένο κεφάλι, μάλλον ο Ιωάννης, με ανοιχτό ρόδινο ιμάτιο και ανοιχτό πράσινο χιτώνα με φώτα πλατιά και λευκά. Στο κέντρο και χαμηλά στη σκηνή νέος άνδρας με φωτοστέφανο και ρόδινο κοντό χιτώνα, πιθανόν ο Νικόδημος, σκυμμένος με απλωμένα χέρια προσπαθεί να βγάλει τα καρφιά από τα πόδια του Χριστού.

Το σώμα του Κυρίου, το πρόσωπό του δε σώζεται, φέρει μικρό ένδυμα στη μέση με ανοικτό γαλάζιο χρώμα και λεπτή καστανή ταινία στο τελείωμα, *χρωματικό χάρμα* κατά τον Ν. Δρανδάκη. Το νεκρό σώμα γέρνει προς τα δεξιά και το αριστερό χέρι κρέμεται προς τα κάτω. Βαστάζεται από τον γέροντα Ιωσήφ τον από Αριμαθαίας που φορά πρασινωπό χιτώνα με πτυχώσεις και ανοιχτό κεραμιδί ιμάτιο με αχνόλευκα πλατιά φώτα και βυσσινί γραμμές στις πτυχώσεις. Ο Ιωσήφ εικονίζεται σε μετωπικό διασκελισμό με υψωμένο το δεξί γόνατο. Τα λείψανα της μορφής από τη μέση και κάτω, στα δεξιά της παράστασης, πρέπει να ανήκουν στην Παναγία. Πίσω από τις μορφές διακρίνεται χαμηλός τοίχος χτισμένος ομοιόμορφα με ρόδινους πλίνθους.

Η Αποκαθήλωση, δευτερεύουσα σκηνή του Δωδεκάορτου, ανήκει στον κύκλο του Πάθους του Χριστού. Περιλήφθηκε στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών

²⁶⁸ Διονύσιος εκ Φουρνά, 101-102. Εμμανουήλ 2005, 126.

²⁶⁹ Δρανδάκης 1995, 189-191, εικ. 22, πίν. 41.

ναών από τον 11^ο και 12^ο αιώνα αν και είχε εμφανισθεί στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα, μετά την Εικονομαχία²⁷⁰.

Στην τοιχογραφία της Επισκοπής μετέχουν τα πρόσωπα που αναφέρονται στα Ευαγγέλια ενώ ο Ιωάννης με την Παναγία βρίσκονται σε θέσεις μεταξύ τους αντίθετες σε σχέση με παραστάσεις της Αποκαθήλωσης σε άλλα παραδείγματα²⁷¹.

Η τοιχογραφία με την εις Άδου Κάθοδο διατηρείται ελάχιστα. Στο κέντρο της σκηνής η μορφή του Χριστού με σβησμένο κεφάλι, βαδίζει προς τα δεξιά με σηκωμένο το αριστερό χέρι στο οποίο μάλλον κρατούσε σταυρό²⁷². Φοράει ανοιχτό πράσινο χιτώνα με πολλές πτυχές ανάμεσα στα πόδια και ρόδινο ιμάτιο με βυσσινί γραμμές και λευκά γραμμικά φώτα. Η πλατιά απεικόνιση του σώματος του Χριστού προέρχεται από τον 13^ο αιώνα, σε αντίθεση με τις πλούσιες κυματιστές πτυχές του χιτώνα που μαρτυρούν επιβίωση της υστεροκομνήνειας τέχνης του 12^{ου} αιώνα.

Η σκηνή της Εις Άδου Καθόδου, από τον 9^ο αιώνα αποτελεί τη δογματική εικονογράφηση της Ανάστασης του Χριστού²⁷³. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια η σκηνή των Μυροφόρων στο Μνήμα ήταν εκείνη που απέδιδε ζωγραφικά και με ιστορικό τρόπο την Ανάσταση. Από τον 12^ο και κυρίως τον 13^ο αιώνα χρησιμοποιούνται και οι δύο παραστάσεις μαζί σε πολλούς ναούς για να εξάρουν τη σπουδαιότητα της Ανάστασης του Κυρίου²⁷⁴. Οι πηγές της εικονογραφίας της Εις Άδου Καθόδου βρίσκονται στο απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου, σε υμνολογικά κείμενα της Κυριακής της Αναστάσεως και σε παραστάσεις της ύστερης αρχαιότητας. Στον παλαιότερο εικονογραφικό τύπο ο Χριστός είναι στραμμένος προς τα δεξιά και σκύβει για να ανασύρει τον Αδάμ από το μνήμα ενώ ο νεότερος τύπος που εμφανίζεται τον 11^ο και 12^ο αιώνα και έχει τις ρίζες του σε αρχαία πρότυπα, εικονίζει τον Χριστό σε στάση *contrapposto*, δηλαδή καθώς βαδίζει προς μια κατεύθυνση, ξαφνικά στέκει μετωπικός και τραβά τον Αδάμ από το μνήμα που είναι στην αντίθετη πλευρά²⁷⁵.

Η σύνθεση της Ανάληψης του Κυρίου διατάσσεται σε τρία τμήματα στην καμάρα του Ιερού: το μεσαίο με την απεικόνιση της δόξας του Χριστού που σώζεται με σημαντικές φθορές στο ψηλότερο σημείο της καμάρας και εκατέρωθεν τα δύο

²⁷⁰ Εμμανουήλ 1991, 70.

²⁷¹ Διονύσιος εκ Φουρνά, 108-109.

²⁷² Δρανδάκης 1995, 191, εικ. 22.

²⁷³ Διονύσιος εκ Φουρνά, 110.

²⁷⁴ Μουρίκη 1978, 27-28.

²⁷⁵ Μουρίκη 1978, 28-29. Εμμανουήλ 1991, 72. Εμμανουήλ 2005, 129, 132.

ημιχόρια των μαθητών που σώζονται σε καλή κατάσταση στο βόρειο και σε ακόμη καλύτερη στο νότιο σκέλος της ίδιας καμάρας.

Η μορφή του Χριστού δε σώζεται. Την κυκλική δόξα στήριζαν τέσσερις άγγελοι, ανά δύο δεξιά και αριστερά. Οι δύο άγγελοι στα αριστερά δε σώζονται. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται τα τμήματα πάνω από το νότιο ημιχόριο των μαθητών με τους δύο αγγέλους με νεανικά χαρακτηριστικά, που φτερουγίζουν σχεδόν σε όρθια στάση, με τα κεφάλια στραμμένα σε αντίθετες κατευθύνσεις και έχοντας λυγισμένα προς τα πίσω τα δυο τους πόδια. Φορούν λαδί χιτώνες και ρόδινα ιμάτια ενώ στα φτερά τους διακρίνονται μαύρες και πιο ανοιχτόχρωμες καστανές και τεφρές αποχρώσεις. Η διάταξη των αγγέλων της δόξας μοιάζει με αυτή της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι²⁷⁶.

Πάνω από τα ημιχόρια των μαθητών πετά από ένας άγγελος σε οριζόντια θέση και με κατεύθυνση προς τα δυτικά. Αυτή η απεικόνιση ξεφεύγει από τη συνήθη πρακτική που εμφανίζει τον άγγελο στο μέσο ή στην άκρη κάθε ημιχορίου. Στο βόρειο ημιχόριο της Ανάληψης πρώτος από τα ανατολικά εικονίζεται κατά πάσα πιθανότητα ο Πέτρος, γιατί δε διακρίνονται καθαρά τα χαρακτηριστικά του προσώπου, με τα χέρια στο στήθος. Ο δεύτερος μαθητής είναι αδιάγνωστος, τρίτος εικονίζεται μάλλον ο Λουκάς με το Ευαγγέλιο εμπρός στο στήθος, τέταρτος ο Ανδρέας σκεπτικός με το δεξί χέρι στο γένη, πέμπτος ο Μάρκος κρατώντας το Ευαγγέλιο κάτω από το δεξί χέρι και φέροντας το αριστερό πάνω από το μέτωπο και έκτος αδιάγνωστος μαθητής που φέρει το δεξί του χέρι στο πρόσωπο.

Οι μαθητές εικονίζονται ψηλοί και ραδινοί, με διαφορές στη στάση των σωμάτων τους και με ζωηρή κίνηση που μοιάζει με την απεικόνισή τους στην ίδια σκηνή στα Λαγουδερά της Κύπρου²⁷⁷. Οι χιτώνες τους έχουν πλούσια πτύχωση ανάμεσα στα πόδια, χαρακτηριστικό στοιχείο του 12^{ου} αιώνα. Οι γραμμικές πτυχές των χιτώνων του Λουκά και του Μάρκου μοιάζουν με αυτές του Χριστού στην Εις Άδου Κάθοδο. Οι δύο Άγγελοι που πετούν πάνω από τα ημιχόρια των μαθητών μοιάζουν με τους Αγγέλους σε ελεφαντοστό του Εθνικού Μουσείου Φλωρεντίας που προέρχεται από Κωνσταντινουπολίτικο εργαστήριο²⁷⁸.

Το νότιο ημιχόριο της Ανάληψης αποτελείται από μαθητές του Χριστού οι οποίοι εικονίζονται από τα ανατολικά, πρώτος ο Παύλος κρατώντας κλειστό κώδικα των

²⁷⁶ Δρανδάκης 1995, 191-192, εικ. 18,39, πίν 42.

²⁷⁷ Δρανδάκης 1995, 193.

²⁷⁸ Δρανδάκης 1986, 692.

Επιστολών του στο αριστερό χέρι και έχοντας υψωμένο σε δέηση το δεξί. Δεύτερος εικονίζεται αδιάγνωστος μαθητής με το δεξί χέρι υψωμένο πάνω από το κεφάλι και το αριστερό μπροστά στο στήθος, τρίτος και τέταρτος ο Ματθαίος και ο Ιωάννης αντίστοιχα, κρατώντας κλειστά Ευαγγέλια με τα δύο χέρια και χωρίς να στρέφουν προς τα πάνω το κεφάλι τους όπως οι άλλοι μαθητές. Πέμπτος ακολουθεί ο Θωμάς αγένειος, φέροντας το δεξί χέρι στο μέτωπο και έκτος ο Φίλιππος επίσης αγένειος.

Η σκηνή της Αναλήψεως, μια ακόμη θεοφάνεια του Κυρίου, παίρνει θέση στις ψηλότερες θέσεις του Ιερού από τον 11^ο αιώνα και μετά²⁷⁹. Οι πηγές της εντοπίζονται στα Ευαγγέλια του Μάρκου 16:19, του Λουκά 24:50-52 και περισσότερο στις Πράξεις των Αποστόλων 1:9-11. Στην εικονογραφία της σκηνής συχνά περιλαμβάνεται η Παναγία μεταξύ των μαθητών, εδώ όμως απουσιάζει²⁸⁰. Οι δύο άγγελοι που πετούν πάνω από τα κεφάλια των μαθητών αναφέρονται στις Πράξεις των Αποστόλων, 1:10 ενώ τα Ευαγγέλια που κρατούν οι ευαγγελιστές και οι Επιστολές του Παύλου διατηρούνται ως τον 13^ο αιώνα. Στην Επισκοπή, το βιβλίο των Επιστολών του Παύλου δεν είναι κοσμημένο για να ξεχωρίζει από τα Ευαγγέλια.

Η θεραπεία του τυφλού είναι η μοναδική σκηνή από τα θαύματα του Χριστού στον ναό της Επισκοπής. Το μεσαίο και μεγαλύτερο μέρος της παράστασης έχει καταστραφεί²⁸¹. Στο αριστερό τμήμα της σκηνής σώζεται όρθια μορφή από τους ώμους και κάτω, που φορά κυανό ιμάτιο και μπορεί να ταυτιστεί με τον Χριστό. Στο δεξιό τμήμα της σκηνής παριστάνεται ο τυφλός, νέος και αγένειος που σκύβει πάνω από μια δεξαμενή με απλωμένα τα δύο του χέρια για να πλύνει το πρόσωπό του, το οποίο εικονίζεται μεγαλύτερο σε σχέση με το σώμα του. Το νερό της δεξαμενής είναι κυανό και το στόμιό της περιβάλλεται από ορθές γωνίες και ημικύκλια που σχηματίζουν την εικόνα σταυρού ενώ τα πλαϊνά κάθετα μέρη αποτελούνται από χτιστό τοίχο.

Η πηγή της εικονογραφίας της Θεραπείας του τυφλού εντοπίζεται στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη 9:1-41 και με βάση το κείμενο, συνήθως η παράσταση περιλαμβάνει δύο επεισόδια²⁸². Αρχικά ο Χριστός τοποθετεί πηλό στα μάτια του τυφλού και σε δεύτερο χρόνο ο τυφλός πλένεται στην κολυμβήθρα του Σιλωάμ. Η συγκεκριμένη σκηνή εμφανίστηκε στη βυζαντινή τέχνη στη διάρκεια του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα. Στην τοιχογραφία της Επισκοπής διασώζεται μόνο το δεύτερο επεισόδιο του θαύματος.

²⁷⁹ Μουρίκη 1978, 30-31. Εμμανουήλ 1991, 76-77, σημ. 286. Εμμανουήλ 2005, 138.

²⁸⁰ Διονύσιος εκ Φουρνά, 112-113.

²⁸¹ Δρανδάκης 1995, 186, εικ. 21.

²⁸² Διονύσιος εκ Φουρνά, 100-101. Επίσης βλ. Εμμανουήλ 1991, 140-142.

Οι παραστάσεις από το Συναξάρι του Αγίου Γεωργίου, συνολικά δέκα, είναι στον ναό περισσότερες από αυτές του Δωδεκάορθου²⁸³: ο άγιος Γεώργιος σκορπίζων τον πλούτον τοις πένησι, το θαύμα της ανάστασης του βοδιού, ο άγιος Γεώργιος στη φυλακή, το θαύμα της ανάστασης νεκρού, η κρήμνιση των ειδώλων, ο άγιος Γεώργιος μπροστά στον ηγεμόνα, το Μαρτύριο του Λίθου, η Αποτομή της κεφαλής του Αγίου Γεωργίου, το Όνειρο του Θεοπίστου και το Γεύμα του Θεοπίστου. Οι τέσσερις τελευταίες σκηνές βρίσκονται ανά δύο στις καμάρες της Πρόθεσης και του Διακονικού και οι υπόλοιπες στις καμάρες των πλάγιων διαμερισμάτων του κυρίως ναού. Η απεικόνιση τόσων σκηνών από το Συναξάρι του Αγίου Γεωργίου σπάνια συναντάται σε άλλους ναούς.

Ο μεγαλομάρτυς Γεώργιος ο τροπαιοφόρος, καταγόταν από την Καππαδοκία και ήταν στρατιωτικός αξιωματούχος στα χρόνια του Διοκλητιανού (284-305). Όταν με αυτοκρατορικό διάταγμα απαγορεύτηκε στους χριστιανούς να κατέχουν αξιώματα, ο Γεώργιος διακήρυξε με έμφαση την πίστη του ενώπιον του Διοκλητιανού και κατέκρινε όσους πίστευαν στα είδωλα. *...ότε δε αι βασιλικάι κολακείαι και υποσχέσεις και απειλαί δεν εξίσχυσαν να μεταβάλωσι το στερρόν αυτού φρόνημα, τότε διέταξεν ο βασιλεύς να διατρυπήσωσι την κοιλίαν αυτού δια δόρατος και να θέσωσιν αυτόν εις τροχόν δια σιδήρων ηρμοσμένον και κατωφερώς κυλιόμενον. και ετεμαχίσθησαν μεν αι σάρκες αυτού, αλλ' έμεινεν αβλαβής επισπάσας εις την εις Χριστόν πίστιν πολλούς εθνικούς, εν οις και την σύζυγον του Διοκλητιανού Αλεξάνδραν μετά των τριών αυτής θεραπόντων και τέλος διέταξε ν' αποκεφαλίσωσιν αυτόν μετά παντοίας άλλας βασάνους...*²⁸⁴.

Η μνήμη του αγίου Γεωργίου τιμάται στις 23 Απριλίου.

Τα γεγονότα της ζωής και του μαρτυρίου, με την ίδια αλληλουχία που αναφέρονται σε παλαιό Συναξάριο, τα παραθέτει ο Συμεών Μεταφραστής²⁸⁵: *διανομή του πλούτου, ομολογία της πίστεως, κοντώ την γαστέρα διακρούειν εκέλευον, φυλάκις, ύπτιον... διατείναντες... βαρεί λίθω τα στέρνα καταβαρύνουσι, τροχός, μαρτύριον της ασβέστου, σιδηρά υποδήματα, μαστίγωσις, ανάστασις νεκρού, ειρκτή, ανάστασις βοός*

²⁸³ Σκηνές από το Συναξάρι του Αγίου Γεωργίου περιγράφει η Svetlana Tomekovic στο έργο της: Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des eglises du 12e siècle en Macedoine et dans le Peloponnese, Zograf 12, 1981, 35-38. Περιγραφή παραστάσεων από τη ζωή του Αγίου Γεωργίου βρίσκονται στο έργο: Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art (αδημ. διδ. διατρ.), New York University 1977 του T. Mark-Weiner.

²⁸⁴ Αγιολόγιο, 94.

²⁸⁵ Δρανδάκης 1964, 105. Ο H. Delehaye στο έργο του: Les legends grecques des Saints militaires, 55-59 περιγράφει σκηνές του παλαιού Συναξαρίου.

του Γλυκερίου, προσέλευσις πολλού πλήθους προς τον εν φυλακή μάρτυρα, κρήμνισι των ειδώλων, αποτομή της κεφαλής. Στην Επισκοπή η απεικόνιση των σκηνών από τον βίο του Αγίου Γεωργίου δεν ακολούθησαν τη σειρά του Συναξαρίου. Η επιλογή τους ίσως οφείλεται σε παρέμβαση του κτήτορα και δωρητή του ναού.

Ο άγιος Γεώργιος σκορπίζων τον πλούτον είναι η πρώτη χρονικά σκηνή από τον βίο του αγίου και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Διαβάζεται η επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΚΩΡΠΙΖΩΝ [ΤΟΝ ΠΛΟΥ]ΤΟΝ / [ΤΟΙ]C ΠΕΝΗCΗ ΤΟΥ ΗCΕΛΘΗΝ / ΕΝ ΤΩ ΜΑΡΤΥΡΗΩ²⁸⁶. Στο ανατολικό άκρο της παράστασης ο αγένειος άγιος Γεώργιος φωτοστεφανωμένος κάθεται σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο αλλά με μαξιλάρι και υποπόδιο. Φοράει μολυβί χιτώνα με φαρδιά ταινία στο κάτω μέρος, σκούρο μάτιο, με το αριστερό χέρι κρατάει τον δίσκο και με το δεξί μοιράζει τον πλούτο στους φτωχούς που από τα δεξιά έρχονται προς το μέρος του ο ένας πίσω από τον άλλον. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και ένα παιδί που γονατίζει με υψωμένα τα χέρια του μέχρι το πρόσωπο, σαν να προσεύχεται ή να παρακαλεί τον άγιο. Ο τελευταίος δεξιά, είναι τυφλός, φοράει κοντή μηλωτή και έχει κρεμασμένο στην πλάτη σκούρο σακίδιο. Με το δεξί του χέρι ακουμπά τη ράχη προπορευόμενης γυναίκας με σκούρο ένδυμα και με το αριστερό του χέρι κρατά την άκρη ραβδιού, την άλλη άκρη του οποίου κρατά η ίδια γυναίκα σαν να τον οδηγεί. Πίσω και πλάγια εικονίζονται κτήρια και μεταξύ τους ένας ισόδομος τοίχος. Το βάθος πάνω από τα κτήρια είναι γαλάζιο.

Τα επεισόδια από τον βίο του αγίου συνεχίζονται με **το θαύμα της ανάστασης του βοδιού**²⁸⁷. Στη σκηνή, η οποία έχει υποστεί μεγάλη φθορά, η S. Tomekovic διαβάζει την επιγραφή Ο ΑΓΙΟ[C] / ΓΕΩΡ / ΓΙΟΣ ΑΝ[ΙC] / ΤΟΝ / [ΤΟΝ] Β[ΟΥΝ] ...Ν ΘΕΟ[...] και πιθανολογεί ότι πρόκειται για το βόδι του Θεοπίστου, άλλες πηγές όμως αναφέρουν πως ο άγιος ανάστησε το βόδι του Γλυκερίου²⁸⁸.

Η τοιχογραφία με τον άγιο Γεώργιο στη φυλακή διατηρείται σε καλή κατάσταση²⁸⁹. Διαβάζεται η επιγραφή με λευκά γράμματα σε κόκκινο βάθος Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡ / ΓΙΟΣ ΕΝ ΤΗ / ΦΥΛΑΚΗ / ΔΗΔΑΚΚΟΝ / ΤΗΝ ΩΡΘΟ / ΔΟΞΟΝ / ΠΗCΤ(ΙΝ). Η επιγραφή δηλώνει με έμφαση την προσήλωση του κτήτορα στην ορθόδοξη πίστη, σε μια περίοδο που οι Λατίνοι εισβολείς προσπαθούσαν να επιβάλουν το καθολικό δόγμα. Ο άγιος εικονίζεται στο ανατολικό άκρο της

²⁸⁶ Δρανδάκης 1995, 193, εικ. 41, πίν. 45.

²⁸⁷ Στο ίδιο, 193, εικ. 41, πίν. 44.

²⁸⁸ Διονύσιος εκ Φουρνά, 184. Επίσης βλ. Δρανδάκης 1995, 193, σημ. 71.

²⁸⁹ Δρανδάκης 1995, 193, εικ. 23, πίν. 44.

παράστασης με ανοιχτόχρωμο ένδυμα να διδάσκει τρεις ολόσωμες μορφές που είναι στραμμένες προς αυτόν.

Στο θαύμα της ανάστασης νεκρού εικονίζεται ο άγιος Γεώργιος αριστερά, με μολυβί χιτώνα και βυσσινί μανδύα να είναι στραμμένος προς τον νεκρό ο οποίος είναι όρθιος και τυλιγμένος σε κυανόλευκα σάβανα εμπρός στο θολωτό άνοιγμα του μνήματος²⁹⁰. Πίσω σχηματίζεται ρόδινο ύψωμα ή βράχος. Η σκηνή θυμίζει την Έγερση του Λαζάρου.

Η κρήμιση των ειδώλων διατηρείται σε καλή κατάσταση²⁹¹. Στο γαλάζιο βάθος διαβάζεται η μεγαλογράμματη επιγραφή με λευκό χρώμα [......] [K]ΑΤΑΡΓΟΝ / [T]Α ΗΛΟΛΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗ / ΝΩΝ. Στο κέντρο της σκηνής ο άγιος Γεώργιος, όρθιος με χρυσό φωτοστέφανο, φοράει μολυβί μακρύ χιτώνα με φαρδύ χρυσό τελείωμα χαμηλά και μακρύ βυσσινί μανδύα. Έχει σηκωμένο και τείνει το δεξί χέρι προς το κτήριο με τους τρεις τρούλλους που βρίσκεται στα δεξιά του, το οποίο παριστάνει ναό του Απόλλωνα. Στην κορυφή του μεσαίου και ψηλότερου τρούλλου εικονίζεται συμβολικά η προτομή του ολύμπιου θεού και χαμηλά στον ναό ένας δαίμονας που γκρεμίζεται²⁹². Στο αριστερό άκρο της σύνθεσης παριστάνονται τέσσερις ανδρικές μορφές που χειρονομούν. Ο πρώτος από αυτούς, ο ηγεμόνας, φοράει στέμμα λιθοστόλιστο και βασιλικά ενδύματα και φέρει το αριστερό χέρι του στο γένη όπως ο Ανδρέας στο βόρειο ημιχόριο της Ανάληψης. Πίσω διακρίνονται κτήρια που συνδέονται με ισόδομο τοίχο.

Σύμφωνα με τον Συμεών τον Μεταφραστή²⁹³ ο Γεώργιος υπακούοντας τάχα στις προτροπές του Διοκλητιανού «*Απόλλωνι προσέρχεται θύσων... προσχών ο Άγιος τω αγάλματι, ο του Απόλλωνος ην... συ ει θεός; έφη... ούτως ειπόντος του μάρτυρος και ώσπερ τι άμαχον όπλον το του σταυρού σημείον αυτοίς επισείσαντος, τάραχος ευθύς ηκούετο, και βοή και θρήνος εκ του ιερού, δραπετευόντων των δαιμονίων. αυτά τε τα είδωλα ώσπερ υπό τινος κραταιάς χειρός κατασπώμενα, έτερον τω έτέρω συγκαταπίπτον εφέρετο, και εις χουν ελεπτύνετο*». Η μορφή του Αγίου Γεωργίου μοιάζει με τις μορφές του Θωμά και του Φιλίππου στο νότιο ημιχόριο της Ανάληψης, ενισχύοντας έτσι την άποψη ότι οι τοιχογραφίες της Επισκοπής, παρά τις διαφορές τους, είναι σύγχρονες.

²⁹⁰ Στο ίδιο, 193.

²⁹¹ Στο ίδιο, 194, εικ. 24, 44, πίν. 46.

²⁹² Δρανδάκης 1995, 199, σημ. 82, εικ. 44, πίν. 46.

²⁹³ Δρανδάκης 1964, 105.

Η τοιχογραφία με την αμέσως επόμενη σκηνή «ο άγιος Γεώργιος μπροστά στον ηγεμόνα» έχει φθορές²⁹⁴. Από την επιγραφή μπορεί να διαβαστεί το τέλος της ΔΗΑΛΕΓΟ/MENOC. Εδώ ο άγιος, όρθιος στη μέση της σκηνής φορώντας μανδύα, τείνει το δεξί χέρι στον ηγεμόνα ο οποίος εικονίζεται καθιστός, με κλειστό κοσμημένο στέμμα και χρωματιστό φωτοστέφανο να τείνει κι αυτός το δεξί χέρι προς τον άγιο Γεώργιο. Στο βάθος διακρίνονται υπολείμματα δύο μορφών και στα πλάγια της σκηνής εικονίζονται κτήρια με έναν χαμηλό ισόδομο τοίχο ανάμεσά τους.

Η σκηνή απεικονίζει τη διακήρυξη της πίστης του αγίου Γεωργίου ενώπιον του αυτοκράτορα Διοκλητιανού. Ο χρωματιστός φωτοστέφανος, με πολλές χρήσεις και συμβολισμούς στη βυζαντινή ζωγραφική, προήλθε από την παράδοση της Ύστερης Αρχαιότητας που αναβίωσε και καθιερώθηκε στα έργα της Κωνσταντινούπολης²⁹⁵.

Στο Μαρτύριο του Λίθου ο άγιος Γεώργιος εικονίζεται με φωτοστέφανο, δίχως ενδύματα, σε ύπια θέση με υψωμένα τα δύο χέρια στο κέντρο της σκηνής ανάμεσα σε δύο αγένειους δήμιους²⁹⁶. Ο ένας από αυτούς τοποθετεί τεράστιο λίθο πάνω στο σώμα του αγίου ενώ ο άλλος όρθιος, με κοντό χιτώνα και κρατώντας ράβδο στο δεξί χέρι παρακολουθεί. Στο βάθος σχηματίζονται τρεις ογκώδεις λόφοι ή βράχοι.

Στην Αποτομή της κεφαλής του Αγίου Γεωργίου εικονίζεται το μαρτυρικό του τέλος²⁹⁷. Διαβάζονται λείψανα της επιγραφής [...Ξ]ΙΦΕΙ ΤΕΛΕ[ΙΟΥ] / ΤΑ[Ι]. Ο άγιος φωτοστεφανωμένος και φορώντας κοσμημένο χιτώνα γέρνει το σώμα προς την ανατολή. Πίσω του ο δήμιος, αγένειος, κρατά ψηλά το ξίφος με το δεξί του χέρι. Στο βάθος και στα άκρα της σκηνής σχηματίζονται βράχοι ή λόφοι. Οι δύο μεταθανάτιες εμφανίσεις του αγίου Γεωργίου στον Θεόπιστο σπάνια περιλαμβάνονται στον εικονογραφικό κύκλο του αγίου. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι οι παλαιότεροι κώδικες που διασώζουν τη διήγηση του Θεοπίστου είναι μεταγενέστεροι του διακόσμου της Επισκοπής. Σύμφωνα με τις πηγές²⁹⁸, ο Θεόπιστος, αγρότης στην Καππαδοκία, έζησε στη διάρκεια της βασιλείας του Μεγάλου Θεοδοσίου. Κάποια ημέρα ενώ όργωνε, έχασε ένα ζευγάρι από τα βόδια του και γι' αυτό παρακάλεσε τον άγιο Γεώργιο να του τα φανερώσει. Ταυτόχρονα υποσχέθηκε ότι θα σφάξει το ένα

²⁹⁴ Δρανδάκης 1995, 194, εικ. 24.

²⁹⁵ Μουρίκη 1978, 36-38 όπου αναφέρονται αναλυτικά στοιχεία για τη χρήση του χρωματιστού φωτοστέφανου στη βυζαντινή ζωγραφική, με παράδοξα παραδείγματα όπως αυτό του Ηρώδη.

²⁹⁶ Δρανδάκης 1995, 195, εικ. 16, 25, 45.

²⁹⁷ Δρανδάκης 1995, 195, εικ. 16, 25.

²⁹⁸ Δρανδάκης 1964, 107: Η διήγηση του γεύματος του Θεοπίστου υπάρχει στο: Cod. Ambrosianus 192, Joannes B. Aufhauser, *Miracula S. Georgii, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri*, 1913, VII. Επίσης στο: Αθηναϊκός κώδικας 1021, Joannes B. Aufhauser, *Das Drachenwunder des Heiligen Georg*, Leipzig, 1911, 20.

από αυτά και θα προσκαλέσει τον άγιο σε γεύμα. Ο άγιος εμφανίστηκε στον ύπνο του Θεοπίστου, του φανέρωσε πώς να βρει τα ζώα του και του υπενθύμισε να τηρήσει την υπόσχεση που είχε δώσει. Εκείνος όμως, παρόλο που ξαναβρήκε τα ζώα του, δε φάνηκε συνεπής και αντί για βόδι έσφαξε ένα ερίφιο. Ο άγιος Γεώργιος εμφανίστηκε ξανά και ο Θεόπιστος έσφαξε πρόβατο και αρνί. Ο άγιος τότε με αυστηρότητα τον προειδοποίησε ότι αν δεν εκπληρώσει ότι έταξε θα πάθει μεγάλο κακό. Ο Θεόπιστος συμμορφώθηκε, έσφαξε όλα τα ζώα του και κάλεσε σε γεύμα πολλούς φτωχούς και ιερείς για να ψάλλουν τους ύμνους του αγίου, ο οποίος ήλθε στο γεύμα υπό μορφή άρχοντα και συνοδευόμενος από πολλούς. Διέταξε να μην πετάξουν τα οστά που απέμειναν και αφού τα ευλόγησε, ανήστησε όλα τα ζώα τριπλάσια από όσα ήταν και στη συνέχεια εξαφανίστηκε.

Η τοιχογραφία με το Όνειρο του Θεοπίστου διατηρείται σε καλή κατάσταση²⁹⁹. Διαβάζεται η επιγραφή ΕΝΘ[Α] ΕΜΦΑΝΗΘ... Ο ΘΕΟΠΗ[...] ΣΦΑΞΑΙ ΤΟΥΣ ΒΟ[Ω]C³⁰⁰ ΑΥΤΟΥ ΠΥΗ / ΑΡΗCΤΟΝ Κ(ΑΙ) ΚΑΛΕCΕ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ. Από την ανατολική πλευρά της σκηνής εμφανίζεται ο Άγιος Γεώργιος όρθιος με φωτοστέφανο, φορώντας κοσμημένα μακριά ενδύματα, να ευλογεί με το δεξί χέρι τον Θεόπιστο, ο οποίος είναι νέος και φορώντας κυανό χιτώνα παριστάνεται ξαπλωμένος σε λευκή κλίνη με πλαϊνό υφασμάτινο κάλυμμα. Το κεφάλι του ακουμπά σε μακρόστενο προσκεφάλι, ακουμπά τα χέρια του πάνω στο στήθος του και από τη μέση και κάτω είναι σκεπασμένος με ύφασμα. Το βάθος της παράστασης καλύπτουν κτήρια, το ένα με τρούλλο, θύρα και παράθυρα και ακόμη ένα μικρότερο με αέτωμα, θύρα και ορθογώνιο παράθυρο.

Στο Γεύμα του Θεοπίστου απεικονίζεται η δεύτερη μεταθανάτια εμφάνιση του αγίου Γεωργίου κι αυτή όπως και η προηγούμενη, στον Θεόπιστο. Διατηρείται σε καλή κατάσταση³⁰¹. Διαβάζεται η επιγραφή ΕΝΘΑ Ε[ΠΟΙ]ΗCΕΝ Ο ΘΕΟΠΙCΤΟC ΑΡΗCΤΟΝ / ΚΑΙ ΕΚΑΛΕCΕΝ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΜΕ ΤΟΥCΦΙΛ[ΟΥC] / ΑΥΤΟΥ. Δεξιά στο τραπέζι κάθεται ο άγιος Γεώργιος που ευλογεί, απέναντί του ο Θεόπιστος και ανάμεσά τους άλλες δύο μορφές, νέοι και αγένειοι που κλίνουν το σώμα τους προς αντίθετες κατευθύνσεις. Όλοι είναι φωτοστεφανωμένοι, φορούν κοσμημένα ενδύματα και χειρονομούν στη διάρκεια της μεταξύ τους συζήτησης. Στο τραπέζι εικονίζονται τα σκεύη για το γεύμα. Δύο λιθοστόλιστα κύπελλα σαν δυσκολότητα,

²⁹⁹ Δρανδάκης 1995, 195, εικ. 17, 26.

³⁰⁰ Δρανδάκης 1995, 195, σημ. 77: αντί Υ έχει Ω.

³⁰¹ Στο ίδιο, 195-196, εικ. 17, 26, 46, πίν. 47.

ψωμί στρογγυλό και τριγωνικό και στη μέση διάλιθη μεγάλη λεκάνη με μια βάση που πάνω της βρίσκεται η κεφαλή του βοδιού. Πίσω από τον άγιο Γεώργιο διακρίνεται ακόμη μια μορφή που πλησιάζει το τραπέζι κρατώντας λευκό κύπελλο στο δεξί χέρι και στο αριστερό στενόμακρο ύφασμα με κρόσσια στην άκρη. Στο βάθος της παράστασης εικονίζονται τα ίδια κτήρια με αυτά στο Όνειρο του Θεοπίστου.

Προγενέστερη απεικόνιση σε ναό, της σκηνής του Γεύματος του Θεοπίστου δεν έχει καταγραφεί.

Η εικονογραφία της **Δευτέρας Παρουσίας** διαμορφώθηκε από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα και από τον 10^ο αιώνα περιλαμβάνεται με συχνότητα στον γραπτό διάκοσμο των βυζαντινών ναών³⁰². Αποτελεί μια σύνθεση τυπικών επιμέρους παραστάσεων που απεικονίζουν τον Χριστό Κριτή, την Παναγία, τη Δέηση, τους Αποστόλους, ουράνιες δυνάμεις, την ανάσταση των νεκρών, τα σεραφείμ, τους τροχούς, τον Παράδεισο και λεπτομέρειες από την Κόλαση³⁰³.

Στην Επισκοπή οι σκηνές που απαρτίζουν τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας είναι συγκεντρωμένες στον νάρθηκα. Από το κύριο μέρος της σύνθεσης, ψηλά στις καμάρες, σώζονται μόνο ορισμένες λεπτομέρειες από τους Αποστόλους και τον χορό Ιεραρχών. Η σκηνή του Παραδείσου δε σώζεται. Από το κεντρικό τμήμα της σκηνής προέρχονται οι **τέσσερις Απόστολοι** που εικονίζονται καθιστοί σε σειρά στο νότιο σκέλος της κεντρικής καμάρας³⁰⁴. Διακρίνονται από τη μέση και κάτω μαζί με τα έδρανα στα οποία κάθονται. Οι δύο μεσαίοι που κρατούν κλειστά στολισμένα Ευαγγέλια ίσως είναι ο Ματθαίος και ο Ιωάννης.

Η τοιχογραφία στην οποία οι **Απόστολοι Σίμων και Φίλιππος** παριστάνονται με φωτοστέφανο καθιστοί σε έδρανα με μαξιλάρι και ερεισίνωτο σώζεται σε καλή κατάσταση³⁰⁵. Πλάι στα κεφάλια τους και από βορρά προς νότο διαβάζονται οι επιγραφές Ο ΑΓΙΟΣ ΣΗΜΩΝ και Ο ΑΓΙΟΣ ΦΗΛΗΠΠΟΣ και πιο πάνω με οριζόντια φορά από βορρά προς νότο, σώζεται η επιγραφή 25, 41 του Ματθαίου ΑΠ ΕΜΟΥ ΟΙ ΚΑΤΗΡΑΜΕΝΟΙ ΗΣ ΤΟ ΣΚΟΤ(ΟC) ΤΟ ΕΞΟΤΕΡΟΝ / [ΤΟ ΗΤΟΙΜΑC]ΜΕΝΩ ΤΩ ΔΙΑΒΩΛΩ ΚΑΙ ΤΟΙC ΑΓΓΕΛΟΙC ΑΥΤΟΥ. Στο αριστερό χέρι κρατούν κλειστό πάπυρο και με το δεξί χέρι ευλογούν. Ο Φίλιππος είναι νεότερος και αγένειος με κόκκινα κοντά μαλλιά όπως εικονίζεται και στο νότιο ημιχόριο της Ανάληψης.

³⁰² Εμμανουήλ 1991, 142-145, σημ. 586 αναφορά στην εικονογραφία της Δευτέρας Παρουσίας με τη σχετική βιβλιογραφία.

³⁰³ Διονύσιος εκ Φουρνά, 140-142 βλ. τα κεφάλαια: Πώς ιστορίζεται η δευτέρα παρουσία του Χριστού και Το παγκόσμιο και αδέκαστον κριτήριο του Χριστού.

³⁰⁴ Δρανδάκης 1995, 174, εικ. 27.

³⁰⁵ Στο ίδιο, 159, 204, εικ. 27, 54, 55, πίν. 52.

Φοράει λευκό χιτώνα με πράσινες αποχρώσεις και κόκκινο ιμάτιο. Ο Σίμων έχει λίγα μαλλιά που ξεκινούν ψηλά στο μέτωπο και κοντό στρογγυλό γένη. Τα χρώματα των ενδυμάτων του είναι αντίθετα από τα αντίστοιχα του Φιλίππου. Ο Ν. Δρανδάκης τοποθετεί τον δημιουργό της σκηνής στους δευτερεύοντες ζωγράφους του συνεργείου.

Πλούσια σε λεπτομέρειες είναι η σκηνή που σχετίζεται με την Κόλαση. Στην τοιχογραφία με τους **κολαζόμενους στον Άδη** δεσπόζει η παρουσία ενός τεράστιου φιδόμορφου τέρατος με φολίδες που βρίσκεται σε οριζόντια θέση, έχει σηκώσει όμως το κεφάλι του και κοιτάζει αριστερά³⁰⁶. Στο μέσον της σκηνής παριστάνεται ο ανθρωπόμορφος Άδης, με σβησμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου, που κάθεται μετωπικός στη ράχη του τέρατος με ανοιχτά σκέλη. Από το κόκκινο βάθος, που συμβολίζει τις φλόγες της Κολάσεως, προβάλλουν προτομές. Στο δεξιό κάτω άκρο εμφανίζονται δύο βασιλιάδες φορώντας στέμμα. Δεξιά και αριστερά του Άδη δύο γέροντες Ιεράρχες με ένσταυρα ωμοφόρια ενοχλούνται από διαβολικά πλάσματα που αποδίδονται ως μαύρες σκιές που φτερουγίζουν. Πάνω από το κεφάλι του τέρατος βρίσκεται η προτομή γέροντα μοναχού που φέρει καλογερικό κάλυμμα κεφαλής. Στη σκηνή βρίσκονται τρεις ακόμη προτομές χωρίς διακριτικά κάποιου κοσμικού ή εκκλησιαστικού αξιώματος, πρόκειται μάλλον για λαϊκούς. Στο δεξιό τμήμα της παράστασης σημαντική θέση κατέχει η μορφή καθιστού γυμνού άνδρα, με παχουλή κοιλιά που έχει στραμμένη τη ράχη του στον Άδη και κοιτάζει δυτικά. Έχει σηκώσει σε δέηση το δεξί χέρι και φέρει στο στόμα το δάχτυλο του αριστερού χεριού. Η κίνηση αυτή μαρτυρεί πως πρόκειται για τον πλούσιο της παραβολής του Λουκά³⁰⁷.

Οι ιχθείς που ξεμούν μέλη νεκρών παριστάνονται³⁰⁸ σε οριζόντια διάταξη κάτω από τους τέσσερις άγιους Απόστολους. Σχηματίζουν δύο τετράδες στα φαρδύτερα μέρη του μετώπου και μία τριάδα στο στενότερο σημείο του μετώπου. Όλα έχουν δυτική κατεύθυνση και από το στόμα κάποιων διακρίνονται να εξέχουν ανθρώπινα μέλη. Η σκηνή συμβολίζει την ανάσταση των νεκρών από τη θάλασσα³⁰⁹.

Ο βρυγμός των οδόντων - το άσβεστον πυρ - ο ακοίμητος σκώληξ αποτελούν τρεις απεικονίσεις η μία δίπλα στην άλλη που συνθέτουν μια ενιαία σκηνή της

³⁰⁶ Στο ίδιο, 159, 205-206, εικ. 27, 56.

³⁰⁷ Δρανδάκης 1995, 206: ... *εν τω άδη... υπάρχων εν βασάνοις, ορά Αβραάμ από μακρόθεν και Λάζαρον εν τοις κόλποις αυτού. και αυτός φωνήσας είπεν. πάτερ Αβραάμ, ελέησόν με και πέμψον Λάζαρον ίνα βάψη το άκρον του δακτύλου αυτού ύδατος και καταψύξη την γλώσσαν μου, ότι οδυνώμαι εν τη φλογί ταύτη...* (Λουκάς 16, 23-25).

³⁰⁸ Δρανδάκης 1995, 174, εικ. 27.

³⁰⁹ Διονύσιος εκ Φουρνά, 140.

Κολάσεως³¹⁰. Η τοιχογραφία διατηρείται σε καλή κατάσταση. Από νότο προς βορρά διαβάζεται οριζόντια η επιγραφή Ο ΒΡΥΓΜΟΣ ΤΩΝ [Ο]ΔΩΝΤ[ΩΝ] ΤΟ ΑΣΒΕΣΤΟΝ ΠΥΡ ΣΚΩΛΗΞ Ο ΑΚΥΜΗΤΟΣ.

Ο βρυγμός των οδόντων παριστάνει μετωπικές νεκροκεφαλές της Κολάσεως που ανά τετράδες έχουν τοποθετηθεί σε έξι παράλληλες σειρές. Έχουν αποκρουστική εμφάνιση, μεγάλα μάτια με έντονο βλέμμα, καθόλου μαλλιά και μεγάλο ανοιχτό στόμα από το οποίο προβάλλουν ιδιαίτερα τα δόντια τους.

Το άσβεστον πυρ εικονίζει επτά γυμνές ολόσωμες γυναίκες με όμορφα εκφραστικά πρόσωπα να βασανίζονται μέσα σε φλόγες και να τις δαγκώνουν φίδια. Το πυρ της Κολάσεως αποδίδεται με το κόκκινο βάθος της σκηνής³¹¹. Οι γυναίκες έχουν κόκκινα και καστανά μαλλιά που σχηματίζουν μακριούς πλοκάμους στις δύο πρώτες. Ο Ν. Δρανδάκης θεωρεί πως πρόκειται για έργο του ίδιου ζωγράφου που απεικόνισε τους αγγέλους της Ανάληψης³¹².

Ο ακοίμητος σκόληξ εικονίζει μετωπικά πρόσωπα με ιδιαίτερη έκφραση που έχουν κυκλωθεί και δαγκώνονται από σκουλήκια που μοιάζουν με φίδια. Οι μορφές βρίσκονται σε διάταξη παρόμοια με τις μορφές του βρυγμού των οδόντων.

- Εικονογραφικοί τύποι του Χριστού

Το άγιο Μανδήλιο εδώ μαζί με το άγιο Κεράμιο έχουν αντικαταστήσει τη σκηνή του Ευαγγελισμού που συνήθως βρίσκεται σε αυτή τη θέση στους δικιόνιους ναούς³¹³. Το Άγιο Μανδήλιο μαρτυρεί την Ενσάρκωση του Λόγου και συμβολίζει τη Θεία Ευχαριστία. Το ΜΑΝΔΗΛΗΝ όπως διαβάζεται κατακόρυφα με μαύρα γράμματα στα δεξιά της μορφής, εικονίζεται κρεμασμένο από τα δύο άνω άκρα του σε τετράγωνη επιφάνεια με κυανό βάθος. Φαίνεται αγνά στην άνω αριστερή γωνία η θηλιά και το καρφί. Το ύφασμα είναι λευκού χρώματος. Οι πάνω και κάτω πλευρές δημιουργούν καμπύλες ενώ οι κατακόρυφες πλευρές είναι τεντωμένες και κοσμούνται με παράλληλα κρόσσια που γέρνουν ελαφρά προς τα κάτω. Το πρόσωπο του Χριστού εικονίζεται στο κέντρο, μέσα σε χρυσό φωτοστέφανο με διάλιθο κοσμημένο σταυρό. Το γένη του είναι μακρύ και σχηματίζει οξεία γωνία με δύο άκρες. Τα μαλλιά είναι πλούσια και μακριά όπως φαίνονται πίσω και δεξιά του προσώπου.

³¹⁰ Δρανδάκης 1995, 159, 206, 207, εικ. 27, 57, 58, πίν. 53.

³¹¹ Διονύσιος εκ Φουρνά, 142: ... και τον Πύρινον Ποταμόν εξερχόμενον εκ των ποδών του Χριστού...

³¹² Δρανδάκης 1995, 206.

³¹³ Στο ίδιο, 156, 183-186, εικ. 20, 38, πίν. 37.

Το Άγιο Μανδήλιο, δηλαδή το αχειροποίητο αποτύπωμα του προσώπου του Χριστού επάνω σε ύφασμα, αποτελούσε το ιερότερο χριστιανικό κειμήλιο και φυλασσόταν στην Κωνσταντινούπολη, στον ναό της Παναγίας του Φάρου. Το είχε μεταφέρει από τη Συρία το 944/5 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (944-959) και αυτή η μεταφορά εορτάζεται στις 16 Αυγούστου. Οι Φράγκοι όταν το 1204 κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, το πήραν ως λάφυρο και από τότε δε γνωρίζουμε πού βρίσκεται³¹⁴.

Η παράσταση του Αγίου Μανδηλίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών εμφανίζεται από τον 11^ο και 12^ο αιώνα στο Διακονικό ναών του Guereme και έκτοτε βρίσκεται σε διάφορες θέσεις πλησίον ή εντός του Ιερού. Στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας απαντά η σπάνια απεικόνιση του Αγίου Μανδηλίου μεταξύ Επισκόπων στο κέντρο της αψίδας της Πρόθεσης ενώ κάτω από αυτό παριστάνεται το Άγιο Κεράμιο³¹⁵.

Στην Επισκοπή ακολουθείται ο αρχαιότερος εικονογραφικός τύπος, με το ύφασμα απλωμένο χαλαρά και καρφωμένο στις επάνω δύο γωνίες.

Το άγιο Κεράμιο είναι η αποτύπωση του προσώπου του Χριστού από το άγιο Μανδήλιο σε κεραμίδι³¹⁶. Στους σταυροειδείς ναούς, από τον 12^ο αιώνα, μαζί με το άγιο Μανδήλιο εικονίζονταν σε απέναντι θέσεις, συνήθως στα μέτωπα των τόξων που στήριζαν τον τρούλλο, δυτικά το Κεράμιο και ανατολικά το Μανδήλιο και συμβόλιζαν την Ενσάρκωση όπως και ο Ευαγγελισμός. Εδώ αποτελεί τετράγωνο μέσα σε ευρύτερη τετράγωνη επιφάνεια κυανού χρώματος. Κατακόρυφα και εκατέρωθεν του προσώπου του Χριστού διαβάζεται με λευκά γράμματα σε κεραμιδί βάθος ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΚΕΡΑΜΗΔΗΝ. Το πρόσωπο του Χριστού περιβάλλεται από χρυσό φωτοστέφανο με λευκό σταυρό κοσμημένο παρόμοια με τον αντίστοιχο του Παντοκράτορος στον τρούλλο. Ο τύπος του προσώπου του Χριστού είναι ίδιος με εκείνον του Μανδηλίου με το βλέμμα εδώ να στρέφεται προς τα αριστερά. Τα μαλλιά είναι πλούσια, μακριά, σε χρώμα κεραμιδί και το γένι είναι μακρύ, σχηματίζει οξεία απόληξη με δύο άκρες και αποδίδεται σε χρυσαφί απόχρωση.

Το Άγιο Κεράμιο αποτελούσε το δεύτερο ιερό κειμήλιο μαζί με το Άγιο Μανδήλιο και φυλάσσονταν στον ίδιο ναό. Είχε μεταφερθεί από τη Συρία στην πρωτεύουσα το

³¹⁴ Εμμανουήλ 2005, 149-150 όπου πληροφορίες και για το Άγιο Κεράμιο.

³¹⁵ Δρανδάκης 1977-1979, 39, 44, 45.

³¹⁶ Δρανδάκης 1995, 156, 186, εικ. 20, 36, πίν. 38.

968 από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά (963-969), μετά την Άλωση όμως από τους Φράγκους εξαφανίστηκε και αυτό.

Ο Χριστός Αντιφωνητής λίγο πιο κάτω από το άγιο Κεράμιο έχει θέση δεσποτικής εικόνας στο ναό³¹⁷. Έχει φθορές στο κάτω μέρος, το πρόσωπο όμως του Χριστού σώζεται σε καλή κατάσταση. Εκατέρωθεν της μορφής διαβάζονται οριζόντια τα μονογράμματα Ι(ΗCOY)C Χ(PICTO)C και κατακόρυφα η επιγραφή Ο ΑΝΤΙ / ΦΩΝΗΤΗΣ, όλα με λευκά γράμματα σε κυανό βάθος. Το χρυσό φωτοστέφανο του Χριστού περιέχει σταυρό που στολίζεται με λίθους και σχήματα παρόμοια με αυτόν στο άγιο Μανδήλιο. Το βλέμμα είναι ζοηρό και στραμμένο ελαφρά προς τα αριστερά, τα μαλλιά είναι πλούσια σε κόκκινο χρώμα με κυανές αποχρώσεις. Η έκφραση, οι λεπτομέρειες του προσώπου, οι χρωματικοί συνδυασμοί και η συνολική απόδοση της μορφής συνθέτουν μια τοιχογραφία με καλλιτεχνικές αξιώσεις.

Το επίθετο Αντιφωνητής παραπέμπει στην προγενέστερη, πολύ γνωστή εικόνα της Χαλκής στα Προπύλαια του Παλατίου της Κωνσταντινούπολης, συνδέοντας έτσι την εικονογραφία της Επισκοπής με την πρωτεύουσα³¹⁸. Η επωνυμία Αντιφωνητής του Χριστού συναντάται και στον μεταγενέστερο ναό του Αγίου Νικολάου «στης Μαρούλαινας» στη Μεγάλη Καστάνια της Έξω Μάνης³¹⁹ και στη σκηνή της Δεήσεως στο νότιο παρεκκλήσιο του ναού των Αγίων Ασωμάτων στο Φλομοχώρι της Μέσα Μάνης, που χρονολογείται περίπου στο 1300³²⁰.

- Οι μορφές

Οι στρατιωτικοί άγιοι που εικονίζονται ολόσωμοι, πανύψηλοι και μετωπικοί, σχηματίζουν ισοϋψή τριάδα ο ένας πλάι στον άλλον³²¹. Έχουν φθορές στα σώματα, διατηρούνται λείψανα των στρατιωτικών στολών τους, τα πρόσωπά τους όμως σώζονται σε καλή κατάσταση.

Ξεκινώντας από αριστερά, ο πρώτος είναι αγένειος με πλούσια κοντά μαλλιά που καλύπτουν τα αυτιά. Στο υψωμένο δεξί του χέρι πρέπει να κρατούσε δόρυ. Από το στήθος και κάτω καλύπτεται από τη μεταγενέστερη τοιχογραφία του Ιωάννη του Προδρόμου. Ο δεύτερος άγιος εκτός από το κεφάλι διασώζει τμήματα από τη μέση και κάτω, ενώ έχουν σβηστεί τα χέρια του. Έχει κοκκινωπά, πυκνά, σγουρά και κοντά

³¹⁷ Δρανδάκης 1995, 156, 182, σημ. 35, εικ. 20, 35, πίν. 36.

³¹⁸ Δρανδάκης 1986, 692-693.

³¹⁹ Στο ίδιο, 710.

³²⁰ Δρανδάκης-Δωρή-Καλοπίση-Παναγιωτίδη 1978, 147.

³²¹ Δρανδάκης 1995, 159, 199-200, εικ. 21.

μαλλιά και ίδιου χρώματος κοντό γένι. Τα χαρακτηριστικά ταιριάζουν με τον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη³²². Ο τρίτος άγιος είναι αγένειος με πλούσια μαλλιά που μαζεύονται πίσω από τα αυτιά και εμφανίζονται λίγο πιο κάτω. Έχει υψωμένο το δεξί χέρι όπως ο πρώτος και με το αριστερό ακουμπά την ασπίδα που βρίσκεται όρθια, πλάι στο αριστερό πόδι του.

Οι Αρχάγγελοι παριστάνονται ολόσωμοι μετωπικοί σε αντικριστές θέσεις με γαλάζιο βάθος.

Ο Άρχων Γαβριήλ εικονίζεται σε καλή κατάσταση³²³, παραπλεύρως και δυτικότερα των στρατιωτικών αγίων. Είναι αγένειος με μακριά μαλλιά που πέφτουν πίσω από τον λαιμό. Φοράει αυτοκρατορικά καταστόλιστα κόκκινα και χρυσά ενδύματα και πατάει σε ημικυκλικό υποπόδιο κοσμημένο με γεωμετρικά σχήματα. Στο δεξί υψωμένο χέρι κρατάει σκήπτρο και στο αριστερό χέρι κρατάει λευκή σφαίρα με το σύμβολο του σταυρού στο εσωτερικό της.

Ο Άρχων Μιχαήλ έχει φθορές στα μάτια και σε σημεία των ενδυμάτων του³²⁴. Φοράει κι αυτός αυτοκρατορικά ενδύματα κοσμημένα με σχήματα, διαφορετικά όμως από εκείνα του Γαβριήλ. Τα φτερά του κοσμούν επάλληλες σειρές λεπτής ιχθυάκανθας σε λαδί χρώμα. Είναι αγένειος με μακριά μαλλιά, κρατάει σκήπτρο με το δεξί χέρι και με το αριστερό τείνει λευκή σφαίρα στην οποία σχηματίζεται σταυρός από τα μονογράμματα Φ(ως) Χ(ριστού) Φ(αίνει) Π(άσι). Η εικονογραφία των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ στη διάρκεια του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα αλλάζει, αφού εμφανίζονται συχνά με στρατιωτική στολή ως φύλακες του ναού³²⁵.

Από τους αγίους Αναργύρους Κύρο και Ιωάννη, ο πρώτος είναι γέροντας με λίγα λευκά μαλλιά και λευκή γενειάδα που χωρίζεται σε δύο μέρη³²⁶. Φοράει σκούρο ένδυμα και στο αριστερό χέρι κρατάει κεραμικό φιαλίδιο προς το οποίο τείνει τον περίεργα μακρύ και καμπυλωτό δείκτη του δεξιού του χεριού. Ο Ιωάννης, νεότερος από τον Κύρο, εικονίζεται με πυκνά μαλλιά που φτάνουν ως τον λαιμό και κοντό τριγωνικό γένι³²⁷. Ο Κύρος καταγόταν από την Αλεξάνδρεια και ο Ιωάννης από την Έδεσσα της Μεσοποταμίας. Στη διάρκεια των διωγμών του Διοκλητιανού, ο Κύρος

³²² Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Θεόδωρος ο στρατηλάτης νέος σγουροκέφαλος, βουρλογένης...

³²³ Δρανδάκης 1995, 200-201, εικ. 21, 49, πίν. 50.

³²⁴ Στο ίδιο, 200-201, εικ. 22.

³²⁵ Εμμανουήλ 1991, 92.

³²⁶ Διονύσιος εκ Φουρνά, 162: ...ο άγιος Κύρος γέρον φαρακλός, μακροδιχαλογένης... Επίσης βλ. Δρανδάκης 1995, 203, εικ. 50, πίν. 51.

³²⁷ Διονύσιος εκ Φουρνά, 162: ...ο άγιος Ιωάννης μιζαιπόλιος, οξυγένης... Επίσης βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ 1995, 203, εικ. 51.

έλαβε το μοναχικό σχήμα και κλείσθηκε σε μονή στον Αραβικό κόλπο. Εκεί τον συνάντησε αργότερα ο Ιωάννης. Όταν υποστήριξαν την Αθανασία και τις θυγατέρες της Θεοδότη, Θεοκτίστη και Ευδοξία, οι οποίες είχαν συλληφθεί λόγω της πίστης τους, θανατώθηκαν όλοι μαζί με αποκεφαλισμό. Συνεορτάζουν στις 31 Ιανουαρίου³²⁸. Οι ιαματικοί άγιοι από τον 12^ο αιώνα και μετά περιλαμβάνονται τακτικότερα στο εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών.

Στυλίτες ονομάστηκαν οι ασκητές που κατοικούσαν στις κορυφές στύλων και εφάρμοζαν ακραία μορφή χριστιανικής ζωής με αυστηρή νηστεία, εκούσια έκθεση στα καιρικά φαινόμενα, συνεχή προσευχή και αγρυπνία.

Από τους Άγιους στυλίτες της Επισκοπής, ο αδιάγνωστος εικονίζεται απέναντι από το άγιο Μανδήλιο, ενώ απέναντι από το άγιο Κεράμιο βρίσκεται ο Συμεών³²⁹. Από τους δύο, σε καλύτερη κατάσταση σώζεται ο Συμεών. Εικονίζεται από τη μέση και πάνω και με τα χέρια στο ύψος του στήθους, στην κορυφή ενός μαρμάρινου κίονα, μέσα σε προστατευτικό κιγκλίδωμα. Παρόμοια είναι η απεικόνιση του έτερου αδιάγνωστου στυλίτη αγίου. Η εικονογραφία των στυλιτών αγίων στην Επισκοπή ακολουθεί τον τυπικό τρόπο απεικόνισής τους στους βυζαντινούς ναούς. Ο Συμεών καταγόταν από την Αντιόχεια και ήταν ποιμένας όπως και οι γονείς του. Επί βασιλείας Λέοντος Α΄ (457-474) αποσύρθηκε στη Μονή της Μάνδρας όπου έλαβε το μοναχικό σχήμα. Στη συνέχεια, για πολλά χρόνια και ως τον θάνατό του ακολούθησε αυστηρή ασκητική ζωή επάνω σε στύλους. Τιμάται την 1 Σεπτεμβρίου³³⁰.

Οι άγιοι μάρτυρες στη ζώνη επάνω από τους τρεις στρατιωτικούς αγίους παριστάνονται σε προτομές μέσα σε μετάλλια³³¹ με κόκκινο ή πράσινο βάθος εναλλάξ. Ο πρώτος από ανατολικά σώζεται σε καλή κατάσταση, δεν είναι γνωστό όμως το όνομά του και κρατάει λευκό σταυρό.

Δεύτερος είναι ο Γουρίας³³² με λευκά μαλλιά και γενειάδα που επίσης κρατάει λευκό σταυρό. Ο τρίτος έχει σβηστεί εντελώς, πιθανόν να ήταν ο Σαμωνάς.

Τέταρτος είναι ο διάκονος Άβιβος³³³, νέος αγένειος με πυκνά μαλλιά που κρατάει λιβανωτίδα.

Ο Γουρίας και ο Σαμωνάς ήταν ιερείς στα χρόνια του Διοκλητιανού (284-305) και λόγω της πίστης τους, ύστερα από βασανιστήρια, αποκεφαλίστηκαν. Ο Άβιβος ήταν

³²⁸ Αγιολόγιο, 265.

³²⁹ Διονύσιος εκ Φουρνά, 166: ...ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης γέρων κοντοδιχαλογένης...

³³⁰ Αγιολόγιο, 436.

³³¹ Δρανδάκης 1995, 200, εικ. 21, ο Γουρίας στον πίν. 49.

³³² Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Γουρίας γέρων κοντογένης...

³³³ Στο ίδιο, 157: ...ο Άβιβος διάκονος, στρογγυλογένης ολίγον...

διάκονος επί Λικινίου (308-324) και εξαιτίας της πίστης του βασανίστηκε και ρίχτηκε στη φωτιά βρίσκοντας έτσι μαρτυρικό τέλος. Οι χριστιανοί τοποθέτησαν το λείψανό του μαζί με εκείνα του Γουρία και του Σαμωνά, γι' αυτό και συνεορτάζονται στις 15 Νοεμβρίου³³⁴.

Από τις τέσσερις αδιάγνωστες άγιες που εικονίζονται στη χαμηλή ζώνη του δυτικού τοίχου του νάρθηκα διατηρείται καλύτερα αυτή που βρίσκεται νοτιότερα. Έχει υψωμένα τα χέρια σε δέηση και φοράει μαφόριο.

Οι δύο αδιάγνωστοι ολόσωμοι μετωπικοί Ιεράρχες του νάρθηκα έχουν υποστεί σημαντικές φθορές από τη μέση και κάτω. Διακρίνονται καλύτερα τα λευκά ωμοφόρια με τους σκουρόχρωμους σταυρούς. Ο πρώτος από αριστερά είναι αγένειος και ο δεύτερος κρατάει στολισμένο κλειστό κώδικα ή ευαγγέλιο.

Ο άγιος Αλέξανδρος ολόσωμος και μετωπικός, βρίσκεται με τους προηγούμενους Ιεράρχες σε μια ενιαία τοιχογραφία με γαλάζιο βάθος. Η μορφή έχει φθαρεί από τη μέση και κάτω, διακρίνεται όμως το νεανικό, αγένειο, πλατύ πρόσωπο με τα πλούσια μαλλιά μέχρι κάτω από τα αυτιά και ο κοσμημένος κόκκινος μανδύας που φοράει. Στο δεξί χέρι κρατάει λεπτό σταυρό στο ύψος του στήθους.

Ο άγιος Προκόπιος παριστάνεται πανύψηλος³³⁵. Ο Προκόπιος γεννήθηκε στα Ιεροσόλυμα και με προτροπή της εθνικής μητέρας του έγινε αξιωματούχος του Διοκλητιανού με αποστολή τον διωγμό των χριστιανών. Με θαυμαστό τρόπο έγινε χριστιανός, αρνήθηκε την παλαιά θρησκεία και κατέληξε με μαρτυρικό θάνατο. Η μνήμη του τιμάται στις 8 Ιουλίου³³⁶.

Ο άγιος Ευστράτιος(;) ³³⁷ εικονίζεται σε συμμετρική θέση, ως προς τον διαμήκη άξονα του ναού, με τον άγιο Προκόπιο. Έχει υποστεί φθορές το πρόσωπο από τα μάτια και πάνω, ενώ διακρίνονται τα μαλλιά στα πλαϊνά της κεφαλής και η μακριά κόκκινη γενειάδα που σχηματίζει αιχμηρή απόληξη³³⁸. Φοράει κοσμημένο ένδυμα και το δεξί χέρι βρίσκεται στο ύψος του στήθους.

Ο άγιος Μηνάς ο Καλλικέλαδος εικονίζεται³³⁹ ολόσωμος και μετωπικός, με μακρύ πρόσωπο, με μακριά μαλλιά που ξεκινούν πολύ ψηλά στο μέτωπο και πλούσια γενειάδα. Στο δεξί του χέρι κρατάει σταυρό στο ύψος του στήθους.

³³⁴ Αγιολόγιο, 3, 99.

³³⁵ Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Προκόπιος νέος αγένειος...

³³⁶ Αγιολόγιο, 405.

³³⁷ Δρανδάκης 1995, 203-204, εικ. 52.

³³⁸ Διονύσιος εκ Φουρνά, 159: ...ο Ευστράτιος γέρων οξυγένης

³³⁹ Στο ίδιο, 157: ...ο Μηνάς ο Καλλικέλαδος νέος οξυγένης...

Ο άγιος Ερμογένης παριστάνεται στηθαίος μέσα σε μετάλλιο. Από το όνομά του διακρίνεται το τμήμα EP[MO]ΓΕNH[C]. Είναι νέος, αγένειος³⁴⁰, με πλατύ πρόσωπο και με μαλλιά μέχρι τα αυτιά που σχηματίζουν ευθεία γραμμή στο μέτωπο.

Ο άγιος Εύγραφος στηθαίος σε μετάλλιο συμπληρώνει την τριάδα μαζί με τους δύο προηγούμενους αγίους. Από το όνομά του διακρίνεται μόνο το τμήμα [EY]ΓΡΑ[ΦOC].

Ο άγιος Μηνάς ο Καλλικέλαδος έζησε στα χρόνια του Μαξιμιανού (286-305) ή του Μαξιμίνου (311-313) και ανέλαβε τη βασιλική αποστολή να συμβιβάσει τη διαμάχη των κατοίκων της Αλεξανδρείας. Πέτυχε στην αποστολή του αλλά ταυτόχρονα στήριζε και ενθάρρυνε τους χριστιανούς να μην αρνούνται την πίστη τους. Ο έπαρχος Ερμογένης αντί να μετακινήσει τον Μηνά από τη χριστιανική πίστη, έγινε κι αυτός χριστιανός και χειροτονήθηκε επίσκοπος Αλεξανδρείας. Για την αταλάντευτη πίστη τους αποκεφαλίστηκαν οι δυο τους μαζί με τον Εύγραφο, τον γραμματέα του Μηνά. Εορτάζουν και οι τρεις στις 10 Δεκεμβρίου³⁴¹.

Ο άγιος Μηνάς ο Αιγύπτιος παριστάνεται³⁴² σε προτομή μέσα σε μετάλλιο. Έχει πολύ πλούσια και κοντά μαλλιά που σχηματίζουν βοστρύχους στο επάνω μέρος της κεφαλής. Σώζεται τμήμα του σταυρού που κρατάει, στο ύψος του στήθους. Ο Μηνάς είχε αιγυπτιακή καταγωγή και ήταν στρατιώτης. Απαρνήθηκε τα είδωλα και κατέφυγε στα βουνά ζώντας ασκητική ζωή. Επέστρεψε ενισχυμένος στην πίστη του την οποία ομολόγησε ενώπιον του ηγεμόνα. Συνελήφθη, βασανίστηκε και τελικά αποκεφαλίστηκε. Τιμάται στις 11 Νοεμβρίου³⁴³.

Ο άγιος Βίκτωρ στηθαίος σε μετάλλιο, παριστάνεται νέος, αγένειος³⁴⁴, με μαλλιά που φτάνουν ως τα αυτιά και σχηματίζουν ευθεία γραμμή στο μέτωπο. Ο Βίκτωρ έζησε στην Ιταλία επί βασιλείας Αντωνίνου (138-161), συνελήφθη ως χριστιανός, βασανίστηκε και θανατώθηκε με αποκεφαλισμό. Εορτάζεται στις 11 Νοεμβρίου³⁴⁵.

Ο άγιος Ευθύμιος ο ασκητής γεννήθηκε το 377 στην Αρμενία και οι ευσεβείς γονείς του τον αφιέρωσαν στην υπηρεσία του Θεού. Έγινε κληρικός και αργότερα πήγε στα Ιεροσόλυμα στο σπήλαιο του οσίου Θεοκτίστου όπου και έζησε ασκούμενος με μεγάλη αυστηρότητα. Έκανε χριστιανούς πολλούς Σαρακηνούς κατοίκους της

³⁴⁰ Στο ίδιο, 158: ...ο Ερμογένης αρχιγένης...

³⁴¹ Αγιολόγιο, 137, 141, 334.

³⁴² Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Μηνάς ο Αιγύπτιος γέρων τρογγυλογένης...

³⁴³ Αγιολόγιο, σ. 334

³⁴⁴ Διονύσιος εκ Φουρνά, 157: ...ο Βίκτωρ και Βικέντιος νέοι αγένειοι...

³⁴⁵ Αγιολόγιο, σ. 81

περιοχής ώσπου απεβίωσε σε ηλικία ενενήντα επτά ετών³⁴⁶, στα χρόνια του Λέοντος Α΄ (457-474). Εορτάζεται στις 20 Ιανουαρίου³⁴⁷.

- Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα

Η απεικόνιση τόσων Ιεραρχών εντός του Ιερού τονίζει τον λειτουργικό και ευχαριστιακό χαρακτήρα του χώρου αυτού. Οι τοιχογραφίες στον κυρίως ναό απηχούν την ενίσχυση της στρατιωτικής αριστοκρατίας σε όλη την αυτοκρατορία αυτή την εποχή και προδίδουν παρέμβαση του κτήτορα στην επιλογή των σκηνών και των μορφών του εικονογραφικού προγράμματος³⁴⁸. Εκτός από τις σκηνές του Αγίου Γεωργίου, του πιο δημοφιλούς μεταξύ των στρατιωτικών αγίων, είναι εμφαντική η απεικόνιση και άλλων αγίων με στρατιωτική ιδιότητα όπως και των δύο αρχαγγέλων. Στον νάρθηκα οι παραστάσεις από τη Μέλλουσα Κρίση με λεπτομέρειες από την Κόλαση και τον Παράδεισο συνθέτουν τον εσχατολογικό συμβολισμό της Δευτέρας Παρουσίας.

Η ιδιαιτερότητα του εικονογραφικού προγράμματος της Επισκοπής³⁴⁹ βρίσκεται στις δέκα σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου, οι οποίες τοποθετημένες σε καίρια σημεία, ενισχύουν την άποψη ότι αρχικά ο ναός ήταν αφιερωμένος στον συγκεκριμένο άγιο³⁵⁰. Οι παραστάσεις μάλιστα που αναφέρονται στον Θεόπιστο συναντώνται πολύ σπάνια σε άλλους βυζαντινούς ναούς. Ο εμπλουτισμός των εικονογραφικών κύκλων με σκηνές από τη ζωή Αγίων θα επεκταθεί στη διάρκεια του 13^{ου} αιώνα κατά τον οποίο επικρατεί περισσότερο ανθρωπιστική τάση³⁵¹.

Από το εικονογραφικό πρόγραμμα της Επισκοπής απουσιάζουν σκηνές του θεομητορικού κύκλου. Οι σκηνές του Δωδεκάορτου δε βρίσκονται σε συνεχή διάταξη με αποτέλεσμα να μη σχηματίζουν μια συμπαγή ενότητα. Επιπλέον, απουσιάζουν πέντε βασικές παραστάσεις: η Βάπτιση, για την οποία ο Ν. Δρανδάκης πιθανολογεί ότι βρισκόταν στον νάρθηκα, η Έγερση του Λαζάρου, η Σταύρωση, η Κοίμηση της Θεοτόκου και η Πεντηκοστή. Αντίθετα, περιλαμβάνονται οι δύο δευτερεύουσες παραστάσεις της Αποκαθήλωσης και της Θεραπείας του τυφλού³⁵². Εκτός από τους

³⁴⁶ Διονύσιος εκ Φουρνά, 162: *...ο άγιος Ευθύμιος γέρων φαρακλός, μακράν έχων την γενειάδα έως τους μηρούς...*

³⁴⁷ Αγιολόγιο, 145.

³⁴⁸ Παναγιωτίδη 2005, 88-89.

³⁴⁹ Tomekonis 1984, 447-451 όπου περιλαμβάνεται το εικονογραφικό πρόγραμμα της Επισκοπής στη διατριβή της συγγραφέως.

³⁵⁰ Δρανδάκης 1995, 156. Παπαμαστοράκης 1987, 140.

³⁵¹ Δρανδάκης 1986, 686.

³⁵² Παπαμαστοράκης 1987, 155.

δύο Αρχαγγέλους και τους στρατιωτικούς, στα πορτραίτα των αγίων περιλαμβάνονται τέσσερις άγιες στους τοίχους δεξιά κι αριστερά της εισόδου στον νάρθηκα, όσοι, μάρτυρες, μοναχοί, ασκητές, στυλίτες, ιαματικοί άγιοι, ο ελλαδίτης Λουκάς ο Στειριώτης, ο Ρωμανός ο Μελωδός, ο άγιος Αλέξανδρος που σπάνια εικονίζεται και ο Μηνάς με το επίσης σπάνιο επίθετο Καλλικέλαδος.

Η αρχική ζωγραφική διακόσμηση της Επισκοπής χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου} αιώνα³⁵³ ή στο πρώτο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα³⁵⁴ και φαίνεται ότι έχει επιρροές από έργα της πρωτεύουσας. Ομοιότητες εντοπίζονται στην Παναγία του Αράκου (Αρακιώτισσα) των Λαγουδερών Κύπρου (1192), στον Άγιο Στυλιανό Καστοριάς, στην Ευαγγελίστρια του Γερακίου (1200 περίπου)³⁵⁵ και σε ναούς της Μονεμβασίας, η οποία ως σημαντικό κέντρο της αυτοκρατορίας στη νότια Πελοπόννησο στη διάρκεια των μεσοβυζαντινών χρόνων, διατηρεί στενούς δεσμούς με την πρωτεύουσα και ακολουθεί τις καλλιτεχνικές τάσεις που εκπορεύονται από εκεί³⁵⁶.

Η αγιογράφηση της Επισκοπής συμπίπτει χρονικά με τη μετάβαση από την υστεροκομνήνεια στη μνημειακή ζωγραφική του 13^{ου} αιώνα, γεγονός που συμβαίνει που συμβαίνει στα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Ο μεταβατικός χαρακτήρας αυτής της εποχής στην τέχνη της αγιογραφίας αποτυπώνεται στις παραστάσεις της Επισκοπής. Οι δημιουργοί φαίνεται να διστάζουν ως προς την επιλογή του τρόπου έκφρασης και ταλαντεύονται μεταξύ του δυναμικού ύφους που κυριαρχούσε μέχρι τότε και του μνημειακού που επανήλθε ξανά στο προσκήνιο. Στον ναό συνυπάρχουν ραδινές μορφές με ένταση, ζωηρότητα και κίνηση μαζί με άλλες κοντύτερες, ήρεμες και στατικές. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές οι τοιχογραφίες έγιναν από το ίδιο καλλιτεχνικό συνεργείο και την ίδια χρονική περίοδο. Ο Ν. Δρανδάκης αποδίδει τις σκηνές του Δωδεκαόρτου και τα πορτραίτα του κυρίως ναού στον ίδιο ζωγράφο, τις σκηνές από τον βίο του Αγίου Γεωργίου σε άλλον του ίδιου συνεργείου και τις περισσότερες τοιχογραφίες του νάρθηκα σε τρίτο ζωγράφο³⁵⁷. Τεχνοτροπικά τοποθετεί τις σκηνές του Δωδεκαόρτου στο «δυναμικό υστεροκομνήνιο ύφος»³⁵⁸ και τις παραστάσεις του βίου του Αγίου Γεωργίου στη μνημειακή τάση. Στη μνημειακή τεχνοτροπία εντάσσονται και οι σύγχρονες με της Επισκοπής τοιχογραφίες του

³⁵³ Δρανδάκης 1964, 82-103. Tomekovic 1988, 233, 236. IEE, Θ', 410-411.

³⁵⁴ Mouriki 1980-1981, 113-114 όπου η συγγραφέας εκτός των άλλων, διακρίνει στην Επισκοπή τη συνέχιση του βυζαντινού art nouveau σε απλοϊκή και επαρχιακή απόδοση. Δρανδάκης 1986, 686.

³⁵⁵ Δρανδάκης 1995, 208.

³⁵⁶ Καλοπίση-Βέρτη 2005, 102.

³⁵⁷ Δρανδάκης 1995, 209.

³⁵⁸ Δρανδάκης 2000, 428.

παλαιότερου στρώματος στον Αϊ-Στράτηγο Μπουλαριών της Μέσα Μάνης. Η επιμέλεια και η εξαιρετική ποιότητα των τοιχογραφιών της Επισκοπής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έργα καλλιτεχνών από την πρωτεύουσα που είτε προσκλήθηκαν είτε κατέφυγαν στη Μάνη για να αποφύγουν τη λατινική κατοχή³⁵⁹.

Κόσμημα

Διανθισμένα κουφικά περιλαμβάνονται στις διακοσμητικές ταινίες κάτω από το άγιο Μανδήλιο, ανάμεσα στο Άγιο Κεράμιο και τον Χριστό Αντιφωνητή και κάτω από τον άγιο Ανάργυρο Ιωάννη. Οι πλευρές των παραθύρων του τρούλλου, οι οποίες διαμορφώνονται στο πάχος του τυμπάνου, κοσμούνται με γεωμετρικά σχέδια, σταυροειδή σχήματα και βαθμιδωτούς ημίσταυρους. Οι αποχρώσεις είναι ίδιες με αυτές της διακοσμητικής ταινίας που περιβάλλει τον Παντοκράτορα: κεραμιδί, γαλάζιο, κίτρινο, καφέ, κυανό. Η διακόσμηση σε κάθε παράθυρο είναι διαφορετική.

Το αριστερό κατακόρυφο άκρο της κόγχης της Πρόθεσης κοσμεί ζώνη με λευκούς ελικοειδείς βλαστούς σε κυανό βάθος και κεραμιδί περίγραμμα. Το δεξιό κατακόρυφο άκρο κοσμούν σταυροί με κεραίες σε σχήμα φύλλου, σε κάθετη διάταξη, και μεταξύ των κενών ημίσταυροι ίδιου τύπου.

Το αριστερό κατακόρυφο άκρο της κόγχης του Διακονικού κοσμείται από μοτίβο ίδιο με αυτό του δεξιού άκρου της Πρόθεσης.

Κάτω από τη σκηνή της Γέννησης βρίσκεται διακοσμητική ζώνη με βαθμιδωτούς σταυρούς εντός εξαγώνων. Κάτω από τη σκηνή της Υπαπαντής, η διακοσμητική ζώνη αποτελείται από σταυρούς ίδιου τύπου μέσα σε τετράγωνα, σε τέσσερις οριζόντιες σειρές.

Ορθομαρμάρωση

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού στην κατώτατη ζώνη των τοίχων περιλαμβάνει γραπτή διακόσμηση, που μιμείται ορθομαρμάρωση, με διάφορα σχέδια και χρωματικούς συνδυασμούς.

Η ζωγραφική του νεότερου στρώματος (1771)

Οι μεταγενέστερες τοιχογραφίες της Επισκοπής είναι λιγοστές, ωστόσο βρίσκονται σε περίοπτες θέσεις του ναού.

³⁵⁹ Δρανδάκης 1986, 695.

Στο τεταρτοσφαίριο της μεσαίας αψίδας του Ιερού εικονίζεται η Πλατυτέρα των ουρανών στον εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνίτισσας. Η Παναγία παριστάνεται μετωπική, στηθαία, με χρυσό φωτοστέφανο και με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Φορά πορφυρό μαφόριο και γαλάζιο χιτώνα στολισμένο στα μανίκια και τον λαιμό. Αριστερά και δεξιά της διαβάζονται τα μονογράμματα (συμπλήματα) Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ μέσα σε μετάλλια. Στα πλάγια της παράστασης δύο άγγελοι είναι στραμμένοι προς την Παναγία και τείνουν το ένα τους χέρι προς αυτήν. Μπροστά της εικονίζεται από τη μέση και πάνω και μετωπικός ο Χριστός να ευλογεί με τα δύο χέρια. Φοράει αρχιερατικά άμφια και περιβάλλεται από οξυκόρυφη δόξα. Το ένδυμα του μικρού Χριστού εκτός από τον ολόσωμο χρυσό σταυρό, είναι καταστόλιστο με φυτικά σχέδια και πολύτιμους χρωματιστούς λίθους. Αριστερά και δεξιά του, με κόκκινο χρώμα διαβάζονται τα συμπλήματα IC XC.

Στο τέμπλο και δεξιά από την πύλη του Ιερού παριστάνεται ο Χριστός ένθρονος ως Μέγας Αρχιερέυς. Φοράει στέμμα, με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατάει ανοιχτό ευαγγέλιο. Ο Χριστός πλαισιώνεται από τους Ευαγγελιστές, κάτω από τον θρόνο εικονίζονται δύο Προφήτες και ακόμα πιο κάτω μεγάλων διαστάσεων ελικοειδείς διακοσμητικοί βλαστοί. Στην αριστερή πλευρά της τοιχογραφίας διαβάζεται η επιγραφή:

δευσις του / δουλου του / θεου. αντω / νι κονομα / κη. Χριστο / κ(αι) παναγια / (εις)
βοηθειαν / αυτον κ(αι) ψυ / χηκην σωτη / ριαν / 1771 / αυγουστου -11- / χηρ ανα /
γνωστου / καλκα / τζακη / νομια.

Αριστερά από την πύλη του Ιερού βρίσκεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα ένθρονη. Δύο Άγγελοι που φτερουγίζουν στηρίζουν το στέμμα στο κεφάλι της και στο αριστερό πόδι του θρόνου διασώζεται σε προτομή ο προφήτης Δαβίδ. Η παράσταση πλαισιώνεται με ζωγραφιστό αέτωμα στο επάνω μέρος και με ζωγραφικό φυτικό διάκοσμο στο αριστερό και κάτω μέρος. Στη χαμηλή ζώνη του βόρειου τοίχου παριστάνεται, με επιφύλαξη, η Κοίμηση της Θεοτόκου και ακριβώς απέναντι, στην κάτω ζώνη του νότιου τοίχου εικονίζεται ολόσωμος και με φτερά ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, να ευλογεί με το δεξί χέρι ενώ με το αριστερό κρατάει ειλητάριο και σταυρόσχημη ράβδο με το μονόγραμμα Χ του Χριστού.

III. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΓΗΤΡΙΑΣ (ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ)

Κάποτε, πριν από πολλά χρόνια, σε μια περιοχή της Μέσα Μάνης, ένας βοσκός παρατήρησε ότι οι αίγες του κάθε μεσημέρι απομακρύνονταν από κοντά του και έλειπαν για κάμποση ώρα... Όταν επέστρεφαν σε αυτόν, το γένοι κάτω από τη μουσούδα τους ήταν βρεγμένο και δεν είχαν όρεξη να πιουν από το νερό που τους προσέφερε. Με τα πολλά, αποφάσισε να τις παρακολουθήσει όσο μπορούσε, γιατί το περπάτημα πάνω στα βράχια ήταν γι' αυτόν πολύ δύσκολο. Ύστερα από αρκετή ώρα, τις είδε από μακριά να χάνονται μέσα σε μια πυκνή συστάδα θάμνων και δέντρων. Η περιέργεια τον έκανε να πάει κοντά και να χωθεί μέσα στην πυκνόφυτη κρυψώνα ώσπου... βρήκε τις αίγες του να ξεκουράζονται γύρω από μια μικρή πηγή με γλυκό νερό, κοντά σε μια εκκλησία κρυμμένη μέσα στα δέντρα, άγνωστη τόσο σε αυτόν όσο και στους άλλους χωριανούς.

Η παράδοση αυτή αφορά τον βυζαντινό ναό της Παναγίας Αγήτριας κοντά στον οικισμό Αγία Κυριακή³⁶⁰. Οι περιγραφές του ναού και του περιβάλλοντος χώρου αποδίδονται καλύτερα από παλαιότερους ερευνητές και μελετητές.

Ο Δικαίος Βαγιακάκος αναφέρει ότι *...εις απόστασιν μιας και ημισείας περίπου ώρας ΒΔ. της Κίττας, μεταξύ του όρμου Μεζαλίμονα και του Κάστρου (κ. Τηγάνι), κάτωθεν αποκρήμνων βράχων, εγείρεται, έτι και νυν, μικρός Βυζαντινός Ναός επ' ονόματι της Παναγίας Οδηγητριας (δημωδώς Αγητριας) εορτάζων την 23 Αυγούστου. Την αγρίαν του περιβάλλοντος μεγαλοπρέπειαν επαυξάνει ο γδούπος του κύματος του Μεσσηνιακού Κόλπου και ο απέναντι φοβερός βράχος του Κάβο-Γκρόσσο... έκτοτε είναι ιδιοκτησία της Οικογενείας Δημαρόγγονα³⁶¹. Οι περί των Βυζαντινών μνημείων της Μάνης πραγματευθέντες Traquair, H. Megaw και M. Γ. Σωτηρίου ουδέν περί αυτόν αναφέρουσιν...*³⁶²

Ο Ν. Δρανδάκης περιγράφει τον ναό *... επί απορρώγος ακτής παρά το Τηγάνι και δυτικώς αυτού³⁶³ ...κολλημένο σαν κουρνιασμένο λευκό θαλασσοπούλι στη ρίζα θεόρατων κατακόρυφων βράχων...*³⁶⁴ ο ιστάμενος έξωθι του ραδινού μνημείου ακούει

³⁶⁰ Στο: Βαγιακάκος 1943, 99 παραδίδεται η παράδοση που σχετίζεται με την εύρεση του ναού της Αγήτριας και περιγράφεται ο περιβάλλον χώρος του ναού.

³⁶¹ Στον βόρειο κίονα είναι χαραγμένη η επιγραφή: *Εγκαινιάσθη παρά Βασιλείου Δημαρόγγονα 1888 8/βρίου 3*, που αφορά την ημερομηνία μεταγενέστερων εγκαινίων του ναού (Βαγιακάκος 1943, 99).

³⁶² Οι R. Traquair και H. Megaw ήταν οι πρώτοι ερευνητές των βυζαντινών μνημείων της Μάνης στη διάρκεια των ετών 1908-1909 και 1932-1933 αντίστοιχα (Μέξια 2011, 34 Μέξια 2011, 34).

³⁶³ Δρανδάκης 1977, 212.

³⁶⁴ Δρανδάκης 1995, 223.

*το κελάδημα των «μπουχλέων» (είδους κοσσύφων) αναμιγνυόμενον με τον ρόχθον του κύματος. Παρά τον ναόν αναβλύζει εκ του βράχου ολίγον ύδωρ...*³⁶⁵.

Οι παραπάνω περιγραφές αποτυπώνουν πιστά και με γλαφυρότητα τη θέση στην οποία βρίσκεται το μνημείο. Σήμερα, παρόλο που δεν καλύπτεται από βλάστηση, ο ναός δεν γίνεται εύκολα αντιληπτός, γιατί είναι απόλυτα προσαρμοσμένος στις αποχρώσεις και τα σχήματα του φυσικού περιβάλλοντος. Αν δεν ήταν ασβεστωμένος, δε θα ξεχώριζε ούτε από κοντινή απόσταση. Η πρόσβαση απαιτεί πεζοπορία λίγων λεπτών σε στενό αλλά εύκολο μονοπάτι, αρκεί ο επισκέπτης να μην πάσχει από υψοφοβία, ο ασκός του Αιόλου να έχει παραμείνει κλειστός και ο Ποσειδώνας να είναι χαλαρός κι ευδιάθετος.

Φτάνοντας στον χώρο του μνημείου εντύπωση προκαλούν τα σπήλαια στις παρυφές των βράχων και τα δείγματα ανθρώπινης δραστηριότητας και κατοίκησης. Ο ναός στη νότια πλευρά του εφάπτεται με σπήλαιο που βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο και στο έδαφος του οποίου υπάρχουν δύο ορθογώνια ανοίγματα. Ο Ν. Δρανδάκης διασώζει την προφορική μαρτυρία του Παναγιώτη Τσιτσίρη, κατοίκου της περιοχής, ο οποίος χαρακτηρίζει τα ανοίγματα «κοκαλιάρες», δηλαδή οστεοφυλάκια. Ο ίδιος κάτοικος είχε ακούσει ότι στα πλησιόχωρα σπήλαια, κάποια δυσπρόσιτα, ζούσαν μοναχοί ερημίτες³⁶⁶.

Η επωνυμία Αγήτρια, που προήλθε από παραφθορά της Οδηγήτριας, οδηγεί τη σκέψη στον μεγάλο ομώνυμο ναό της Παναγίας στην Κωνσταντινούπολη. Η Οδηγήτρια της Μάνης εορτάζει στις 23 Αυγούστου, στα εννιάμερα της Κοίμησης της Θεοτόκου.

³⁶⁵ Δρανδάκης 1977, 212.

³⁶⁶ Δρανδάκης 1995, 228 σημ. 8.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Η σημερινή κατάσταση του μνημείου

Ο ναός διατηρείται σήμερα σε καλή κατάσταση. Η θέση του προσδιορίζεται από τις γεωγραφικές συντεταγμένες: 036°31.354B, 022°21.239A. Οι εξωτερικές διαστάσεις του μνημείου, χωρίς τον νάρθηκα, είναι 5,12 x 5,00 μ. περίπου, και οι εσωτερικές 3,75 x 3,65 μ. περίπου. Η εσωτερική επιφάνεια είναι περίπου 14 τ. μ.³⁶⁷

Η ανέγερση του μνημείου έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12^{ου} αιώνα³⁶⁸, άλλες όμως μελέτες την τοποθετούν στις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα³⁶⁹.

Τυπολογικά ζητήματα

Ο ναός της Αγίτριας είναι απλός δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο, με καμαροσκέπαστα γωνιακά διαμερίσματα και με τετράγωνη κάτοψη. Ο νάρθηκας, το κωδωνοστάσιο και το χτιστό τέμπλο αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες³⁷⁰. Το εσωτερικό του ναού διαρθρώνεται, όπως εκείνο της Επισκοπής, κατά τα πρότυπα του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ελλαδικού τύπου. Τα εννέα μέρη του ναού συνθέτουν το σταυρικό τετράγωνο. Οι κεραίες του σταυρού είναι ισομήκεις και ισοΰψεις και στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους, οι οποίοι στη γένεσή τους ενισχύονται με τέσσερις μαρμάρινους ελκυστήρες με ανάγλυπτο διάκοσμο. Στο προς το κέντρο του ναού μέτωπό τους αυτοί οι θόλοι σχηματίζουν τέσσερα τόξα. Τα μεταξύ των τόξων κενά συμπληρώνονται με τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα, επάνω στα οποία εδράζεται ο κυλινδρικός τρούλλος. Τα τόξα στηρίζονται ανατολικά σε δύο χτιστούς πεσσούς και δυτικά σε δύο κίονες, από τους οποίους προήλθε η ονομασία δικιόνιος τύπος.

Τα πλάγια ή γωνιακά διαμερίσματα επικοινωνούν χωρίς τοίχους με τις κεραίες του σταυρού, είναι ισοΰψη μεταξύ τους αλλά χαμηλότερα από τις κεραίες του σταυρού και στεγάζονται με ημικυλινδρικούς θόλους διατεταγμένους κατά τον διαμήκη άξονα του ναού.

Άλλο ένα χαρακτηριστικό του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ελλαδικού τύπου εμφανίζεται στην Αγίτρια: το τριμερές Ιερό εισχωρεί στον κυρίως ναό και καταλαμβάνει τα τρία ανατολικά μέρη του σταυρικού τετραγώνου τα οποία

³⁶⁷ Μέξια 2002, Β', 9-12.

³⁶⁸ Δρανδάκης 1995, 237. Μπούρας-Μπούρα 2002, 24.

³⁶⁹ Δρανδάκης 1986Α, 22. Μέξια 2002, Β', 9.

³⁷⁰ Το τετράπλευρο κωδωνοστάσιο μπορεί να είναι μεταγενέστερο και από τον νάρθηκα (Δρανδάκης 1995, 228).

μετατρέπονται έτσι σε κυρίως Ιερό Βήμα, Πρόθεση και Διακονικό. Τα τρία μέρη του Ιερού χωρίζονται με τοίχους και επικοινωνούν μεταξύ τους με τοξωτά ανοίγματα. Η ημικυλινδρική κόγχη του Βήματος διαμορφώνεται στον ανατολικό τοίχο και στη βάση της βρίσκεται η χτιστή Αγία Τράπεζα. Σε ημικυλινδρικές κόγχες απολήγουν προς Α. και η Πρόθεση και το Διακονικό, αλλά δεν φτάνουν μέχρι το δάπεδο.

Εσωτερικά, ο νάρθηκας επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με μία μόνο θύρα, που βρίσκεται στο μέσον του τοίχου της δυτικής κεραίας του σταυρού και η οποία αποτελούσε την εξώθυρα του ναού πριν από την προσθήκη του νάρθηκα. Η εσωτερική κάλυψη του νάρθηκα είναι τριμερής και σταυρεπίστεγη, δηλαδή η κεντρική διαμήκης καμάρα, περισσότερο στενή από το σύνηθες, είναι υψηλότερη από τις δύο παράπλευρες και κάθετες προς αυτήν καμάρες, με τις οποίες σχηματίζει σταυρό.

Η εσωτερική διάρθρωση των μερών του ναού προβάλλεται σε μεγάλο βαθμό στην εξωτερική του εμφάνιση. Ο κατακόρυφος άξονας διαταράσσει, ελαφρώς υπέρ του, τη συμμετρική σχέση με τον οριζόντιο άξονα, καθώς στο μνημείο τονίζεται το ύψος του³⁷¹.

Στη στέγη αποτυπώνεται ευδιάκριτα το σήμα του σταυρού, με τις τέσσερις ισομήκεις κεραίες να αναφύονται με κάθετη διάταξη από την τετράγωνη βάση του κτίσματος. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται εξωτερικά από δίρρυτες στέγες, με τριγωνικά αετώματα στις απολήξεις τους. Οι στέγες των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων είναι μονόρρυτες και χαμηλότερες από αυτές των κεραιών του σταυρού. Όλες οι στέγες, όπως και ο θόλος του τρούλλου, εξωτερικά καλύπτονται σήμερα μόνο με κονίαμα, έχοντας απωλέσει τα αρχικά τους κεραμίδια. Οι παρεμβάσεις στα τμήματα της στέγης αλλοίωσαν την κλίση τους και έδωσαν περισσότερο κυβική μορφή στο κτήριο³⁷².

Στον ανατολικό τοίχο είναι εμφανής μόνο η τρίπλευρη ασίδα³⁷³ του κυρίως Ιερού με ένα ορθογώνιο παράθυρο που έχει ανοιχθεί στη μεσαία πλευρά³⁷⁴. Οι κόγχες της Πρόθεσης και του Διακονικού διαμορφώνονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου του Ιερού και δεν προβάλλονται εξωτερικά.

³⁷¹ Μέξια 2011, 57.

³⁷² Στο ίδιο, 112, 114.

³⁷³ Από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα επικρατούν οι τρίπλευρες ασίδες στους ελλαδικούς ναούς, με τις ημικυλινδρικές να αποτελούν εξαιρέσεις (Βοκοτόπουλος 1966-1969, 159). Μέξια 2011, 99-100.

³⁷⁴ Το παράθυρο μοιάζει μεταγενέστερο (Μέξια 2011, 110 σημ. 284).

Μορφολογικά ζητήματα

- Ο τρούλλος

Ο τρούλλος της Αγήτριας υψώνεται πάνω από το κεντρικό τετράγωνο του ναού, από το οποίο ξεκινούν οι τέσσερις κεραίες του σταυρού. Είναι ραδινός, με ψηλό κυλινδρικό τύμπανο, που διατρυπάται από τέσσερα τοξωτά μονόλοβα παράθυρα προσανατολισμένα κατά τους βασικούς άξονες του ναού. Εάν δεν πρόκειται για μεταγενέστερη κατασκευή στη θέση του αρχικού τρούλλου που πιθανόν κατέρρευσε³⁷⁵, τότε το κυλινδρικό σχήμα και το ύψος μαρτυρούν αρχαϊκή επιβίωση³⁷⁶. Στην επάνω εξωτερική απόληξη του τυμπάνου εξέχει γείσο, που είναι κατασκευασμένο από πωρόλιθο, το συνηθισμένο δομικό υλικό των γείσων στη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα³⁷⁷. Ο θόλος του τρούλλου στερείται σήμερα κεραμιδιών και στο ψηλότερο σημείο του έχει τοποθετηθεί μαρμάρινος σταυρός.

- Οι εξωτερικές όψεις

Η θύρα που βρίσκεται στον βόρειο τοίχο οδηγεί απευθείας στον κυρίως ναό, βρίσκεται όμως δυτικότερα από τον άξονα του βόρειου σταυρικού σκέλους, αλλοιώνοντας έτσι τη συμμετρική όψη της επιφάνειας³⁷⁸. Μέχρι το κατώφλι της σχηματίζονται πέντε σκαλοπάτια. Επάνω από τη θύρα, το τόξο από λαξευμένους πωρόλιθους περιβάλλεται από ομόκεντρο πώρινο λοξόμητο πλαίσιο.

Τα παράθυρα λείπουν από τους πλάγιους τοίχους της Αγήτριας, εκτός από ένα μεγάλο στο τύμπανο της νότιας κεραίας, που επικοινωνούσε απευθείας με το σπήλαιο στα Ν. Το παράθυρο αυτό αργότερα αποφράχθηκε.

Εξωτερικά, οι τοίχοι του ναού καλύπτονται από παχύ ασβεστοκονίαμα, το οποίο σε αρκετά σημεία έχει αποκολληθεί. Η τοιχοδομία είναι ισόδομη, με κύριο δομικό υλικό τους επιμελώς λαξευμένους λίθους ίδιας απόχρωσης³⁷⁹, με κατεργασμένους πωρόλιθους στη βόρεια κεραία του σταυρού. Χαμηλά στους τοίχους και ιδιαίτερα στις γωνίες, εντοπίζονται όρθιοι, μεγάλοι και μακρόστενοι μαρμαρόλιθοι με φροντισμένη λάξευση και με αργολιθοδομή στα μεταξύ τους κενά. Η εμφανής

³⁷⁵ Την υπόθεση του μεταγενέστερου τρούλλου ενισχύουν το κυλινδρικό σχήμα του τυμπάνου που σπανίζει σε ναούς αυτής της εποχής, η απουσία τοιχογραφιών στο εσωτερικό του και το ογκώδες, τετράγωνης διατομής γείσο στην εξωτερική ανώτερη απόληξη του τυμπάνου (Μπούρας-Μπούρα 2002, 25 σημ. 3).

³⁷⁶ Δρανδάκης 1995, 223.

³⁷⁷ Δρανδάκης 1995, 223.

³⁷⁸ Στο ίδιο, 60, 127.

³⁷⁹ Οι λίθοι ίδιας απόχρωσης αναιρούν την πολυχρωμία αλλά επιβάλλουν λιτότητα και αυστηρότητα (Μέξια 2011, 65).

τοιχοποιία σε μια μικρή επιφάνεια του νότιου τοίχου αποτελείται από αργολιθοδομή, που διακόπτεται από μια ζώνη λαξευτών λίθων με κάποιες πλίνθους ανάμεσά τους. Εξωτερικός διάκοσμος δεν παρατηρείται. Διάσπαρτα έχουν εντοιχιστεί μαρμάρινα υπολείμματα από τον γλυπτό διάκοσμο του ναού, σε δεύτερη χρήση, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω στο κεφάλαιο για τα γλυπτά.

- Ο νάρθηκας

Ο νάρθηκας αποτελεί μεταγενέστερη οικοδομική προσθήκη στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, με τοιχοδομία παρόμοια με αυτή του κυρίως ναού³⁸⁰. Είναι ένας ενιαίος χώρος με ορθογώνια κάτοψη, που εισχωρεί λίγο στον κυρίως ναό. Τα παράθυρα απουσιάζουν. Η εξωτερική θύρα εισόδου βρίσκεται στη δυτική πλευρά, με τρία σκαλοπάτια να μεσολαβούν μέχρι το κατώφλι. Στην εξωτερική δίρρυτη στέγη της μεσαίας καμάρας του νάρθηκα έχει στηριχθεί το νεότερο δώροφο τετράπλευρο κωδωνοστάσιο. Ο πρώτος όροφος του κωδωνοστασίου διατρυπάται από τέσσερα μονόλοβα τοξωτά ανοίγματα, ενώ από τον δεύτερο όροφο σώζεται το δυτικό μέρος με ένα ορθογώνιο άνοιγμα.

- Το τέμπλο

Το σημερινό τέμπλο είναι χτιστό, στην αρχική του όμως μορφή ήταν μαρμάρινο³⁸¹. Το ανάγλυφο ημικυκλικό τόξο από λευκό μάρμαρο, με τα οριζόντια περυγία επάνω από την πύλη του Ιερού, παρόμοιο με το πεταλόμορφο της Επισκοπής, στηριζόταν σε οκταγωνικούς κιονίσκους, από τους οποίους σώζονται κάποια τεμάχια σε δεύτερη χρήση³⁸². Στις πύλες της Πρόθεσης και του Διακονικού σώζονται τα αρχικά ορθογώνια περίθυρα, που αποτελούνται από μαρμάρινους ανάγλυφους σταθμούς και οριζόντια ανώφλια, με γλυπτό διάκοσμο και εγχάρακτες επιγραφές.

Τα πολυάριθμα μαρμάρινα τέμπλα της Μάνης έμοιαζαν με αυτά άλλων βυζαντινών ναών³⁸³. Από το δάπεδο ορθώνονταν πεσσίσκοι για να σχηματίσουν τις πύλες του Ιερού και ανάμεσά τους τοποθετούνταν θωράκια χαμηλού ύψους, για να αποτελέσουν το διαχωριστικό φράγμα μεταξύ του Ιερού και του κυρίως ναού. Από το τελείωμα

³⁸⁰ Στον βόρειο τοίχο είναι διακριτή η διαχωριστική τομή μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού. Επίσης το ανακουφιστικό τόξο στην πύλη εισόδου στον κυρίως ναό μαρτυρεί τη μεταγενέστερη προσθήκη του νάρθηκα (Δρανδάκης 1995, 226).

³⁸¹ Βλ. Δρανδάκης 1995, 231 (όπου δικαιολογείται η άποψη περί μαρμάρινου τέμπλου). Περισσότερα για τη μορφή του τέμπλου και τον γλυπτό του διάκοσμο βλ. Δρανδάκης 2002, 277-280.

³⁸² Δρανδάκης 1995, 231.

³⁸³ Δρανδάκης 2001, 453.

των πεσσίσκων ξεκινούσαν κιονίσκοι με κιονόκρανα, που επάνω τους στηρίζονταν οριζόντια επιστύλια-κοσμήτες. Τα μέλη του μαρμάρινου τέμπλου κοσμούνταν με ανάγλυφη διακόσμηση. Τα τέμπλα κάποιων ναών της Μάνης εμφανίζουν πρωτοτυπίες σε σχέση με τον γενικό αυτό τύπο. Στην Αγίτρια για παράδειγμα, ο κοσμήτης επάνω από τους κιονίσκους της πύλης του Ιερού δεν είναι οριζόντιος, αλλά ημικυκλικός. Ακόμη, τα ορθογώνια περίθυρα της Πρόθεσης και του Διακονικού με τον γλυπτό διάκοσμο αποτελούν μια μορφή που θα εμφανιστεί αργότερα, στη διάρκεια της Παλαιολόγειας περιόδου, στο τέμπλο του ναού της Ευαγγελίστριας στον Μυστρά.

- Άλλα γλυπτά

Στην τοιχοποιία του ναού έχουν χρησιμοποιηθεί τμήματα του γλυπτού διακόσμου σε δεύτερη χρήση³⁸⁴. Στον τρούλλο, εσωτερικά και ψηλότερα από το ανατολικό παράθυρο, έχει εντοιχιστεί τεμάχιο μαρμάρινου κοσμήτη με αβακωτό κόσμημα και κομβίο με πυροστρόβιλο. Παρόμοιο κομμάτι βρίσκεται εντοιχισμένο πάνω από το βόρειο παράθυρο του τρούλλου. Στον αριστερό σταθμό της θύρας εισόδου στον νάρθηκα έχει εντοιχιστεί μαρμάρينو κομμάτι, με ανάγλυφο κύκλο που περικλείει σταυρό με τις άκρες των κεραιών του να πλαταίνουν. Επάνω και αριστερά από την ίδια θύρα έχει εντοιχιστεί μαρμάρينو τεμάχιο από κοσμήτη με ανάγλυφη διακόσμηση ελικοειδούς βλαστού. Τμήματα μαρμάρινων οκταγωνικών κιονίσκων από το αρχικό τέμπλο έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί ως δομικά υλικά στον τοίχο πάνω από τις θύρες του Ιερού και του Διακονικού. Άλλα σπόλια γλυπτών βρίσκονταν σε αρκοσόλιο έξω από τον ναό, στα ΝΔ., σήμερα όμως έχουν μεταφερθεί στο εσωτερικό, δίπλα από το κατώφλι της Ωραίας Πύλης.

Το ανακουφιστικό τόξο της θύρας εισόδου από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό, έκλεινε με μαρμάρινη ημικυκλική πλάκα, η οποία πρόσφατα αποκολλήθηκε από τη θέση της και πέφτοντας στο δάπεδο έσπασε³⁸⁵. Σήμερα βρίσκεται στο στάδιο της αποκατάστασης. Η ανάγλυφη διακόσμησή της περιλαμβάνει στο κέντρο έναν ισοσκελή σταυρό με διαπλατυσμένα άκρα των κεραιών, που στηρίζεται σε κλιμακωτή βάση και εκατέρωθέν του δύο παγώνια που πατούν στα πρώτα σκαλιά της βάσης, είναι ολόσωμα στραμμένα προς το κέντρο του σταυρού και ακουμπούν τα ράμφη

³⁸⁴ Δρανδάκης 1977, 214, 216. Δρανδάκης 1995, 231. Δρανδάκης 2002, 281.

³⁸⁵ Δρανδάκης 2002, 280-281.

τους στις απολήξεις των πλάγιων κεραιών³⁸⁶. Ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού βρίσκονται τέσσερα κομβία με σκαλισμένα τα αρχικά του κρυπτογραφήματος Ε(λένης) Ε(ύρεσις) Ε(βραίων) Ε(λεγχος) και ακριβώς στις γωνίες του σταυρού είναι ανοιγμένες τέσσερεις κυκλικές οπές³⁸⁷. Στο ανώτερο, ημικυκλικό τελείωμα της πλάκας είναι χαραγμένη η επιγραφή:

+ΚΕΒΟΗΘΗΤΟΔΟΝΛΟCΟΝΒΑΣΗΛΙΟΝΤΟΝΚΛΗCΕΓΔΗΚΟΝ+

που μεταγράφεται:

+Κ(ύρι)ε βοήθη το δούλο σου Βασήλιον του κλησεγδίκου+³⁸⁸.

Εκκλησιέδικος ήταν ο τίτλος του εκκλησιαστικού οφικίου που κατείχε ο λειτουργός με νομικές γνώσεις, για να διεκπεραιώνει τα δικαστικά θέματα που προέκυπταν από την κοινωνική πρόνοια της Εκκλησίας³⁸⁹.

Το ανώφλι και οι δύο σταθμοί που σχηματίζουν το ορθογώνιο περίθυρο της ίδιας πύλης αποτελούνται από μαρμάρινα λοξότμητα γείσα, κοσμημένα στην πλάγια πλευρά τους με ανάγλυφους κύκλους που περικλείουν ανθέμια³⁹⁰. Στο κέντρο του ανωφλίου, το μοτίβο των κύκλων με τα ανθέμια διακόπτεται από έναν ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών του. Η ανάγλυφη διακόσμηση των σταθμών σταματάει λίγο πριν το δάπεδο, με τους τελευταίους κύκλους να περικλείουν όχι ανθέμια αλλά σταυρό με τριφυλλόσχημες απολήξεις κεραιών³⁹¹.

Οι δύο αρράβδωτοι ολόσωμοι κίονες που βαστούν τον τρούλλο έχουν ύψος 1,68μ., στηρίζονται στο δάπεδο σε μεγάλες μαρμάρινες λευκές πλάκες και στην κορυφή τους φέρουν τεκτονικά κιονόκρανα από λευκό μάρμαρο³⁹². Στη νότια επιφάνεια του βόρειου κίονα είναι εμφανής εγχάρακτος σταυρός. Την ανατολική πλευρά των κιονοκράνων κοσμεί ανάγλυφος σταυρός με πεπλατυσμένες άκρες των κεραιών, ανάγλυφα φύλλα -επτάλοβα στο βόρειο κιονόκρανο και τετράλοβα στο νότιο- και δύο

³⁸⁶ Πλάκες με παρόμοιο διάκοσμο, χωρίς επιγραφή, συναντώνται στην Αγία Βαρβάρα Ερήμου και στον Άγιο Πέτρο Καστανέας της Έξω Μάνης (Δρανδάκης 1995, 226 σημ. 6, 227, εικ. 4).

³⁸⁷ Δρανδάκης 1977, 215. Για το ίδιο θέμα βλ. Βαγιακάκος 1943, 100 όπου το κρυπτογράφημα ερμηνεύεται ως Ε(λένη) Ε(ύρε) Ε(λέους) Ε(ρεισμα).

³⁸⁸ Βαγιακάκος 1943, όπου δημοσιεύτηκαν και παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά οι επιγραφές της Αγίτριας. Για το ίδιο θέμα βλ. Δρανδάκης 1977, 215 σημ. 1. Επίσης βλ. του ιδίου, πίν. 132,δ ασπρόμαυρη φωτογραφία της μαρμάρινης πλάκας με την ανάγλυφη διακόσμηση και την εγχάρακτη επιγραφή.

³⁸⁹ Βαγιακάκος 1943, 99-100 λεπτομέρειες περί του εκκλησιαστικού αξιώματος του Εκκλησιέδικου.

³⁹⁰ Μπούρας-Μπούρα 2002, 414-415.

³⁹¹ Η ανάγλυφη διακόσμηση των σταθμών της θύρας τελειώνει σε ύψος από το έδαφος 0,65μ. για τον έναν και 0,70μ. για τον άλλον (Δρανδάκης 1977, 215).

³⁹² Βαγιακάκος 1943, 99 (τα κιονόκρανα χαρακτηρίζονται ως κυβικά, ίδια με αυτά του ναού των Αγίων Σέργιου και Βάκχου στην Κίττα). Επίσης βλ. Δρανδάκης 1995, 236, όπου ο συγγραφέας εκφράζει αμφιβολίες αν τα κιονόκρανα είναι σε δεύτερη χρήση.

τσαμπιά σταφύλια που κρέμονται από τις επάνω γωνίες³⁹³. Η δυτική πλευρά των κιονοκράνων κοσμεύεται με κύκλο που περικλείει σταυρό με τριφυλλόσχημες απολήξεις κεραιών. Ο κύκλος μοιάζει να στηρίζεται στα πλαϊνά φύλλα του ανάγλυφου τρίφυλλου, ενώ πάνω από τον κύκλο βρίσκεται ανάγλυφος ισοσκελής σταυρός με ανθέμια δεξιά και αριστερά του. Οι βόρειες και νότιες πλευρές των κιονοκράνων κοσμούνται με ένα μεγάλο ανθέμιο στο κέντρο και με φύλλα στα πλάγια.

Τη στεφάνη του τρούλλου, πάνω από τα σφαιρικά τρίγωνα, κοσμεύει κυκλικό λοξότμητο μαρμάρινο γείσο με σκαλιστό αβακωτό θέμα³⁹⁴ και έξι κομβία, δύο ένσταυρα και τα άλλα με ανάγλυφους πυροστροβίλους, που βρίσκονται σε ακανόνιστες αποστάσεις μεταξύ τους.

Τα σημεία γένεσης των τόξων που στηρίζουν τον τρούλλο συνδέονται με τέσσερις μαρμάρινους ελκυστήρες³⁹⁵.

Ο διάκοσμος στη λοξότμητη πλευρά, προς το κέντρο του ναού, του νότιου ελκυστήρα αποτελείται από σκαλιστό αβακωτό κόσμημα στη μέση, από κύκλους που περικλείουν ανθέμια στα άκρα και συμμετρικά τοποθετημένα τρία κομβία. Τα δύο πλαϊνά φέρουν πυροστροβίλους και το μεσαίο φέρει σταυρό με τρίφυλλες απολήξεις των κεραιών. Ο διάκοσμος της κάτω πλευράς αποτελείται από συνεχή ελικοειδή βλαστό με ημίφυλλα άκανθας.

Η διακόσμηση του ανατολικού ελκυστήρα περιορίζεται στη λοξότμητη πλευρά, που είναι στραμμένη προς το κέντρο του ναού, και μοιάζει με τον διάκοσμο του νότιου ελκυστήρα. Έλκουν την προσοχή τα δύο ανάγλυφα πουλιά στα άκρα: το αριστερό πίνει νερό από δοχείο, ενώ το δεξιό καμπυλώνει τον μακρύ λαιμό του προς το στήθος του.

Ο βόρειος ελκυστήρας κοσμεύεται και στην άλλη λοξότμητη πλευρά του, που φαίνεται από τη βόρεια είσοδο του ναού. Τρία κομβία (το μεσαίο φέρει σταυρό και τα πλαϊνά φέρουν κύκλο μορφής σχοινίου) είναι συμμετρικά τοποθετημένα και στα μεταξύ τους διαστήματα έχει σκαλιστεί πυκνός φυτικός διάκοσμος, με ανθέμια μέσα σε κύκλους και σηρικούς τροχούς. Η νότια λοξότμητη πλευρά έχει γλυπτή διακόσμηση, που την αποτελούν τρία κομβία που φέρουν σταυρούς: ο μεσαίος έχει τρίφυλλες απολήξεις

³⁹³ Ο Δ. Βαγιακάκος (Βαγιακάκος 1943, 99) θεωρεί ότι πρόκειται για καρπούς πεύκης. Επίσης βλ. Δρανδάκης 1977, 215 (...εις τας γωνίας έξεργοι σταφυλαί ή κόννοι πίτυος...). Για το ίδιο θέμα βλ. Δρανδάκης 1995, 228.

³⁹⁴ Το αβακωτό συναντάται σε γλυπτά του 12^{ου} αιώνα και άλλων ναών της Μάνης (Δρανδάκης 1995, 230 σημ. 14).

³⁹⁵ Βλ. Δρανδάκης 2002, 275-277, εικ. 416.

και οι δύο πλαϊνοί είναι πλεχτοί. Τα ενδιάμεσα διαστήματα στολίζονται με ελικοειδή βλαστό και ανθέμια όρθια και ανεστραμμένα εναλλάξ. Η κάτω πλευρά φέρει εγχάρακτες πλάγιες, παράλληλες γραμμές.

Ο δυτικός ελκυστήρας φέρει γλυπτή διακόσμηση και στις δύο λοξότμητες πλευρές του. Η ανατολική πλευρά κοσμείται από τρία κομβία, το μεσαίο φέρει σταυρό με τρίφυλλες απολήξεις και τα δύο πλαϊνά φέρουν πυροστροβίλους. Ενδιάμεσα βρίσκεται ελικοειδής βλαστός με πριονωτά φύλλα και μια λόγχη στο δεξιό άκρο. Η δυτική πλευρά φέρει τρία κομβία με πυροστροβίλους, ελικοειδή βλαστό στα άκρα και ανθέμια εντός κύκλων στα ενδιάμεσα των κομβίων διαστήματα. Η κάτω πλευρά έχει ίδιο διάκοσμο με την αντίστοιχη του βόρειου ελκυστήρα.

Το μαρμάρινο ημικυκλικό επιστύλιο πάνω από την πύλη του Ιερού χωρίζεται με μια ανάγλυφη γραμμή σε επάνω και κάτω ζώνη. Από τις δύο ζώνες, η κάτω είναι πιο πλατιά, ενώ και οι δύο κοσμούνται με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο που αποτελείται από ελικοειδείς βλαστούς και ημίφυλλα άκανθας. Στο οριζόντιο δεξιό τμήμα της επάνω ζώνης είναι χαραγμένη η επιγραφή:

ΔΟΝΛΟΝCOVBACVΛΙΟΝ³⁹⁶

η οποία πιθανόν ξεκινούσε από το αριστερό οριζόντιο τμήμα του επιστυλίου³⁹⁷.

Η πύλη της Πρόθεσης περιβάλλεται από σταθμούς και οριζόντιο ανώφλι, που σχηματίζουν ορθογώνιο περίθυρο. Το ανώφλι της Πρόθεσης αποτελείται από δύο οριζόντιες μαρμάρινες πλάκες, η μία επάνω στην άλλη. Η ανώτερη πλάκα του ανωφλίου είναι ακόσμητη και στη λοξότμητη επιφάνειά της έχει χαραχτεί η επιγραφή σε δύο στίχους:

+ΚΕΒΟΗΘVΤΟvΔΟΝΛΟvCOVΓΕΟΡΓΗ
ΟΝΤΟΝΑΚΟΛΗΝΠΙΟΝΑΜΑCΙΝΒΝΟv+

που μεταγράφεται:

+Κ(ύρι)ε βοήθου του δούλου σου Γεοργή
ου του Ακολήνπου άμα σινβύου+

Η κάτω πλάκα του ανωφλίου κοσμείται με ανάγλυφο αβακωτό σχήμα. Στο μέσον του διακόπτεται από ανάγλυφο κύκλο που περικλείει ισοσκελή σταυρό με διαπλατυνόμενες κεραίες με τρίφυλλες απολήξεις.

³⁹⁶ Δρανδάκης 1995, 234 σημ. 19 η ανορθογραφία στις επιγραφές θεωρείται δείγμα χαμηλής μόρφωσης του χαρακτήρα.

³⁹⁷ Δρανδάκης 2002, 279 σημ. 137.

Οι σταθμοί της πύλης της Πρόθεσης, περίπου από τη μέση και πάνω, φέρουν ανάγλυφο αβακωτό κόσμημα. Από τη μέση και κάτω ο αριστερός σταθμός φέρει σηρικούς τροχούς, από τους οποίους ο ανώτερος περικλείει σταυρό με διαπλατυνόμενες κεραίες και οι υπόλοιποι περικλείουν ανθέμια. Ο δεξιός σταθμός από τη μέση και κάτω φέρει αρχικά κύκλο, που περικλείει ίδιο σταυρό και παρακάτω συνεχόμενους κύκλους που περιβάλλουν ανθέμια.

Το ορθογώνιο περίθυρο του Διακονικού είναι παρόμοιο με αυτό της Πρόθεσης. Το ανώφλι αποτελείται από δύο μαρμάρινες οριζόντιες πλάκες, από τις οποίες η ανώτερη φέρει ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο. Η κατώτερη φέρει γλυπτό αβακωτό κόσμημα, το οποίο διακόπτεται στο μέσον από κύκλο που περικλείει ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες με τρίφυλλες απολήξεις.

Οι σταθμοί της θύρας του Διακονικού φέρουν ανάγλυφο αβακωτό κόσμημα, που δε φτάνει ως το δάπεδο³⁹⁸.

Το αρχικό δάπεδο του Ιερού έχει αντικατασταθεί με πλάκες λευκού μαρμάρου και τμήματα γλυπτών σε δεύτερη χρήση. Στο κατώφλι της πύλης του Ιερού βρίσκεται ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα τεφρώς απόχρωσης, με κόσμημα αστραγάλου στη στενή κάθετη όψη της προς τον κυρίως ναό. Στον κυρίως ναό, πριν από το κατώφλι της πύλης του Ιερού, βρίσκεται λευκή τετράγωνη πλάκα μαρμάρου, που φέρει εγχάρακτους πέντε κύκλους, έναν μεγαλύτερο στο μέσον και άλλους τέσσερεις μικρότερους, που εφάπτονται συμμετρικά γύρω του. Πρόκειται για το πένταρτον κατά τον Ν. Δρανδάκη³⁹⁹. Περιμετρικά η λευκή πλάκα κοσμεύεται με στενή λωρίδα μαρμαροθετήματος, η οποία αποτελείται από βαθύ μπλε, βυσσινί και λευκούς ρόμβους τοποθετημένους διαδοχικά, χωρίς να ακολουθούν μοτίβο. Πριν από το κατώφλι της πύλης της Πρόθεσης, έχει τοποθετηθεί τετράγωνη μαρμάρινη λευκή πλάκα, που περιβάλλεται από ορθογώνιες βυσσινί ταινίες από ταινάριο λίθο (grosso antico) και στο κέντρο της φέρει εγχάρακτο αετό με ανοιχτά τα λεπτά και μακριά φτερά του και στραμμένο το κεφάλι του προς τα δεξιά. Πριν από το κατώφλι της πύλης του Διακονικού βρίσκεται ορθογώνια βυσσινί πλάκα ταινάριου λίθου, που πλαισιώνεται από ταινία μαρμαροθετήματος, ίδια με αυτή μπροστά από την πύλη του Ιερού. Στον νάρθηκα βρίσκεται λευκή μαρμάρινη πλάκα σε σχήμα ρόμβου, η οποία στο κέντρο της φέρει εγχάρακτο κύκλο εσωτερικά διακοσμημένο με άλλους

³⁹⁸ Η ανάγλυφη διακόσμηση των σταθμών της πύλης του Διακονικού τελειώνει σε ύψος από το δάπεδο 0,48μ. για τον αριστερό και 0,43μ. για τον δεξιό (Δρανδάκης 1977, 217).

³⁹⁹ Δρανδάκης 1977, 217.

μικρότερους ομόκεντρους κύκλους και τρίγωνα με ομοιόμορφη διάταξη. Το υπόλοιπο δάπεδο του κυρίως ναού και του νάρθηκα καλύπτουν πλάκες λευκού και βυσσινί μαρμάρου, που πλαισιώνονται αντίστοιχα από βυσσινόχρωμες και λευκές μαρμάρινες ταινίες.

Συγκρίνοντας τα γλυπτά της Αγήτριας με τον γλυπτό διάκοσμο του 12^{ου} αιώνα άλλων ναών της Μάνης, συνάγεται το συμπέρασμα⁴⁰⁰ ότι μοιάζουν στη θεματολογία και συνεχίζεται η παράδοση στη διακοσμητική γλυπτική που άνθισε στη Μάνη στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, την εποχή του γνωστού τοπικού μαρμαρά Νικήτα⁴⁰¹. Επίσης, από τη συγκριτική μελέτη του γλυπτού διακόσμου της Αγήτριας, ο Ν. Δρανδάκης χρονολογεί την ανέγερση του μνημείου κοντά στο 1200.

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Οι εγχάρακτες επιγραφές στα επιστύλια των θυρών του ναού μαρτυρούν τους δωρητές του ναού. Πρόκειται για τον εκκλησιέκδικο Βασίλειο και τον λαϊκό Γεώργιο Ακόληνπο, χωρίς πληροφόρηση για το αξίωμά του. Ίσως ήταν γαιοκτήμονας της περιοχής που διέθετε οικονομική επιφάνεια. Στη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα οι σωζόμενες κτητορικές επιγραφές σε ναούς της Μάνης περιορίζονται σε αυτές της Αγήτριας και του ναού των Αγίων Σέργιου και Βάκχου στην Κοίτα⁴⁰².

Συνοψίζοντας όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν για την αρχιτεκτονική της Αγήτριας, φανερώνονται οι υψηλές προθέσεις των κτητόρων και οι καλλιτεχνικές τους ευαισθησίες. Η επιλογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ως αρχιτεκτονικού τύπου, η τοιχοδομία, ο γλυπτός διάκοσμος, η πλακόστρωση και διακόσμηση του δαπέδου, ακόμη και η αφιέρωση του ναού στην Οδηγήτρια Παναγία μαρτυρούν πως ο εκκλησιέκδικος Βασίλειος και ο λαϊκός Γεώργιος Ακόληνπος προσπάθησαν να οικοδομήσουν μια εκκλησία σύμφωνα με τις τάσεις που προέρχονταν από τα μεγαλύτερα καλλιτεχνικά κέντρα του ελλαδικού χώρου. Για να περιορίσουν το οικονομικό βάρος, περιόρισαν και το μέγεθος του ναού, αφού η Αγήτρια πρέπει να είναι ο μικρότερος σταυροειδής εγγεγραμμένος στην περιοχή της Μέσα Μάνης. Δεν χρειαζόταν όμως να γίνει μεγαλύτερος, αν δεχθούμε ότι κάλυπτε τις λειτουργικές ανάγκες των μοναχών που ζούσαν στα διπλανά σπήλαια.

⁴⁰⁰ Δρανδάκης 1995, 235-237.

⁴⁰¹ Για το έργο του μαρμαρά Νικήτα βλ. Δρανδάκης 1972, με ενδιαφέρον στη σ. 32 σημ. 4 όπου παρατίθεται η άποψη ότι το τέμπλο της Αγήτριας αρχικά ήταν μαρμάρινο.

⁴⁰² Καλοπίση-Βέρτη 2005, 101-102.

Η θέση της Αγίτριας είναι ένα ακόμη στοιχείο που την χαρακτηρίζει. Αν και βρίσκεται απομονωμένη σε δυσπρόσιτο σημείο στη βάση απόκρημνων βράχων, εντούτοις είχε άριστη οπτική επαφή με το βυζαντινό Κάστρο της Μαΐνης δημιουργώντας μια αίσθηση ασφάλειας και εγγύτητας με το διοικητικό, στρατιωτικό και θρησκευτικό κέντρο της περιοχής.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Η ζωγραφική του παλαιότερου στρώματος (πρώτο μισό 13^{ου} αιώνα)

Από τις τοιχογραφίες της αρχικής διακόσμησης σώζονται πολύ λίγες στο Ιερό και στον κυρίως ναό. Ίσως να μην ολοκληρώθηκε η ζωγραφική διακόσμηση, όπως φαίνεται από τη μελέτη των εσωτερικών επιφανειών⁴⁰³.

Ο νάρθηκας που είναι μεταγενέστερη προσθήκη, ήταν κατάγραφος. Αρκετές από τις τοιχογραφίες σώζονται σε καλή κατάσταση, ενώ κάποιες άλλες είναι καλυμμένες με ασβέστη ή έχουν σημαντικές φθορές.

Εικονογραφικό πρόγραμμα / διάταξη των τοιχογραφιών

- Οι τοιχογραφίες στο Ιερό

Στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας εικονίζεται η Βλαχερνίτισσα και ψηλά στην καμάρα η Ανάληψη.

- Οι τοιχογραφίες στον τρούλο

Στις εσωτερικές επιφάνειες του τρούλλου, τόσο στην οροφή όσο και στο τύμπανο, είναι εμφανής η τοιχοδομία. Δεν υπάρχει ούτε επίχρισμα.

Τα σφαιρικά τρίγωνα επίσης δε φέρουν γραπτό διάκοσμο.

- Οι τοιχογραφίες στον κυρίως ναό

Στον δυτικό τοίχο του νοτιοδυτικού πλάγιου γωνιακού διαμερίσματος εικονίζεται ο Ελκόμενος.

- Οι τοιχογραφίες στον νάρθηκα

Οι περισσότερες παραστάσεις ανήκουν στη μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας. Ψηλότερα, στη βόρεια και νότια πλευρά της μεσαίας διαμήκους καμάρας εικονίζονται οι ένθρονοι Απόστολοι. Στο δυτικό τύμπανο, επάνω από τη θύρα εισόδου στον νάρθηκα παριστάνεται η Ετοιμασία του θρόνου και ακριβώς απέναντι,

⁴⁰³ Δρανδάκης 1995, 237 το λείο ασβεστοκονίαμα δεν πρόλαβε να δεχτεί την τελευταία κάλυψη του σοβά με τις τοιχογραφίες.

στο ανατολικό τύμπανο, επάνω από τη θύρα εισόδου στον κυρίως ναό βρίσκεται η Δέηση.

Στη βόρεια εγκάρσια καμάρα, στη δυτική πλευρά εικονίζεται ο Χορός των Δικαίων.

Στη νότια εγκάρσια καμάρα, στη δυτική πλευρά εικονίζονται σε μια ενιαία σκηνή της Κολάσεως ο ακοίμητος σκώληξ-ο βρυγμός των οδόντων-οι κολαζόμενες αμαρτωλές και στην ανατολική πλευρά, στη χαμηλή ζώνη και δεξιά από τη θύρα εισόδου στον κυρίως ναό παριστάνεται άλλη μία Δέηση. Στο τύμπανο της ίδιας καμάρας, πάνω από τον νότιο τοίχο, σώζεται αποσπασματικά η σκηνή με τον Άδη, τους κολαζόμενους και τον πλούσιο Λάζαρο.

Στο μέτωπο της βόρειας καμάρας παριστάνονται νεκροί ανιστάμενοι⁴⁰⁴ και απέναντι, στο μέτωπο της νότιας καμάρας εικονίζονται ιχθείς που εξεμούν ανθρώπινα μέλη⁴⁰⁵.

Στον ανατολικό τοίχο, στη χαμηλή ζώνη και αριστερά από την θύρα εισόδου στον κυρίως ναό, παριστάνεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα, ενώ στον δυτικό τοίχο, αριστερά και δεξιά από τη θύρα εισόδου, εικονίζονται οι Αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ.

Στη χαμηλή ζώνη του βόρειου τοίχου σώζονται υπολείμματα στρατιωτικών αγίων, αλλά στην απέναντι χαμηλή ζώνη του νότιου τοίχου οι άγιοι δεν ταυτίζονται γιατί ο τοίχος έχει καλυφθεί με ασβέστη.

Εικονογραφία και Εικονογραφικό πρόγραμμα

Η αγιογράφηση του τεταρτοσφαιρίου της κεντρικής αψίδας του Ιερού με την Πλατυτέρα, δηλαδή την απεικόνιση της Παναγίας μόνης ή με τον Χριστό, χρονολογείται από την εποχή πριν από την Εικονομαχία⁴⁰⁶. Η Παναγία εικονίζεται σε αυτή τη σημαντική θέση του ναού ως Πλατυτέρα των Ουρανών για να υπενθυμίζει και να βεβαιώνει το ρόλο της ως Θεομήτορας στην ενσάρκωση του Χριστού, σύμφωνα με την Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου το 431. Ο εικονογραφικός τύπος της Πλατυτέρας όπως απαντάται στην Αγήτρια είναι γνωστός ως της Παναγίας Βλαχερνίτισσας.

Η Βλαχερνίτισσα εικονίζεται μετωπική, στηθαία, με εκατέρωθεν υψωμένα τα χέρια σε στάση δέησης. Εμπρός στο στήθος της εικονίζεται ο Χριστός μετωπικός, στηθαίος μέσα σε μετάλλιο. Το βάθος της παράστασης αποδίδεται με σκούρο πράσινο και το

⁴⁰⁴ Δρανδάκης 1995, 238.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο.

⁴⁰⁶ Εμμανουήλ 2005, 67.

βάθος στο μέταλλο του Χριστού με σκούρο ρόδινο. Δεξιά και αριστερά της Παναγίας βρίσκονται τα συμπλήματα ΜΡ ΘΥ γραμμένα με λευκά γράμματα μέσα σε πορτοκαλί κυκλικούς δίσκους. Λευκού χρώματος είναι και η μεγαλογράμματη επιγραφή Η ΟΔΗ/ΓΗΤΡΙ(Α), που είναι χωρισμένη σε δύο τμήματα αριστερά και δεξιά από τη μορφή της Παναγίας. Το φωτοστέφανο είναι πορτοκαλοκίτρινο και περιβάλλεται από λεπτή κεραμιδί ταινία. Το πρόσωπο της Παναγίας είναι στρογγυλό, με έντονα μεγάλα μάτια, με επίσης μεγάλες και στρογγυλές κόρες. Τα φρύδια είναι καστανά και υπερυψωμένα. Η μύτη είναι λεπτή και μακριά. Το πηγούνι είναι μικρό και στρογγυλόσχημο. Τα δάχτυλα των χεριών είναι μακριά και λεπτά⁴⁰⁷.

Ο κεφαλόδεσμος και ο χιτώνας είναι κυανοί και το μαφόρι κεραμιδί με σκούρες σκιές και κίτρινες λεπτές γραμμές στο τελείωμα γύρω από το πρόσωπο.

Το φωτοστέφανο του Χριστού είναι ίδιας περίπου απόχρωσης με αυτό της Παναγίας όπως και ο λεπτός κύκλος που το περιβάλλει. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι δυσδιάκριτα λόγω φθορών. Τα μαλλιά είναι κοντά, αρχίζουν ψηλά στο μέτωπο και είναι καστανά με καφέ ανοιχτόχρωμες σκιές. Ο χιτώνας είναι ρόδινος και το μάτι ανοιχτό γαλάζιο.

Ο εικονογραφικός τύπος της Βλαχερνίτισσας προήλθε από την παράσταση της δεόμενης Παναγίας στην αψίδα του ναού της Παναγίας της Μονής των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη⁴⁰⁸. Σε αυτή την παράσταση η δεόμενη Παναγία εικονιζόταν χωρίς τον Χριστό. Μετά την Εικονομαχία προστέθηκε μπροστά από το στήθος της ο Χριστός μέσα σε μέταλλο για να εκφραστεί η Ενσάρκωση του Λόγου του Θεού από μία παρθένο, σύμφωνα με την προφητεία του Ησαΐα (7:14). Είναι η απεικόνιση της Παναγίας αμέσως μετά τον Ευαγγελισμό. Η Βλαχερνίτισσα απαντάται πολύ συχνά στην κόγχη της αψίδας του Ιερού από τον 12^ο αιώνα και μετά. Στην παράσταση, εκτός από τις μορφές της Παναγίας και του Χριστού μπορεί να περιλαμβάνονται και σεβίζοντες άγγελοι⁴⁰⁹.

Από τη σύνθεση της Ανάληψης του Κυρίου σώζονται σε καλή κατάσταση το κεντρικό τμήμα στην οροφή της καμάρας με τον Χριστό καθήμενο μέσα σε Δόξα και το ημιχόριο των μαθητών στη νότια πλευρά της καμάρας.

Ο Χριστός είναι μετωπικός, ευλογεί με υψωμένο το δεξί χέρι ενώ στο αριστερό που βρίσκεται σε έκταση, κρατάει κλειστό ειλητό. Το φωτοστέφανο είναι

⁴⁰⁷ Δρανδάκης 1977, 218. Δρανδάκης 1995, 238 ο συγγραφέας έχει εντοπίσει την αρχή της κτητορικής επιγραφής κάτω από το δεξί χέρι της Παναγίας όπου διαβάζονται τα γράμματα ANICTO...

⁴⁰⁸ Εμμανουήλ 1991, 40-42 όπου και η βιβλιογραφία.

⁴⁰⁹ Στο ίδιο.

πορτοκαλοκίτρινο με λεπτό κεραμιδί τελείωμα στην περίμετρό του. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου έχουν υποστεί φθορές, διακρίνονται καλύτερα τα καστανά μαλλιά και τα κοντά γένια. Το ένδυμα του Χριστού είναι κεραμιδί με φώτα σε πιο ανοιχτόχρωμους τόνους και κόκκινες σκιές. Οι άκρες του ενδύματος δένονται σε κόμπο ανάμεσα στα πόδια του.

Η Δόξα είναι ελλειπτική κατά τον διαμήκη άξονα της καμάρας, αποδίδεται με γαλάζιο βάθος και λίγα λευκά αστέρια και περιβάλλεται από αρκετά φαρδιά ταινία σε κεραμιδί απόχρωση. Τέσσερις Άγγελοι, ανά δύο δεξιά και αριστερά, πετούν με λυγισμένα τα πόδια και με υψωμένα τα δυο τους χέρια στηρίζουν τη Δόξα του Χριστού. Τα πρόσωπα εκφράζουν ηρεμία και το βλέμμα τους είναι στραμμένο προς τον θεατή. Οι μύτες είναι λεπτές, μακριές και καμπυλωτές. Τα φωτοστέφανα μοιάζουν με αυτό του Χριστού. Τα πρόσωπα αποδίδονται με ώχρα και καφέ σκιές στα μάγουλα. Τα φτερά τους είναι κεραμιδί με κίτρινες λογχοειδείς γραμμές και στο επάνω τελείωμά τους κοσμούνται με σειρά μαργαριταριών. Στα ενδύματά τους υπάρχουν κεραμιδί και κόκκινες αποχρώσεις, γαλάζιο, λευκό και κίτρινες σκιές. Τα φώτα είναι λευκά. Ευδιάκριτες είναι οι πτυχές των ενδυμάτων που κρέμονται από τα χέρια. Εντύπωση προκαλούν τα σχήματα σε μορφή έλλειψης στους μηρούς των αγγέλων.

Στο νότιο ημιχόριο της Ανάληψης εικονίζονται επτά ολόσωμες μορφές με διαφορετική στάση σώματος ο καθένας, σε κυανό βάθος και με φωτοστέφανα παρόμοια με αυτά των Αγγέλων της Ανάληψης. Μέσα στα φωτοστέφανα διακρίνονται τα αρχικά γράμματα, από αριστερά προς τα δεξιά, ΜΙΧ(ΑΗΛ), Π(ΑΥΛΟΣ), ΙΩ(ΑΝΝΗΣ), Μ(ΑΡΚΟΣ) ενώ των υπολοίπων έχουν φθορές και δε διαβάζονται. Κοινά χαρακτηριστικά των μορφών είναι τα μεγάλα μάτια με τις μεγάλες κόρες και το ζωηρό βλέμμα, η ώχρα στη χρωματική απόδοση του δέρματος και η ευθεία κάτω απόληξη των ενδυμάτων τους.

Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ έχει στρέψει ελαφρώς το κεφάλι του δεξιά και κοιτάζει προς τον χορό των μαθητών. Έχει κοντά ανοιχτόχρωμα μαλλιά, στρογγυλό πρόσωπο, μακριά λεπτή και ελαφρώς καμπυλωτή μύτη και μικρό στόμα. Φοράει ρόδινο χιτώνα και σκούρο γαλάζιο ιμάτιο. Δίπλα του, προς τα δεξιά, αναγνωρίζεται εύκολα ο Παύλος ο οποίος κοιτάζει προς τον θεατή. Στο αριστερό του χέρι κρατάει κλειστό κώδικα, ο οποίος συμβολίζει τις επιστολές του, με κίτρινο λιθοστόλιστο στάχωμα. Φοράει χιτώνα λευκό και ιμάτιο κόκκινο με πιο σκούρες γραμμικές σκιές. Ακολουθεί ο Ιωάννης, που εδώ παρουσιάζεται σε μεγάλη ηλικία, με ρυτίδες στο μέτωπο, με λίγα

λευκά μαλλιά και γενειάδα, ο οποίος λίγο πιο κάτω από το στήθος του κρατάει με τα δυο του χέρια τον κώδικα με το ευαγγέλιο που έγραψε, ίδιον με αυτόν του Παύλου. Φοράει ρόδινο χιτώνα και σκούρο γαλάζιο ιμάτιο όπως του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Ο Μάρκος εικονίζεται νεότερος με κοντά πλούσια μαλλιά και κοντό στρογγυλό γένι. Στο κατεβασμένο αριστερό του χέρι κρατάει κώδικα ως συγγραφέας, και αυτός, ευαγγελίου, ίδιον με αυτόν των προηγουμένων. Φοράει λευκό χιτώνα με πορτοκαλί σκιές και καφέ ιμάτιο με σκουρότερες γραμμικές αποχρώσεις. Ο επόμενος μαθητής εικονίζεται νέος με πυκνά σκούρα μαλλιά και μακριά γενειάδα και με ρόδινο ένδυμα. Ο τελευταίος δεξιά μαθητής είναι νέος, αγένειος με σημαντικές φθορές στο πρόσωπο. Είναι ολόσωμος στραμμένος προς τα αριστερά που βρίσκονται όλοι οι άλλοι μαθητές και τείνει προς αυτούς το αριστερό του χέρι. Φοράει ρόδινο χιτώνα με κίτρινες και σκουρότερες σκιές και κυανό ιμάτιο. Ανάμεσα στον Παύλο και τον Ιωάννη, που τον καλύπτουν με τα σώματά τους εικονίζεται η μορφή ενός ακόμη μαθητή από τους ώμους και πάνω. Έχει πλούσια μακριά λευκά μαλλιά και λευκή γενειάδα.

Η τοιχογραφία με τον Ελκόμενο Χριστό σώζεται σε καλή κατάσταση⁴¹⁰ και περιβάλλεται από σκούρα κεραμιδί ταινία.

Ψηλά στη σκηνή, αριστερά και δεξιά της κατακόρυφης κεραίας του σταυρού διαβάζεται η μεγαλογράμματη καλλιγραφημένη επιγραφή λευκού χρώματος ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ ΕΠΙΣΤΑΥΡΩ. Το βάθος αποδίδεται με σκούρο κυανό χρώμα.

Ο Σταυρός βρίσκεται στη μέση της παράστασης και τη διαχωρίζει σε δύο μέρη. Στα δεξιά εικονίζεται ο Χριστός ολόσωμος, όρθιος, με το κεφάλι να γέρνει προς τα αριστερά. Το κεφάλι περιβάλλεται από φωτοστέφανο πορτοκαλί με λευκό σταυρό που έχει πλατιές απολήξεις. Εκατέρωθεν διαβάζονται τα συμπιλήματα λευκού χρώματος IC XC. Τα χέρια του Κυρίου εικονίζονται ενωμένα εμπρός και χαμηλά, με τη δεξιά παλάμη επάνω από τον καρπό του αριστερού χεριού να σχηματίζουν περίπου σταυρό. Τα μακριά μαλλιά και η γενειάδα είναι καστανά με πρασινωπές σκιάσεις και το λεπτό ακάνθινο στεφάνι έχει σκούρα τεφρή απόχρωση. Το πρόσωπο αποδίδεται με ώχρα, με λαδί και πράσινες σκιές⁴¹¹. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου και κυρίως τα μεγάλα μάτια εκφράζουν εσωτερικό πόνο και θλίψη. Ο χιτώνας του Χριστού είναι κυανός και το ιμάτιο κοκκινωπό.

⁴¹⁰ Στο: Βαγιακάκος 1943, 101-102 περιγράφεται η τοιχογραφία του Ελκομένου και παρέχονται πληροφορίες σχετικές με την εικονογραφία του θέματος.

⁴¹¹ Δρανδάκης 1977, 218. Δρανδάκης 1995, 251.

Αριστερά στη σκηνή εικονίζονται τρεις Εβραίοι με τα χαρακτηριστικά καλύμματα στα κεφάλια τους, τις καλύπτρες. Είναι όρθιοι ολόσωμοι και πολύ κοντά μεταξύ τους, σχεδόν ενωμένοι. Είναι στραμμένοι προς τον Χριστό και ο πρώτος δείχνει με το δάχτυλο του χεριού του τον Σταυρό και, σαν να εικονίζονται τα λόγια του, λίγο πιο πάνω διαβάζεται η επιγραφή ANABHΘH. Το κάλυμμα στο κεφάλι του είναι ανοιχτό ρόδινο με οριζόντιες και διπλές κάθετες κόκκινες λεπτές γραμμές. Φοράει κυανό χιτώνα, ο οποίος διακρίνεται λίγο στο μανίκι του δεξιού του χεριού και κοκκινωπό μανδύα που στο κάτω μέρος κοσμεείται με κίτρινη ταινία με ολόκληρους ρόμβους σε σειρά και μισούς στα μεταξύ τους κενά. Από τους άλλους δύο Εβραίους διακρίνεται το κεφάλι του ενός με την πορτοκαλοκίτρινη γραμμωτή καλύπτρα και τις κεραμιδί γραμμές και το κυανό ένδυμά του ενώ η παρουσία του τρίτου, στο βάθος, δηλώνεται από την κορυφή της καλύπτρας σε λευκό χρώμα με γαλάζιες γραμμές.

Η σκηνή με τον Ελκόμενο, εμπνευσμένη από τα Ευαγγέλια και των τεσσάρων Ευαγγελιστών, παλαιότερα ήταν πολυπρόσωπη με τον Χριστό να βρίσκεται ανάμεσα σε στρατιώτες, τον Σίμωνα τον Κυρηναίο να παίρνει τον Σταυρό και πιο πίσω την Παναγία, τον Ιωάννη και άλλες γυναίκες να θρηνούν⁴¹². Αργότερα περιορίστηκαν σημαντικά τα πρόσωπα της παράστασης ή εμφανίστηκαν άλλα. Σε ναούς της Λακωνίας η μείωση των μορφών καταλήγει στη «μοναχική απεικόνιση του Ιησού προ του Σταυρού» όπως στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι (1431)⁴¹³.

Από τις επιμέρους σκηνές που αποτελούν τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας, άλλες σώζονται σε καλή κατάσταση και άλλες έχουν υποστεί φθορές.

Από τους **ένθρονους Αποστόλους** διακρίνονται αμυδρά μόνο αυτοί της βόρειας πλευράς της καμάρας⁴¹⁴.

Η Ετοιμασία του Θρόνου διασώζει ελάχιστα υπολείμματα δύο Αγγέλων και του θρόνου ανάμεσά τους.

Η Δέηση σώζεται σε καλή κατάσταση, είναι όμως διαβρωμένα τα χαρακτηριστικά των προσώπων. Ο Χριστός ως Κριτής, με φωτοστέφανο, εικονίζεται καθήμενος μέσα σε ελλειπτική Δόξα και τα πόδια να πατούν σε μαξιλάρι. Οι άκρες από το ένδυμά του είναι δεμένες σε κόμπο ανάμεσα στα πόδια του όπως και στη σκηνή της Ανάληψης.

⁴¹² Διονύσιος εκ Φουρνά, 107.

⁴¹³ Δρανδάκης 1984, 227-229 περιγράφεται ο Ελκόμενος στον ναό του Αγίου Δημητρίου Κροκεών, γίνονται συγκρίσεις με την παράσταση σε άλλους ναούς και δίνονται εικονογραφικά στοιχεία.

⁴¹⁴ Δρανδάκης 1995, 251: κάθονταν έξι Απόστολοι σε σειρά, σε κάθε σκέλος της μεσαιάς καμάρας.

Αριστερά στη σκηνή εικονίζεται η Παναγία με φωτοστέφανο όρθια ολόσωμη, η οποία είναι στραμμένη προς τον Κύριο και βρίσκεται σε στάση δέησης με τα χέρια υψωμένα. Φοράει σκούρο καφέ μαφόρι και κυανό χιτώνα.

Δεξιά στη σκηνή παριστάνεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος στραμμένος προς τον Κύριο σε στάση δέησης. Επάνω από τη Δόξα του Χριστού ξεπροβάλλουν τρεις Άγγελοι, από τους οποίους φαίνονται τα κεφάλια τους μέσα σε φωτοστέφανα και μέρος από τα φτερά τους. Στα κάτω άκρα της σκηνής εικονίζονται δύο εξαπτέρυγα σε ρόλο φυλάκων.

Από τον Χορό των Δικαίων σώζονται τρεις ολόσωμες όρθιες μορφές σε στάση Δέησης. Διακρίνονται τα κεφάλια τους και τα ενδύματα του ενός από αυτούς.

Η τοιχογραφία με τον ακοίμητο σκόληκα-τον βρυγμό των οδόντων-τις κολαζόμενες αμαρτωλές απεικονίζει μια σκηνή της Κολάσεως.

Ψηλότερα σώζονται έξι μετωπικές νεκροκεφαλές του ακοίμητου σκόληκα, τοποθετημένες σε δύο παράλληλες τριάδες, οι οποίες είναι περικυκλωμένες και κατατρώγονται από σκουλήκια. Έχουν μεγάλα μάτια και οι εκφράσεις τους δε δείχνουν ότι υποφέρουν, κάποιες φαίνονται να χαμογελούν.

Πιο κάτω με την ίδια διάταξη εικονίζονται ισάριθμες μετωπικές νεκροκεφαλές του βρυγμού των οδόντων, οι οποίες έχουν αποκρουστικά χαρακτηριστικά και μοιάζει να τρίζουν τα δόντια τους.

Δεξιά σώζονται υπολείμματα γυναικείων ολόσωμων μορφών που έχουν τυλιχτεί από φίδια. Το βάθος της σκηνής αποδίδεται με κόκκινο χρώμα που συμβολίζει το άσβεστον πυρ της Κολάσεως.

Η τοιχογραφία με τον Άδη, τους κολαζόμενους και τον πλούσιο Λάζαρο⁴¹⁵ έχει σχέση με το τμήμα της σκηνής που παρουσιάζει την Κόλαση. Από το τεφροκύανο φιδόμορφο τέρας με τις φολίδες με κόκκινο περίγραμμα, δε σώζεται το κεφάλι του. Στη ράχη του κάθεται μετωπικός ο Άδης που εικονίζεται ως άνθρωπος γυμνός με λευκό περίζωμα, με τα χέρια στη μέση και με ανοιχτά σκέλη. Το κεφάλι του δε σώζεται.

Αριστερά και δεξιά παριστάνονται σε προτομές δύο Ιεράρχες με λευκά ωμοφόρια και κυανούς σταυρούς. Τα πρόσωπά τους έχουν υποστεί σημαντικές φθορές. Κάτω από το τέρας βρίσκονται οι προτομές δύο βασιλιάδων που φορούν λιθостόλιστα

⁴¹⁵ Ο καλλιτέχνης έχει κάνει λάθος: ο Χριστός μίλησε για τον πλούσιο, από τη μία πλευρά και τον φτωχό Λάζαρο, από την άλλη: ο πλούσιος πήγε στην Κόλαση και ο φτωχός Λάζαρος στον Παράδεισο, βλ. Λουκά 16:19-31.

στέμματα και κοιτάζει ο ένας τον άλλον. Στο δεξιό τμήμα της σκηνής εικονίζεται σύμφωνα με την επιγραφή με λευκά γράμματα Ο ΠΛΟΥΣΙΟΣ ΛΑΖΑΡΟΣ. Πρόκειται για καθήμενο άντρα που έχει γυρίσει τη ράχη του στον Άδη και είναι όλος στραμμένος προς τα δεξιά. Είναι γυμνός, έχει ανοιχτόχρωμα μακριά μαλλιά και γένεια και φέρει το δάχτυλο του αριστερού του χεριού στο στόμα, παρακαλώντας τον Αβραάμ «*ἐλέησόν με καὶ πέμψον Λάζαρον ἵνα βᾶψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσάν μου, ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ*» (Λουκάς 16:24). Η μορφή απεικονίζει τον πλούσιο της παραβολής του Λουκά που αναφέρθηκε στην εικονογραφία της ίδιας σκηνής στην Επισκοπή. Η επιγραφή, προφανώς, δεν είναι ακριβής. Το βάθος της σκηνής είναι κόκκινο για να συμβολίσει τη φωτιά της Κολάσεως.

Οι ιχθείς που εξεμούν ανθρώπινα μέλη είναι μια ακόμη επί μέρους σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας που συμβολίζει τη «θάλασσα αποδίδουσα τους νεκρούς»⁴¹⁶. Εικονίζονται τέσσερα ψάρια σε οριζόντια διάταξη, από τα στόματα των οποίων εξέρχονται ανθρώπινα μέλη.

Τον ίδιο συμβολισμό, δηλαδή την ανάσταση των νεκρών από τη γη, περιέχει και η **σκηνή των ανιστάμενων νεκρών**. Παριστάνονται μορφές στηθείς με τα χέρια σε στάση δέησης που εξέρχονται από σαρκοφάγο και φορούν ρόδινα ενδύματα.

Η ανάσταση των νεκρών εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας στη διάρκεια της Μεσοβυζαντινής εποχής και από τότε αποτελεί μια συνηθισμένη επιμέρους παράσταση. Παλαιότερα, στη διάρκεια της Παλαιοχριστιανικής περιόδου δεν απαντάται ως θέμα σε παραστάσεις⁴¹⁷.

Η Βρεφοκρατούσα σώζεται σε καλή κατάσταση. Η επιγραφή ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ εμφανίζεται για δεύτερη φορά στον ναό, η πρώτη επιγραφή συνοδεύει την τοιχογραφία της Βλαχερνίτισσας, και έτσι ερμηνεύεται η επωνυμία του ναού «Αγήτρια», με μία λέξη, δηλαδή, που αποτελεί παραφθορά της Οδηγήτριας.

Η τοιχογραφία πλαισιώνεται από ζωγραφιστό εικονοστάσι που αποτελείται στα πλάγια από λευκούς μαρμάρινους κίονες με κεραμιδί κιονόκρανα, που στηρίζουν τοξωτό επιστύλιο με ανάγλυφη διακόσμηση και περίτεχνο κόσμημα με γεωμετρικά πολύχρωμα σχήματα. Η απεικόνιση της Παναγίας μοιάζει με φορητή εικόνα που έχει τοποθετηθεί στο εικονοστάσι.

⁴¹⁶ Διονύσιος εκ Φουρνά, 140. Δρανδάκης 1995, 251.

⁴¹⁷ Εμμανουήλ 1991, 144.

Η Παναγία εικονίζεται στηθαία και κλίνει ελαφρώς το κεφάλι της προς τα δεξιά όπου βρίσκεται ο μικρός Χριστός καθήμενος στην αγκαλιά της. Έχει το αριστερό της χέρι γύρω από τη μέση του Χριστού και το δεξί της ακουμπά στον δεξιό του μηρό. Ο χιτώνας και ο κεφαλόδεσμος είναι κυανής απόχρωσης και το μαφόρι είναι καστανό με τεφρές γραμμικές σκιές και ανοιχτόχρωμες διακοσμητικές γραμμές στο τελείωμα γύρω από το πρόσωπο. Το χρώμα στο πρόσωπο είναι ώχρα με πράσινες σκιές. Τα μάτια είναι μεγάλα και η μύτη μακριά.

Ο Χριστός αγκαλιάζει την Παναγία, φαίνεται μόνο το αριστερό του χέρι, και προεκτείνει τον λαιμό του για να ακουμπήσει το μάγουλό του στο πρόσωπό της. Φοράει ανοιχτό γαλάζιο χιτώνα και καφέ ιμάτιο με ανοιχτόχρωμα φώτα. Είναι γεγονός ότι η εικονιζόμενη Παναγία Βρεφοκρατούσα πλησιάζει περισσότερο στον τύπο της Γλυκοφιλούσας παρά σε αυτόν της Οδηγήτριας⁴¹⁸.

Άλλη μία **Δέηση** εικονίζεται στον ναό της Αγίτριας μετά από αυτή της Δευτέρας Παρουσίας. Μεγάλο χώρο στο μέσον της σκηνής καταλαμβάνει ο ένθρονος Χριστός, με μεγάλο φωτοστέφανο σε απόχρωση παρόμοια με αυτή των μαλλιών και της γενειάδας. Εκατέρωθεν της μορφής διαβάζονται τα συμπλήματα IC XC με λευκά γράμματα εντός κόκκινων εγκολπίων. Το χρώμα στο πρόσωπο είναι ώχρα με κοκκινωπές σκιές. Τα μάτια είναι μεγάλα. Φοράει κόκκινο χιτώνα και κυανό ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει κλειστό κώδικα με κίτρινο κοσμημένο στάχωμα και με το δεξί χέρι ευλογεί. Ο θρόνος είναι κίτρινος με ερεισίνωτο και κοκκινωπό υποπόδιο που είναι στολισμένα με μαργαριτάρια σε διάφορα σχήματα. Δεξιά από τον Χριστό, όπως βλέπουμε τη σκηνή, και στραμμένος προς αυτόν εικονίζεται όρθιος ολόσωμος ο Ιωάννης ο Πρόδρομος σε μικρότερες αναλογίες, με τα γνωστά χαρακτηριστικά του προσώπου και ακατάστατα μαλλιά και γένια. Αριστερά από τον Χριστό η τοιχογραφία έχει υποστεί σημαντικές φθορές και δε διακρίνεται τίποτα. Συνήθως εκεί εικονίζεται η Παναγία.

Η παράσταση της Δέησης εμφανίζεται στη ζωγραφική των βυζαντινών ναών από τον 7^ο αιώνα⁴¹⁹. Εκφράζει με εικόνα τα λόγια της Ευχής της Προθέσεως με τα οποία οι πιστοί ευχαριστούν τον Θεό και ταυτόχρονα ζητούν άφεση των αμαρτιών τους για να τοποθετηθούν μεταξύ των δικαίων στη βασιλεία των ουρανών. Η Δέηση απαντάται με διάφορους εικονογραφικούς τύπους. Συνήθως απεικονίζονται ο Χριστός, η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. Σε άλλους τύπους περιλαμβάνονται, εκτός από

⁴¹⁸ Δρανδάκης 1977, 218. Δρανδάκης 1995, 252.

⁴¹⁹ Εμμανουήλ 2005, 204-205, 215-216, σημ. 134-139 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

τις τρεις κύριες μορφές, άγγελοι, απόστολοι ή άγιοι. Οι μορφές της Δέησης εικονίζονται ολόσωμες ή σε προτομή ή ακόμη και μέσα σε μέταλλα.

Ο Άρχων Μιχαήλ σώζεται σε καλή κατάσταση. Εικονίζεται όρθιος ολόσωμος, με μεγάλο φωτοστέφανο και μετωπικός. Επάνω, αριστερά και δεξιά διαβάζονται τα συμπλήματα Ο ΑΡΧΩ(Ν) ΜΗΧ(ΑΗΛ). Με το δεξί χέρι κρατάει λεπτό και ψηλό σκήπτρο και με το αριστερό κρατάει πορτοκαλί δίσκο. Χαμηλά πατάει σε υποπόδιο. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ευδιάκριτα. Έχει μεγάλα μάτια και τα φρύδια ενώνονται πάνω από τη μύτη, η οποία είναι εμφανώς καμπύλη. Έχει πλούσια μακριά μαλλιά με ένα λευκό κόσμημα επάνω από το μέτωπο. Φοράει αυτοκρατορική ενδυμασία καφέ χρώματος με διάλιθο κόσμημα και περίτεχνα γεωμετρικά σχέδια. Μια κόκκινη ζώνη τυλίγει τα ενδύματα γύρω από τη λεπτή μέση του. Τα φτερά του είναι ανοιχτά, έχουν καστανό χρώμα και στο εσωτερικό τους σχηματίζουν ιχθυάκανθα που κοσμείται με μαργαριτάρια όπως και το επάνω τελείωμα. Το βάθος της τοιχογραφίας είναι κυανό.

Η τοιχογραφία στην οποία εικονίζεται ο **Άρχων Γαβριήλ** έχει υποστεί λίγες φθορές χαμηλά στα ενδύματα και λιγότερες στο πρόσωπο. Η στάση του σώματος είναι πανομοιότυπη με αυτή του Μιχαήλ. Διαβάζονται τα συμπλήματα Ο ΑΡΧΩ(Ν) Γ(Α)Β(ΡΗ)Λ. Στηρίζεται σε υποπόδιο και φοράει ίδιου τύπου και απόχρωσης ενδυμασία με διαφορετική όμως διακόσμηση. Διαφέρει ακόμη το τελείωμα στο επάνω μέρος του σκήπτρου.

Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα

Συγκροτημένο και πλήρες εικονογραφικό πρόγραμμα από την αρχική φάση του γραπτού διακόσμου στον κυρίως ναό της Αγίτριας δεν υπάρχει είτε γιατί δεν ολοκληρώθηκε είτε γιατί καταστράφηκε, όπως πιθανόν συνέβη με την κατάρρευση του αρχικού τρούλλου. Σώζονται τρεις τοιχογραφίες, δύο στο Ιερό και μία στον κυρίως ναό. Ο Ν. Δρανδάκης αξιολογώντας τα χαρακτηριστικά αυτών των τοιχογραφιών και συγκρίνοντάς τες με παραδείγματα άλλων βυζαντινών μνημείων, τις τοποθέτησε χρονολογικά μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα⁴²⁰.

Ο νάρθηκας που προστέθηκε μεταγενέστερα, ήταν κατάγραφος με κυρίαρχο στοιχείο το δεητικό χαρακτήρα του εικονογραφικού προγράμματος. Αυτό μαρτυρούν η μεγαλειώδης σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας και οι δύο απεικονίσεις της Δέησης.

⁴²⁰ Δρανδάκης 1995, 251.

Οι πιστοί ένιωθαν περισσότερη σιγουριά όταν τις ικεσίες τους προς τον Χριστό για τη λύτρωσή τους τις μετέφεραν η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Συγκρίνοντας το εικονογραφικό πρόγραμμα και τη διάταξη των τοιχογραφιών στους νάρθηκες της Αγήτριας και της Επισκοπής, γίνεται ολοφάνερο ότι μοιάζουν πολύ μεταξύ τους και ότι ο δημιουργός της Αγήτριας είχε ως πρότυπο τις τοιχογραφίες της Επισκοπής ή ακόμη ότι επρόκειτο για το ίδιο συνεργείο που εργάστηκε με διαφορά λίγων δεκαετιών και στους δύο ναούς⁴²¹.

Αξιολογώντας την ποιότητα των τοιχογραφιών της Αγήτριας ο Ν. Δρανδάκης τις χαρακτηρίζει ως επαρχιακή έκφραση της μεγάλης ζωγραφικής⁴²².

Κόσμημα

Ανάμεσα στη Βλαχερνίτισσα και την Ανάληψη βρίσκεται τοξωτή ταινία, λεπτότερη στα άκρα και πλατύτερη στο μέσον, που κοσμεύεται με διαδοχικές καμπύλες γραμμές σχεδόν κυκλικές. Τα αγκυρούμενα προς τα μέσα άκρα τους αφήνουν ένα μικρό άνοιγμα μεταξύ τους. Μέσα τους περικλείουν άλλα δύο τέτοια σχήματα μικρότερης διαμέτρου και τοποθετημένα εναλλάξ όρθια και αντεστραμμένα. Έχουν κεραμιδί απόχρωση σε λευκό βάθος.

Κάτω από τη Δέηση στα δεξιά της θύρας εισόδου στον κυρίως ναό, βρίσκεται φαρδιά ταινία με γραπτό φυτικό διάκοσμο που περιλαμβάνει ελικοειδείς βλαστούς με φύλλα.

Η ζωγραφική του νεότερου στρώματος (1808)

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης της Πρόθεσης εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωσις.

Στο τέμπλο, δεξιά της Ωραίας Πύλης βρίσκονται υπολείμματα της τοιχογραφίας που εικονίζει τον Χριστό ένθρονο, αριστερά σώζονται τμήματα από την Παναγία Βρεφοκρατούσα και λίγο ψηλότερα προτομές από τη Δέηση.

Στη χαμηλή ζώνη του βόρειου τοίχου παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου που επιστέφεται με το απολυτίκιο σε μεγαλογράμματη γραφή πέντε στίχων και την ημερομηνία: 1808 νοεμβρίου 30. Ψηλότερα σώζονται υπολείμματα από τα Εισόδια

⁴²¹ Tomekonis 1982, σ. 469-479 η συγγραφέας περιγράφει τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας στους νάρθηκες των δύο ναών, υπογραμμίζει τις ομοιότητες και τις διαφορές τους και υποθέτει ότι πρόκειται για το ίδιο συνεργείο που εργάστηκε στους δύο ναούς με διαφορά δύο ή τριών δεκαετιών, χρονολογώντας έτσι την αγιογράφηση του νάρθηκα της Αγήτριας από το 1200 ως το 1220. Για το ίδιο θέμα βλ. Δρανδάκης 1995, 238, 258 όπου ο συγγραφέας χρονολογεί την αγιογράφηση του νάρθηκα της Αγήτριας προς το τέλος του 13^{ου} αιώνα και την αποδίδει σε ζωγράφο που είχε μαθητεύσει στο συνεργείο αγιογράφησης του κυρίως ναού.

⁴²² Δρανδάκης 1986, 699 τον ίδιο χαρακτηρισμό αποδίδει και στον γραπτό διάκοσμο του ναού των Αγίων Σέργιου και Βάκχου, 13^{ου} αιώνας, στη γειτονική Κοίτα της Μάνης

της Θεοτόκου. Στη χαμηλή ζώνη του νότιου τοίχου εικονίζεται αριστερά ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και δεξιά άγιος ένθρονος.

Πρόκειται για μία λαϊκότερη εικαστική έκφραση των αρχών του 19^{ου} αιώνα, που δεν παρουσιάζει ειδικότερο ενδιαφέρον επί του παρόντος⁴²³.

⁴²³ Βλ. και Δρανδάκης 1995, 258 όπου αναφέρονται πολύ συνοπτικά οι τοιχογραφίες του νεότερου στρώματος και σχολιάζονται ως «...λαϊκά έργα χωρίς ενδιαφέρον»

IV. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΗΤΡΙΑΣ ΣΤΟ ΤΗΓΑΝΙ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗΣ

Η διαχείριση των μνημείων ως σύγχρονη έννοια και πρακτική, διαμορφώθηκε στην Ελλάδα μετά το 1974 και αντικατοπτρίζει την ολοκληρωμένη και συστηματική σχέση όλων μας με τα μνημεία⁴²⁴.

Το πολιτισμικό περιεχόμενο των μνημείων δεν απευθύνεται πλέον σε λίγους, και ειδικούς, και το ενδιαφέρον γι' αυτά δεν σταματά στην προστασία και τη διαφύλαξή τους. Τα μνημεία πάνω απ' όλα θεωρούνται κοινωνικά αγαθά και αντιμετωπίζονται ως τέτοια. Οι κοινωνίες αναζητούν εκεί τις απαρχές της ιστορικής τους διαδρομής, ώστε να διαμορφώσουν τη συλλογική τους μνήμη, νιώθουν σαν να προέρχονται από αυτά, ενδιαφέρονται να τα γνωρίσουν και να τα κατανοήσουν και τα έχουν ως μέτρο ρύθμισης του σύγχρονου βίου τους.

Αυτή η θετική συμπεριφορά μεγάλου μέρους της κοινωνίας έναντι των μνημείων αποτελεί τον κεντρικό πυλώνα της σύγχρονης έννοιας της διαχείρισης. Τα επόμενα στάδια είναι η αναζήτηση, ο εντοπισμός, η ανασκαφική έρευνα, η μελέτη και καταγραφή των παλαιών μνημείων και όσων εμφανίζονται από τις νεότερες ανασκαφές, η αξιολόγηση, η οποία θα κρίνει τη μορφή της μετέπειτα ύπαρξής τους, και τέλος η ανάδειξή τους και η επιστροφή τους ως πολιτισμικών αγαθών στην ίδια την κοινωνία. Η διεπιστημονική αντιμετώπιση των μνημείων και οι δυνατότητες που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία ενυπάρχουν στη νέα μορφή της διαχείρισης.

Οι αξίες που περιβάλλουν τα μνημεία, δημιουργούνται από τις διακριτές ομάδες ανθρώπων, που, καθεμιά για τον δικό της λόγο, ενδιαφέρεται συνειδητά γι' αυτά. Αυτές οι ομάδες ανθρώπων πολλαπλασιάζονται τα τελευταία χρόνια και μέσω της υψηλής παιδείας που έχουν δεχθεί, διαθέτουν την ωριμότητα και απαιτούν να βιώσουν άμεσα το πολιτισμικό περιεχόμενο των μνημείων. Βασικές αξίες των μνημείων είναι η επιστημονική, η ιστορική, η σπανιότητα, η παλαιότητα, η εθνική, η τοπική, η θρησκευτική, η πνευματική, η χρηστική, η διδακτική, η αυθεντικότητα, η πολιτισμική, η οικονομική/τουριστική και η αξία μέσα από τη δυνατότητα σύγχρονης χρήσης (επανάχρηση)⁴²⁵.

⁴²⁴ Για την σύγχρονη έννοια της διαχείρισης βλ. Λαμπρινουδάκης 2008, 149-151 και Πούλιος 2012, 321-328.

⁴²⁵ Για τις αξίες που αντιπροσωπεύουν τα μνημεία στην κοινωνία βλ. Λαμπρινουδάκης 2008, 153-156 και Πούλιος 2012, 327-328.

Στη μικρή, απομακρυσμένη, δυσπρόσιτη και φτωχική σε φυσικούς πόρους περιοχή της Μέσα Μάνης, κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου (9^{ος} - αρχές 13^{ου} αι.), οικοδομήθηκε δυσανάλογα μεγάλος αριθμός χριστιανικών εκκλησιών.

Σήμερα αποτελούν μέρος της ακίνητης υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς και μαζί με άλλα οικιστικά υπολείμματα συνθέτουν ένα ευρύτατο πλήθος πολιτισμικών αγαθών από το βυζαντινό παρελθόν της Αποσκιαδεράς ή Μέσα Μάνης⁴²⁶. Από τους βυζαντινούς μανιάτικους ναούς κάποιοι διασώζουν ελάχιστα κατάλοιπα της αρχικής τους κατασκευής, πολλοί διατηρούνται σε καλή κατάσταση και μερικοί συνεχίζουν τη λατρευτική τους χρήση μέχρι σήμερα. Οι περισσότεροι είναι απλά δρομικά καμαροσκέπαστα κτήρια. Κάποιοι άλλοι είναι έργα υψηλότερης αρχιτεκτονικής κλίμακας, που μαρτυρούν κτήτορες με οικονομική επιφάνεια, καλλιτέχνες-γνώστες των σύγχρονων ρευμάτων της «ελλαδικής σχολής» και έντονη επίδραση της τοπικής λαϊκής παράδοσης⁴²⁷.

Οι ανασκαφές, οι μελέτες, οι καταγραφές και δημοσιεύσεις του Ν. Δρανδάκη από το 1970 και εξής, έδωσαν ώθηση στη διαχείριση αυτών των μνημείων, καθώς ανέσυραν από την αφάνεια τον μνημειακό πλούτο της βυζαντινής Μαΐνης, μιας περιοχής που ελάχιστα αναφέρεται στις ιστορικές πηγές. Ακολούθησαν οι εργασίες άλλων ερευνητών και μελετητών με αποτέλεσμα οι γνώσεις μας γι' αυτή την απόμακρη βυζαντινή περιφέρεια να εμπλουτίζονται ακόμη και σήμερα, το ενδιαφέρον για τα μνημεία της να διαχέεται σε όλο και περισσότερες ομάδες ανθρώπων και νέες αξίες να προστίθενται σε αυτές που ήδη τα χαρακτηρίζουν.

Σήμερα, η μελέτη των βυζαντινών μνημείων της Μάνης δεν εστιάζει αποκλειστικά στην αρχιτεκτονική, τη γλυπτική και τη ζωγραφική τέχνη της βυζαντινής περιόδου, αλλά παρέχει πολύ ευρύτερες πληροφορίες. Άμεσα και έμμεσα αντλούνται ιστορικά στοιχεία για τη βυζαντινή Μάνη, την κοινωνία της εποχής, τον εκχριστιανισμό και τη θρησκευτικότητα των κατοίκων, το μορφωτικό τους επίπεδο, τον χαρακτήρα τους, τις ασχολίες και τις οικονομικές τους δυνατότητες, την οικιστική διάρθρωση του χώρου, τις κατοικίες-πυργόσπιτα, τα κάστρα, τους δεσμούς της Μαΐνης με την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη. Αντιμετωπίζονται δηλαδή με πιο ολοκληρωμένη επιστημονική οπτική και όχι μόνο ως κτήρια κατάλοιπα του παρελθόντος, που χρήζουν προστασίας. Ως εκ τούτου, γι' αυτά τα μνημεία εκδηλώνεται ενδιαφέρον από αρχαιολόγους,

⁴²⁶ Λαμπρινουδάκης 2008, 150-151: Στην υλική πολιτισμική κληρονομιά περιλαμβάνονται αφενός τα ακίνητα μνημεία και οι αρχαιολογικοί χώροι και αφετέρου τα κινητά μνημεία, δηλαδή τα τέχνηρα του παρελθόντος, μουσειακά εκθέματα και συλλογές. Βλ. επίσης σχ. και Πούλιος 2012, 322.

⁴²⁷ Μέξια 2011, 32-33.

ιστορικούς, αρχιτέκτονες, ιστορικούς της τέχνης, φιλολόγους, θεολόγους, δασκάλους, μαθητές, φοιτητές, πανεπιστημιακούς ερευνητές, δημοτικούς άρχοντες και πολιτικούς, κληρικούς, κατοίκους της περιοχής, περιηγητές-επισκέπτες και τουριστικά γραφεία.

Μέσα σε αυτό το διαρκώς επεκτεινόμενο πλαίσιο διαχείρισης των μνημείων της περιοχής, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (ΕΦΑ Λακωνίας), πρώην 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δημιούργησε το «Δίκτυο Μουσείων Μάνης», ένα πρόγραμμα διαχείρισης της μανιάτικης πολιτισμικής κληρονομιάς⁴²⁸. Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των ετών 2000-2006 και περιελάμβανε τη σταδιακή ίδρυση εκθεσιακών χώρων, που θα λειτουργούσαν και ως σταθμοί ενημέρωσης του κοινού: στον πύργο Τζανετάκη στη νησίδα Κρανάη στο Γύθειο, στον πύργο Πικουλάκη στην Αρέοπολη, στην πυργοκατοικία των Μούρτζινων-Τρουπάκηδων στην Άνω Καρδαμύλη και στον πύργο Ντουράκη στην Καστάνια της μεσσηνιακής Μάνης. Σε αυτούς τους εκθεσιακούς χώρους/σταθμούς ενημέρωσης, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει τα εκθέματα και τις συλλογές, να ενημερωθεί από τους γεωφυσικούς χάρτες για τους οικισμούς και τα κατά χώραν ευρισκόμενα μνημεία και να οργανώσει την περιήγησή του, σύμφωνα με τα δικά του ενδιαφέροντα. Ταυτόχρονα εκδόθηκαν δύο έντυποι κατάλογοι με πλούσια εικονογράφηση, που συνοδεύουν και συμπληρώνουν τους παραπάνω εκθεσιακούς χώρους. Τα άρθρα τους πραγματεύονται με επιστημονικό τρόπο όλες τις πτυχές της μανιάτικης πολιτισμικής κληρονομιάς, αναδεικνύουν όλες τις αξίες των μνημείων και ταυτόχρονα αποτελούν πολύτιμους οδηγούς των επισκεπτών της περιοχής.

Μέσα στο σύνολο των πολιτισμικών αγαθών που συνθέτουν την ιδιαίτερη ενότητα της μεσοβυζαντινής Μάνης, βρίσκονται οι ναοί της Επισκοπής και της Αγήτριας. Είναι ναοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι δικιόνιοι με τρούλλο, που διασώζουν σημαντικό γλυπτό διάκοσμο και αξιόλογες τοιχογραφίες. Διατηρούνται ακέραιοι και σε καλή κατάσταση στον ίδιο χώρο, από τα τέλη του 12^{ου} και τα μέσα του 13^{ου} αιώνα που οικοδομήθηκαν, ορατοί και ανοιχτοί στο ευρύ κοινό, αδιάκοπα μέχρι και σήμερα, στενά συνδεδεμένοι με τους κατοίκους των κοντινών οικισμών.

⁴²⁸ Στο: Μανιάτικοι Οικισμοί 2004, οι συγγραφείς του καταλόγου αναφέρονται αναλυτικά στο μανιάτικο οικιστικό περιβάλλον, στα μανιάτικα γένη και στους τόπους κατοικίας του. Στο: Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη 2005, παρέχονται αναλυτικά στοιχεία και πληροφορίες για την εμφάνιση και εδραίωση του χριστιανισμού στη Μάνη και στη συνέχεια προβάλλονται τα χαρακτηριστικά του μανιάτικου χριστιανικού ναού ως τόπου λατρείας και χώρου επικοινωνίας των κατοίκων.

Η προστασία και η συντήρησή τους στη διάρκεια των περασμένων αιώνων ήταν μέρος του έμπρακτου ενδιαφέροντος της τοπικής κοινωνίας η οποία προσέδιδε μεγαλύτερο βάρος στη θρησκευτική, εθνική και τοπική τους αξία. Η διαχείριση των μνημείων αυτών τη σύγχρονη εποχή δεν απαίτησε αναζήτηση, εντοπισμό και ανασκαφικές εργασίες. Μια σημαντική αξία που τα χαρακτηρίζει είναι ο υψηλός βαθμός αυθεντικότητας που διατηρούν. Στη δεκαετία του 1960, ο ναός της Επισκοπής δέχθηκε στο πλαίσιο της προστασίας και συντήρησής του, απόλυτα απαραίτητες επεμβάσεις στερέωσης και ανακεράμωσης. Η συστηματική και επιστημονική ενασχόληση του Ν. Δρανδάκη και των συνεργατών του με τα δύο αυτά μνημεία, οι δημοσιεύσεις και η διεθνής προβολή τους προκάλεσαν το ενδιαφέρον πολλών νέων ομάδων ανθρώπων από όλο τον κόσμο και πολλαπλασίασαν τις αξίες που τα χαρακτηρίζουν.

Η διαχείρισή τους, με τη σύγχρονη έννοια, τα έχει αναδείξει σε πολιτιστικά αγαθά που βιώνονται με άμεσο και απτό τρόπο από την κοινωνία. Τα τελευταία χρόνια γίνεται προσπάθεια να αναδειχθούν ακόμη περισσότερο με τη διαμόρφωσή τους σε αναγνώσιμο, προσβάσιμο και κατανοητό σύνολο, που απευθύνεται στο ευρύ κοινό.

Η πρόσβαση στα μνημεία της Επισκοπής και της Αγήτριας είναι σχετικά εύκολη για τους επισκέπτες, εφ' όσον χρησιμοποιείται το υπάρχον οδικό δίκτυο που εξυπηρετεί τους γειτονικούς οικισμούς.

Συνιστάται η εκκίνηση να γίνεται από το κέντρο πληροφόρησης που βρίσκεται στον πύργο Πικουλάκη στην Αρεόπολη. Εκεί ο επισκέπτης θα ενημερωθεί από το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας για την περιοχή και τα μνημεία, θα αντλήσει πληροφορίες από έντυπο και ψηφιακό εποπτικό υλικό, θα σχεδιάσει τη διαδρομή και θα επιλέξει τον τρόπο ξενάγησης που πιστεύει ότι ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντά του. Μια σημαντική λεπτομέρεια είναι ότι ο ναός της Επισκοπής είναι κλειδωμένος και η είσοδος σε αυτόν προϋποθέτει τη συνεννόηση με τους φύλακες των μνημείων.

Αναχωρώντας από την Αρεόπολη με κατεύθυνση προς νότο, η χερσονησίδα Τηγάνι αποτελεί μετά τον Πύργο Διρού ένα ευδιάκριτο σημείο οπτικού προσανατολισμού. Πρώτη επιλογή της οδικής διαδρομής είναι η προς τα δεξιά πορεία, που οδηγεί στον παραλιακό οικισμό Μέζαπο και μετά στο Σταυρί. Ως δεύτερη επιλογή προτείνεται η μετά από λίγα χιλιόμετρα επίσης δεξιά πορεία, που οδηγεί απευθείας στο Σταυρί.

Η παλαιωμένη οδική σήμανση θα πρέπει να ανανεωθεί, να γίνει εμφανής, πιο πλήρης και περισσότερο κατατοπιστική. Σε κάποιες διασταυρώσεις η παρεχόμενη

πληροφόρηση είναι ασαφής και προβληματική. Η τοποθέτηση πινακίδων πληροφόρησης με χάρτες της διαδρομής σε επίκαιρα σημεία του οδικού δικτύου θα διευκολύνει σημαντικά την πρόσβαση στα μνημεία. Σε κάθε περίπτωση η χρήση δορυφορικών συστημάτων προσανατολισμού είναι καλοδεχούμενη.

Περνώντας μέσα από το Σταυρί, ο δρόμος συνεχίζει προς τον γειτονικό οικισμό του Αγίου Γεωργίου, όπου και καταλήγει ανάμεσα σε δύο μανιάτικους πύργους. Σε εμφανές σημείο βρίσκεται παλαιά πινακίδα με χάρτη της γύρω περιοχής και πληροφορίες για πεζοπορικές κοντινές διαδρομές. Η πινακίδα με το καφέ φόντο και τα κίτρινα γράμματα, που δείχνει ότι βρίσκεται στον χώρο του ναού της Επισκοπής, έχει τοποθετηθεί ανάμεσα σε ελαιόδενδρα και είναι δυσδιάκριτη.

Απομένει το ολιγόλεπτο περπάτημα μέσα σε στενό μονοπάτι από χώμα και πέτρες, που σε λίγο γίνεται πλακόστρωτο και πιο φαρδύ. Αρχικά αντικρίζεις τον τρούλλο της Επισκοπής και όσο πλησιάζεις, αποκαλύπτεται ολόκληρος ο ναός, χωρίς άλλα κτήρια κοντά του, με φόντο τη θάλασσα και το Τηγάνι.

Το τακτικό κόψιμο των θάμνων και η συνολική ανάδειξη του μονοπατιού και του περιβάλλοντος χώρου του ναού θεωρούνται παρεμβάσεις απαραίτητες, όπως και η τοποθέτηση μιας ανεξίτηλης, καλαίσθητης και ανθεκτικής πινακίδας πληροφόρησης στον προαύλιο χώρο, που θα περιλαμβάνει τα στοιχεία ταυτότητάς του μαζί με ενδιαφέρουσες πτυχές από την ιστορία και την προφορική παράδοση της περιοχής. Πινακίδες πληροφόρησης, παρόμοιες με αυτές που συνοδεύουν τα εκθέματα των μουσείων, μπορούν να τοποθετηθούν στο εσωτερικό του ναού, με κείμενα που αφορούν όλες τις αξίες του μνημείου. Η παρατήρηση και μελέτη των τοιχογραφιών, ιδιαίτερα σε κάποιους σκοτεινούς χώρους, απαιτεί καλό φωτισμό.

Σήμερα ο ναός δεν χρησιμοποιείται ούτε λειτουργείται. Οι κάτοικοι δεν θυμούνται αν και πότε γιόρταζε ούτε αν γινόταν στο παρελθόν λατρευτική του χρήση. Πριν λίγα χρόνια τελέστηκε το μυστήριο της βάπτισης ενός βρέφους, όχι όμως μέσα στον ναό.

Η αντίστροφη πορεία από τον Άγιο Γεώργιο και το Σταυρί οδηγεί στον κοντινό μικρό οικισμό της Αγίας Κυριακής, επάνω σε ένα ύψωμα. Εκεί καταλήγει ο δρόμος.

Σε επίκαιρο σημείο είναι τοποθετημένες μικρές, παλαιωμένες και φθαρμένες πινακίδες, που καθοδηγούν προς την Αγήτρια και το Τηγάνι και πληροφορούν για τη χιλιομετρική απόσταση και τη χρονική διάρκεια των πεζοπορικών διαδρομών. Υπάρχει πάντως η δυνατότητα να προσεγγίσει κανείς ακόμη περισσότερο το μνημείο με το αυτοκίνητο, μέσω βατού χωματόδρομου. Το τελευταίο κομμάτι της διαδρομής απαιτεί δεκάλεπτο ήπιο περπάτημα σε στενό μονοπάτι με χώμα και πέτρες, ανάμεσα

σε χαμηλούς θάμνους, αγναντεύοντας αφ' υψηλού τη θάλασσα του Μεσσηνιακού κόλπου.

Ο τακτικός καθαρισμός του μονοπατιού και του προαυλίου χώρου της Αγήτριας και η τοποθέτηση πινακίδων πληροφόρησης εντός και εκτός του ναού, παρόμοιες με της Επισκοπής, αποτελούν και εδώ απαραίτητες παρεμβάσεις. Ο ναός της Αγήτριας εορτάζει και λειτουργείται στις 23 Αυγούστου με τη συμμετοχή πιστών από τους γύρω οικισμούς.

Άλλες εργασίες ανάδειξης που θα συμβάλουν στην αναγνωσιμότητα των μνημείων από το ευρύ κοινό, μπορούν να γίνουν στο εσωτερικό τους με τον καθαρισμό των τοιχογραφιών από τα άλατα στην Επισκοπή και από τον ασβέστη στην Αγήτρια. Καθαρισμό και προστασία απαιτεί και ο γλυπτός διάκοσμος των ναών.

Στη γενικότερη στρατηγική διαχείρισης των παραπάνω μνημείων θα συμβάλει η προβολή της Μέσα Μάνης ως μιας ιδιαίτερης γεωγραφικής ενότητας με μοναδικό φυσικό τοπίο, με πολλούς μεσοβυζαντινούς ναούς σε διάφορους αρχιτεκτονικούς τύπους και με υψηλό βαθμό αυθεντικότητας, με αξιόλογη αγιογράφηση και σημαντικότερη διακοσμητική γλυπτική.

Η Επισκοπή, η Αγήτρια, άλλοι κοντινοί ναοί και οικισμοί, έχουν εγγύτητα και συνδέονται στενά με το διοικητικό, στρατιωτικό και θρησκευτικό κέντρο της περιοχής, το βυζαντινό Κάστρο της Μαΐνης, τα υπολείμματα του οποίου έχουν έλθει στην επιφάνεια μετά από τις ανασκαφές στο Τηγάνι.

Η διατήρηση και η σηματοδότηση των μονοπατιών που συνέδεαν τα μνημεία μεταξύ τους και με το Κάστρο της Μαΐνης είναι ένα ζητούμενο που θα ενισχύσει την αξία της αυθεντικότητας των μνημείων και του συνανήκοντος πολιτισμικού και φυσικού τους περιβάλλοντος.

Σημαντικό ρόλο στην προβολή και διαχείριση της βυζαντινής Μάνης θα μπορούσε να αποτελέσει η ενσωμάτωση περαιτέρω πολιτισμικών αγαθών, που προέρχονται από την άυλη πολιτισμική κληρονομιά, κυρίως από τον λαϊκό πολιτισμό, όπως είναι οι τοπικοί μύθοι και θρύλοι, οι προφορικές παραδόσεις, τα τοπικά ήθη και έθιμα, τα μοιρολόγια και το γλωσσικό ιδίωμα της Μάνης.

Ο σχεδιασμός εκπαιδευτικών προγραμμάτων, προσαρμοσμένων σε κάθε ηλικία και σχολική βαθμίδα, θα αναδείξει την διδακτική/παιδευτική αξία των μνημείων, όπως και η ανάθεση εργασιών, ερευνών και μελετών που έχουν σχέση με αυτά.

Η ένταξη των μνημείων στην προβολή του πολιτισμικού και εκπαιδευτικού τουρισμού της περιοχής θα αυξήσει την επισκεψιμότητά τους και θα τους προσθέσει μια ακόμη αξία με όλες τις ευεργετικές συνέπειες για την τοπική κοινωνία⁴²⁹.

⁴²⁹ Για την προώθηση των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, του πολιτισμικού και του εκπαιδευτικού βλ. Σπηλιοπούλου-Ξέστερνου 2012, 348-350. Παραδείγματα εκπαιδευτικών προγραμμάτων με χρήση Νέων Τεχνολογιών στο ίδιο, 350-370.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AAA: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
- ΑΔ: *Αρχαιολογικόν Δελτίον*
- ΑΕΜ: *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών*
- DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
- ΔΧΑΕ: *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
- Δωδώνη: *Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
- ΕΙΕ: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΙΒΕ: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
- ΙΕΕ: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*
- JOB: *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*
- ΛακΣπ: *Λακωνικά Σπουδαί*
- ΠΑΕ: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*

- Αβραμέα, Ά. (1983). «Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά τεκμήρια από το Οίτυλο της Μάνης», *ΛακΣπ* 7, 3-22
- Αβραμέα, Ά. (1999). «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου. (4^{ος}-15^{ος} αι.)* (Ελ. Γραμματικοπούλου, επιμ.), 9-18. Αθήνα: ΕΙΕ
- Αβραμέα, Ά. (2012). *Η Πελοπόννησος. Από τον 4^ο ως τον 8^ο αιώνα. Αλλαγές και συνέχεια*. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Αναγνωστάκης, Η. (1999). «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας;», στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου. (4^{ος}-15^{ος} αι.)* (Ελ. Γραμματικοπούλου, επιμ.), 19-34. Αθήνα: ΕΙΕ
- Βαγιακάκος, Δ. (1943). «Τα μνημεία της Μάνης. Ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Οδηγητρίας και η εν αυτώ τοιχογραφία του Ελκομένου», *Σπαρτιατικά Χρονικά* 6/61-63, 99-102
- Βαγιακάκος, Δ. (1960). «Τάιναρον, μύθος και ιστορία», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 97-110
- Βαχαβιώλος, Δ. (2018). «Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της βυζαντινής Μάνης (5^{ος} – 15^{ος} αι.)», *Λακωνικόν Ημερολόγιον*. Σπάρτη: Ιδιομορφή

- Βλαχάκος, Π. (2015). *Ο βίος του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας. Ιστορική, γλωσσική και υφολογική διερεύνηση*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης
- Βοκοτόπουλος, Π. (1966-1969). «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου», *ΔΧΑΕ Δ'Ε'*, 149-174
- Γεωργακάς, Δ. (1938). «Συμβολή εις την τοπωνυμικήν έρευναν», *Αθηνά*, 48, 32-34
- Γεωργακάς, Δ. (1939). «Προσθήκη εις τα περί του ονόματος Μάνη», *Αθηνά*, 49, 221-227
- Γκιολές, Ν. (1983). «Γυάλινα αγγεία από το Τηγάνι της Μάνης», στο: *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα, 29 και 30 Απριλίου, 1 Μαΐου 1983*, 17-18. Αθήνα
- Γκιολές, Ν. (2005). «Βυζαντινή Μάνη», στο: *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη* (Π. Καλαμαρά, επιμ.), 19-29. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Γκιολές, Ν. (2008-2009). «Η ανασκαφή στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης», στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη. Καραβοστάσι Οιτύλου, 21-22 Ιουνίου 2008. Πρακτικά* (Ε.Π. Ελευθερίου, Α. Μέξια, επιμ.), 61-77. Σπάρτη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - 5^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων - Δήμος Οιτύλου
- Γκιολές, Ν. (2014). *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*. (3) Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα
- Δαμιανάκος, Α. (2018). *Η Μάνη. Σύνοψη μεγάλης πορείας*. Αθήνα: International Institute of Classical Humanities
- Delvoye, Ch. (2014). *Βυζαντινή τέχνη*. Αθήνα: Παπαδήμας
- Δημητροκάλλης, Γ. και Νοβέλλο, Α. (επιμ) [1995]. *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Libro
- Διονύσιος εκ Φουρνά (1909). *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*. Εν Πετρούπολει
- Δρανδάκης, Ν. (1958). «Σκαφικαί έρευναι εν Κυπαρίσσω Μάνης», *ΠΑΕ* 1958, 199-219, πίν. 154-167 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 1-35)
- Δρανδάκης, Ν. (1960). «Ανασκαφή εν Κυπαρίσσω», *ΠΑΕ* 1960, 233-245, πίν. 172-178 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 37-56)
- Δρανδάκης, Ν. (1961-1962). «Μεσαιωνικά Αρκαδίας-Λακωνίας», *ΑΔ* 17, Β' Χρονικά, 88-91, πίν. 95β, 95δ (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', 37-44)
- Δρανδάκης, Ν., (1964). *Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης*. Εν Αθήναις
- Δρανδάκης, Ν. (1964Α). «Ανασκαφή εις το Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1964, 121-135, παρένθ. πίν. Α', πίν. 119-132 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 57-86)

- Δρανδάκης, Ν. (1971). «Δεόμενοι Άγιοι επί του τεταρτοσφαιρίου ανίδος εις εκκλησίας της Μέσα Μάνης», *ΑΑΑ* IV, 2, Σκινδάλαμοι, 232-240 (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 39-47)
- Δρανδάκης, Ν. (1972). «Νικήτας Μαρμαράς», *Δωδώνη* Α΄, 21-44, πίν. I-XVI (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 49-88)
- Δρανδάκης, Ν. (1975). «Έρευνα εις την Μάνην», *ΠΑΕ* 1975, 184-196, πίν. 168-176 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β΄, 137-158)
- Δρανδάκης, Ν. (1977). «Έρευνα εις την Μάνην», *ΠΑΕ* 1977, 200-228, παρένθ. πίν. ΣΤ΄, πίν. 127-140 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β΄, 217-260)
- Δρανδάκης, Ν. (1977-1979). «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», *ΔΧΑΕ* Δ΄/Θ΄, 35-61, πίν. 7-20 (= *Μάνη και Λακωνία*, Γ΄, 215-255)
- Δρανδάκης, Ν. (1984). «Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών», *ΔΧΑΕ* Δ΄/ΙΒ΄, 203-238
- Δρανδάκης, Ν. (1986). «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13^{ου} αιώνα που σώζονται στη Μάνη», στο: *The 17th International Byzantine Congress, Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D. C., August 3-8, 1986, Major Papers* (Α. D. Caratzas, επιμ.), 683-721. New York (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 429-467)
- Δρανδάκης, Ν. (1986Α). «Από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μάνη (θέματα αρχαιολογικά-τοπογραφικά-δημογραφικά)», *Ιστοριογεωγραφικά*, I, 15-28 (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 403-417)
- Δρανδάκης, Ν. (1988). «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου επιστολής του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματιανού», *Ιστοριογεωγραφικά* 2, 189-190 (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 471-472)
- Δρανδάκης, Ν. (1995). *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 141). Αθήνα
- Δρανδάκης, Ν. (2000). «Μάνη», στο: *Ο θησαυρός της Ορθοδοξίας, 2000 χρόνια. Ιστορία-Μνημεία-Τέχνη*, Β΄, Πατριαρχεία και αυτοκέφαλες εκκλησίες, 427-434. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 659-666)
- Δρανδάκης, Ν. (2001). «Τα ανάγλυπτα μαρμάρινα βυζαντινά τέμπλα της Μάνης», στο: *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Επίσημοι λόγοι*, 32, (1994-1995), 449-477. Αθήνα (= *Μάνη και Λακωνία*, Α΄, 577-605)
- Δρανδάκης, Ν. (2002). *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 222). Αθήνα

- Δρανδάκης Ν. και Γκιολές Ν. (1980). «Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1980, 247-258, παρένθ. πίν. Η', πίν. 148-149 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 507-521)
- Δρανδάκης Ν. και Γκιολές Ν. (1983). «Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1983, Α', 264-270, πίν. 179-182 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 733-743)
- Δρανδάκης, Ν. και Γκιολές, Ν. (1984). «Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1984, Α', 248-255, πίν. 148-149 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 745-754)
- Δρανδάκης Ν., Γκιολές Ν., Κωνσταντινίδη Χ. (1978). «Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1978, 183-191, πίν. 131-132 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 327-337)
- Δρανδάκης Ν., Γκιολές Ν., Κωνσταντινίδη Χ. (1981). «Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης», *ΠΑΕ* 1981, 241-253, παρένθ. πίν. ΙΕ', πίν. 181-182 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 523-538)
- Δρανδάκης Ν., Δωρή Ε., Καλοπίση Σ., Παναγιωτίδη Μ. (1978). «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΕ* 1978, 135-182, πίν. 114-130 (= *Μάνη και Λακωνία*, Β', 261-325)
- Εμμανουήλ, Μ. (1991). *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας*. (ΑΕΜ ΚΗ' παράρτ.) Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών
- Ασπρά-Βαρδαβάκη, Μ. και Εμμανουήλ, Μ. (2005). *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος
- Ετζέογλου, Ρ. (1988). «Καρνούπολις, μια ερειπωμένη βυζαντινή πόλη. Σχεδιάγραμμα ιστορικής γεωγραφίας της βορειοανατολικής Μάνης», *ΛακΣπ Θ'*, 3-60
- Ευστρατιάδης, Σ. (2010). *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Α'-Ιζ'. Αθήνα 1978-XXX: Εκδοτική Αθηνών
- Κακριδής, Ι. Θ. (1986) *Ελληνική Μυθολογία*, 1-5 (Ι. Θ. Κακριδής, επιμ.). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Καλοπίση-Βέρτη, Σ. (2005). «Δωρητές και τεχνίτες στη Μάνη κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους», στο: *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη* (Π. Καλαμαρά, επιμ.), 99-108. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Καρπόζηλος, Α. (1997). *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Α' (4^{ος}-7^{ος} αι.). Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη
- Καρπόζηλος, Α. (2002). *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Β' (8^{ος}-10^{ος} αι.). Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη
- Καρπόζηλος, Α. (2009). *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Γ' (11^{ος}-12^{ος} αι.). Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη

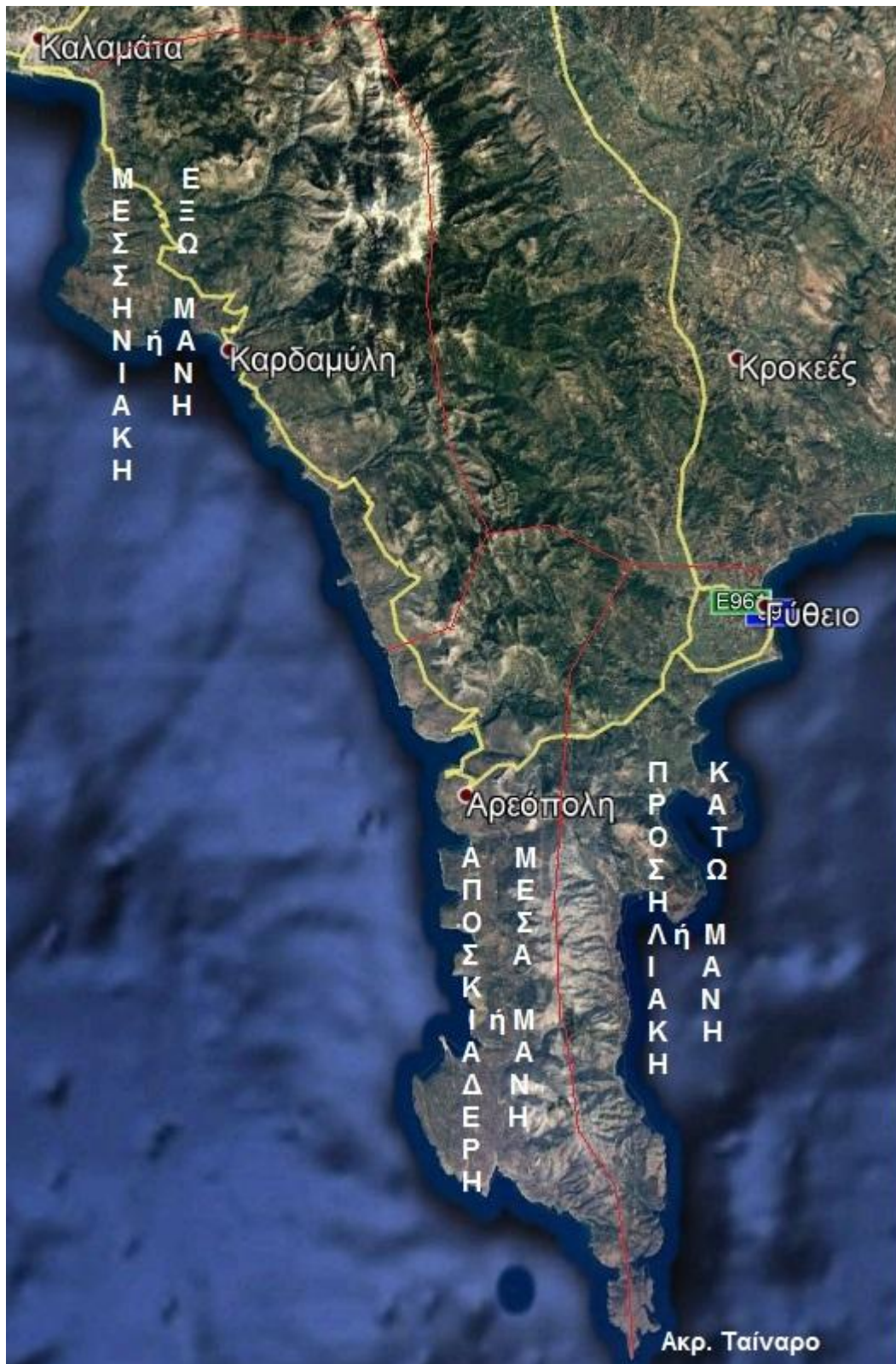
- Καρπόζηλος, Α. (2015). *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, Δ' (13^{ος}-15^{ος} αι.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη
- Κατσουγκράκη, Γ. (2004). «Η άμυνα στη νότια Λακωνία: οι περιπτώσεις των κάστρων Βαρδούνιας, Πασσαβά, Κελεφάς», στο: *Στ' Πανελλήνιο Συνέδριο. Λακωνία. Γλώσσα, Ιστορία, Πολιτισμός. Limeni Village, Αρεόπολη Λακωνίας, 14, 15 και 16 Μαΐου 2004, Πρακτικά Συνεδρίου*, 123-133
- Κόμης, Κ. (2004). «Μάνη: χώρος και οικιστικό δίκτυο», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί* (Καλαμαρά Π. και Ρουμελιώτης Ν., επιμ.), 17-25. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Κόμης, Κ. (2005). *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης. 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*. (2) (Δωδώνη, παράρτ. 57). Ιωάννινα
- Κονιδάρης, Γ.Ι. (1951). «Ιστορικόν σημείωμα. Η παλαιότερα μνεία της Μαΐνης και της Επισκοπής αυτής», *Θεολογία* 22, 652-656
- Κόντη, Β. (1999). «Η Βυζαντινή Πελοπόννησος», στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου. (4^{ος}-15^{ος} αι.)* (Ελ. Γραμματικοπούλου, επιμ.), 35-58. Αθήνα: ΕΙΕ
- Κόντη, Β. (2004). *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αι.* (Β. Κόντη, επιμ.) (ΕΙΕ/ΙΒΕ Διεθνή Συμπόσια αρ. 14). Αθήνα
- Κοντογιάννης, Ν. (2004). «Η πειρατεία και η ληστεία στη Μάνη», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί* (Καλαμαρά Π. και Ρουμελιώτης Ν., επιμ.), 120-123. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Κορδώσης, Μ. (1986). «Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *Ιστοριογεωγραφικά* 1, 126-136
- Κουνουπιώτου Μανωλέσσου, Ε. και Ετζεογλου, Ρ. (1972). *ΑΔ* 27, Β'1 Χρονικά, 299
- Κουτσιλιέρης, Α. (1996). *Ιστορία της Μάνης, Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεώτερη*. Αθήνα: Παπαδήμας
- Krautheimer, R. (2012). *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Λαμπρινουδάκης, Β. (2008). *Δέκα μαθήματα αρχαιολογίας. Οδοιπορικό από την αρχαία ελληνική τέχνη στη σύγχρονη ζωή*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη
- Λαμπροπούλου, Α. (2013). «Από τη λήθη στη μνήμη: η λατρεία του αγίου Θεοκλήτου επισκόπου Λακεδαιμονίας (9^{ος} αι.)», στο: *Πρακτικά του Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου, Γύθειον 17-19 Οκτωβρίου 2008* (Πελοποννησιακά, παράρτ. 30), 103-120. Αθήνα

- Λαμπροπούλου, Α. και Πανοπούλου, Α. (1999). «Η Φραγκοκρατία και το δεσποτάτο του Μορέως», στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου. (4^{ος}-15^{ος} αι.)* (Ελ. Γραμματικοπούλου, επιμ.), 59-87. Αθήνα: ΕΙΕ
- Λάμπρου, Σ. (1906). «Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε», *Νέος Ελληνομνήμων* 3, 129-228
- Λαμψίδης, Ο. (2007). «Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε (κείμενα-σχόλια)», (*Αρχαίον Πόντου*, παράρτ. 13), 290-391. (2) Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών
- Μάνη και Λακωνία: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, *Μάνη και Λακωνία, Α'-Ε'.* (ΛακΣπ, παράρτ. 17). Αθήνα 2009
- Μέξης, Δ. (1977). *Η Μάνη και οι Μανιάτες.* Αθήνα
- Μέξια, Α. (2011). *Βυζαντινή ναοδομία στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση των Μεσοβυζαντινών ναών της Μέσα Μάνης* (αδημ. διδ. διατρ.). Αθήνα
- Μόσχου, Λ. (2004). «Η οργάνωση του χώρου στους βυζαντινούς αιώνες (7^{ος}-15^{ος} αιώνας)», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί* (Καλαμαρά Π. και Ρουμελιώτης Ν., επιμ.), 33-36. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Μόσχου, Λ. και Καλαμαρά, Π. (2004). «Λατομεία», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί* (Καλαμαρά Π. και Ρουμελιώτης Ν., επιμ.), 94-95. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Μουρίκη, Ντ. (1978). *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 25). Αθήνα
- Mouriki, D. (1980-1981). «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleven and Twelfth Centuries». *DOP* 34-35, 77-124
- Μουτσόπουλος, Ν. και Δημητροκάλλης, Γ. (1976). «Τα μεγαλιθικά μνημεία της Μάνης», στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975, Β'*, (Πελοποννησιακά, παράρτ. 6), 135-169. Αθήνα
- Μουτσόπουλος, Ν. και Δημητροκάλλης, Γ. (1980). «Νεώτερες έρευνες στα μεγαλιθικά μνημεία της Μάνης», στο: *Πρακτικά του Α' Λακωνικού Συνεδρίου, Σπάρτη-Γύθειον 7-11 Οκτωβρίου 1977, Β'*, (= ΛακΣπ Ε'), 385-390. Αθήνα
- Μπούζα, Ν. (2004). «Βυζαντινοί οικισμοί στη Μάνη: η μαρτυρία των μνημείων», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί* (Καλαμαρά Π. και Ρουμελιώτης Ν., επιμ.), 37-42. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Μπούζα, Ν. και Κοντογιάννης, Ν. (2004). «Κάστρα της Μάνης στα χρόνια του Βυζαντίου», στο: *Μανιάτικοι οικισμοί* (Καλαμαρά Π. και Ρουμελιώτης Ν., επιμ.), 44-49. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού

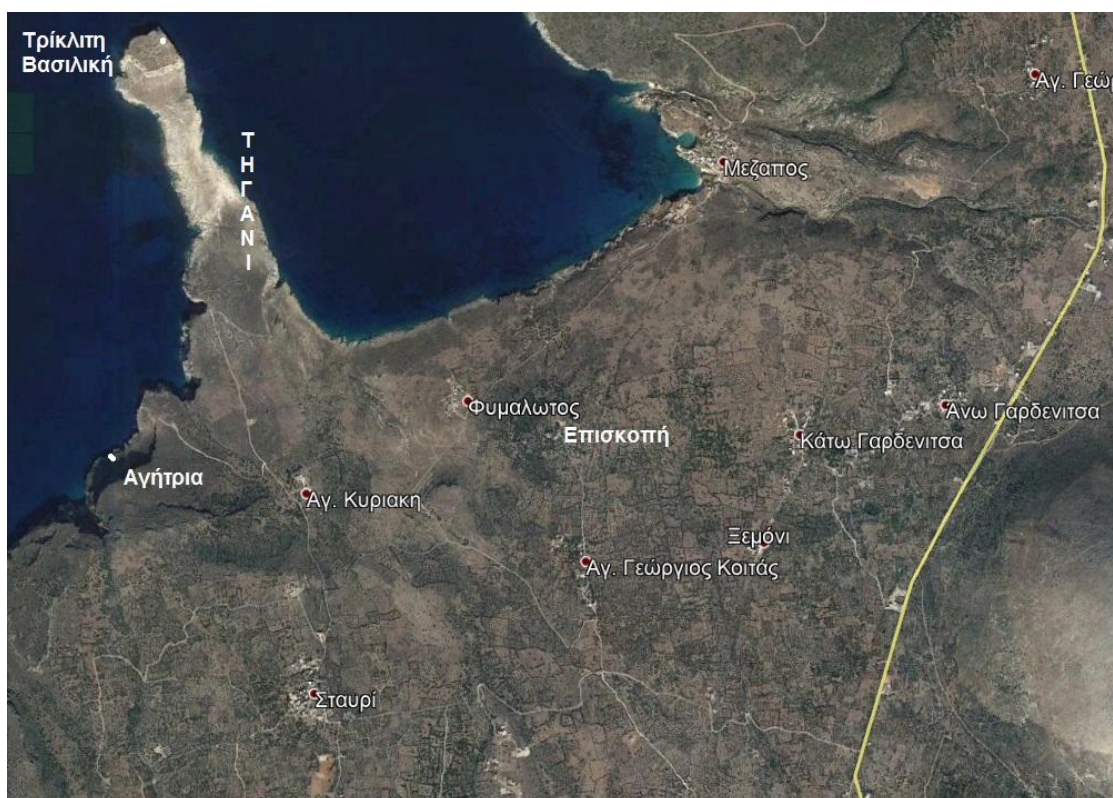
- Μπούρας, Χ. και Μπούρα, Λ. (2002). *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος
- Ντάρλας, Α. (1999). *Η παλαιολιθική Μάνη. Η ανασκαφή στα Καλαμάκια*. Αθήνα
- Ντάρλας, Α. (2002). «Η ανασκαφή του παλαιολιθικού σπηλαίου στα Καλαμάκια: τα νεώτερα δεδομένα», στο: *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών. Ξηροκάμπι Λακωνίας, 13-16 Σεπτεμβρίου 2001 (Λακ Σπ παράρτ. 8)*, 179-209. Αθήνα
- Ντάρλας, Α. (2004). «Η Λακωνία στην Παλαιολιθική Εποχή», στο: *Στ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο. Λακωνία. Γλώσσα, Ιστορία, Πολιτισμός. Limeni Village, Αρεόπολη Λακωνίας, 14, 15 και 16 Μαΐου 2004, Πρακτικά Συνεδρίου*, 162-170
- Οικονομίδης, Ν. (1967). «Ο βίος του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10^{ος} αι.)», στο: *Πρακτικά Τρίτου Πανιόνιου Συνεδρίου, 23-24 Σεπτεμβρίου 1965, Α΄*, 272-277. Αθήνα
- Ομήρου Ιλιάδα. *Homeri Opera, I-II* (Monro, D. B. και Allen, T. W., εκδ.). Oxford 1920: Oxford University Press (= Αθήνα 1976, 1978: Καρδαμίτσα)
- Ostrogorsky, G. (2012). *Ιστορία του βυζαντινού κράτους, Α΄*. Αθήνα: Πατάκης
- Ostrogorsky, G. (2014). *Ιστορία του βυζαντινού κράτους, Β΄, Γ΄*. Αθήνα: Πατάκης
- Παναγιωτίδη, Μ. (2005). «Η μνημειακή ζωγραφική στις εκκλησίες της Μάνης- μέσο έκφρασης και επικοινωνίας», στο: *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη* (Καλαμαρά Π., επιμ.), 85-97. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού
- Παπαθανασόπουλος, Γ. (1971). «Εκθέσεις», *AAA IV*, 12-26, 149-153, 289-303
- Παπαθανασόπουλος, Γ. (1983). «Ο ναυτικός χαρακτήρας του νεολιθικού Διρού», στο: *Πρακτικά του Α΄ τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών. Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982 (Πελοποννησιακά, παράρτ. 9)*, 221-224. Αθήνα
- Παπαθανασόπουλος, Γ. (2008). *Σπήλαια Διρού. Αλεπότρυπα. Νεολιθικό Μουσείο Διρού*. Αθήνα: Κέντρο Νεολιθικών Μελετών Διρού
- Παπαμαστοράκης, Τ. (1987). «Το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου του Αγίου Γεωργίου (Επισκοπή) στην Κίττα της Μάνης», *AAA XX*, 140-158
- Παπαχατζής (1976-1980). *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, (Ν. Παπαχατζής, επιμ.). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Πεζόπουλος, Ε. (1938). *Νέοι Δρόμοι*, 3-4
- Πετριδής, Α. (1871-1872). «Περί του ονόματος της Μάνης», *Πανδώρα* 22, 156-157
- Πετριδής, Α. (1886). «Περί Ταινάρου, Λακωνικής και του Μεσαιωνικού Φρουρίου Μαΐνης εξ ου το όνομα Μάνη», *Παρνασσός* 10, 508-509
- Πετροχείλου, Α. (2007). *Τα σπήλαια της Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

- Πίτσιος Θ. Κ., (2000). *Ο Ταινάριος άνθρωπος. Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στη Μέσα Μάνη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Πίτσιος Θ. Κ., (2002). «Ανθρώπινες απολιθωμένες μορφές στο Απήδημα Λακωνίας. Φυλογενετικές σχέσεις και συστηματική ταξινόμηση», *ΛακΣπ* 16, 163-181
- Πολέμης Ι.-Μίνεβα Ε. (2016). *Βυζαντινά υμνογραφικά και αγιολογικά κείμενα*. Αθήνα: Κανάκης
- Πορφυρογέννητος (1967). *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* (G. Moravcsik, εκδ.) (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1). Washington D. C.
- Πούλιος, Ι. (2010-2012). «Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς: ορολογία, έννοια και μοντέλα διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία* 16/1-3, 321-339
- Προκόπιος (1963). *Procopii Caesariensis opera omnia*, 1-2 (J. Haury, G. Wirth, εκδ.). Leipzig
- Rodley, L. (2010). *Εισαγωγή στη βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα
- Runciman, S. (2017). *Μυστράς*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα
- Σαββίδης, Α. (2012). *Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο: Προκόπιος -Μιχαήλ Ψελλός - Άννα Κομνηνή - Ιωάννης Κίνναμος - Γεώργιος Σφραντζής*. Αθήνα: Μυρμιδόνες
- Σαΐτας, Γ. (1992). *Μάνη* (Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική). Αθήνα: Μέλισσα
- Σαΐτας, Γ. (2004). «Η μνημειακή και αρχιτεκτονική κληρονομιά της Μάνης. Ζητήματα προστασίας και ανάδειξης», στο: *Στ' Πανελλήνιο Συνέδριο. Λακωνία. Γλώσσα, Ιστορία, Πολιτισμός. Limeni Village, Αρεόπολη Λακωνίας, 14, 15 και 16 Μαΐου 2004. Πρακτικά Συνεδρίου*, 186-194
- Σπηλιοπούλου, Ι. και Ξέστερνου, Μ. (2011-2013). «Συνεργασία του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (ΙΝ.Ε.ΒΥ.Π.) με εταιρεία διαχείρισης πολιτισμικών αγαθών για τη διοργάνωση εκπαιδευτικών επισκέψεων στον Μυστρά. Μία περιπτώσιολογική μελέτη (case study) στον τομέα της Εκπαίδευσης και του Πολιτισμού», *Βυζαντινός Δόμος* 19-21, 343-377
- *Το Χρονικόν του Μορέως. Το ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*. (Π. Π. Καλονάρος, εκδ.). Αθήνα: Εκάτη
- Tomekovic, S. (1982). «Le Jugement Dernier inedit de l' eglise d' Agetria (Magne)», *JOB* 32.5, 469-479

- Tomekovic, S. (1984). *Le 'manierisme' dans l' art mural a Byzance (1164-1204)*, 2. Paris
- Tomekovic, S. (1988). L' esthetique aux environs de 1200 et la peinture de Studenica, Beograd L' esthetique aux environs de 1200 et la peinture de Studenica, Beograd

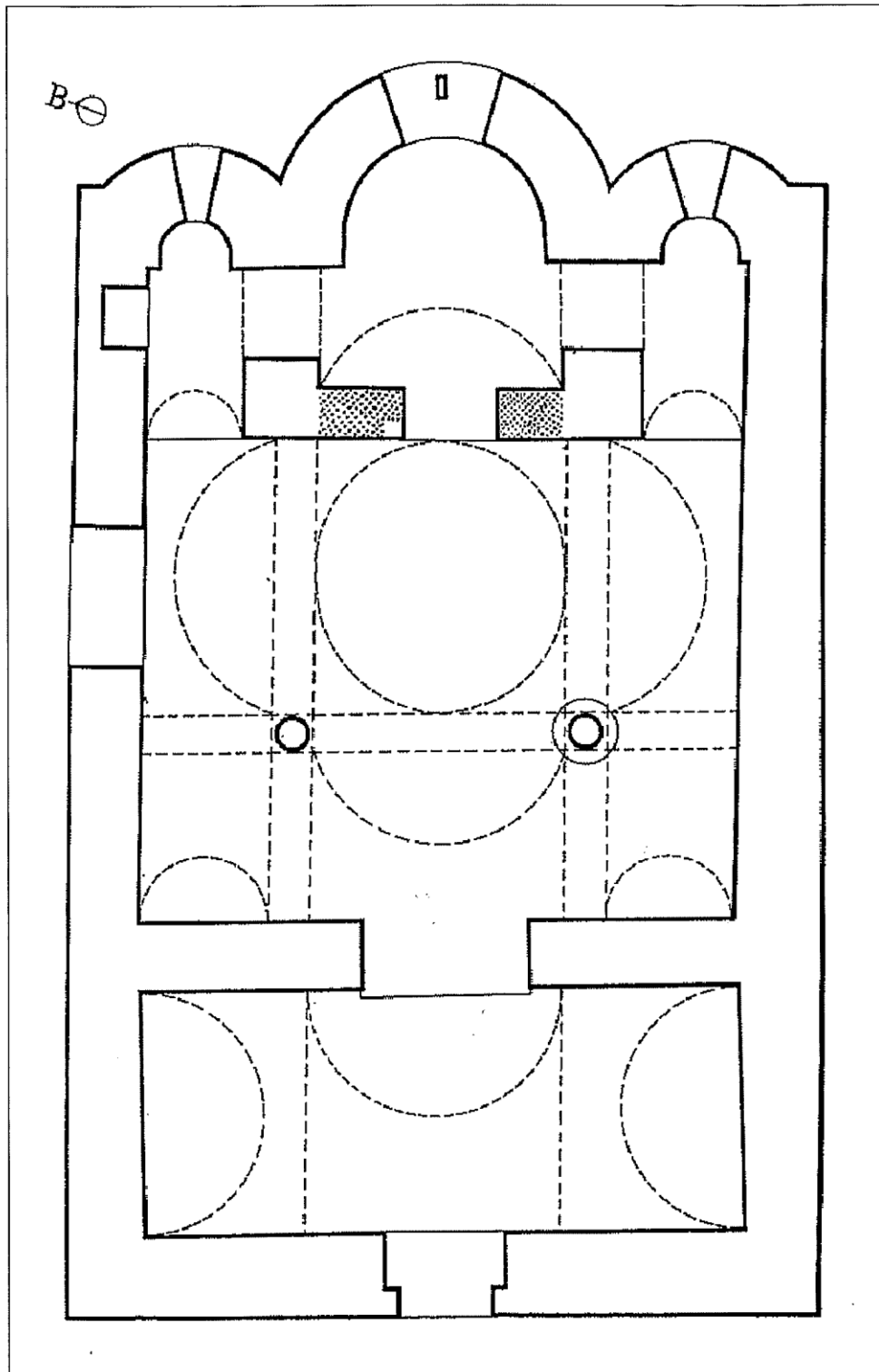

Εικ. 1: Χάρτης της Μάνης.

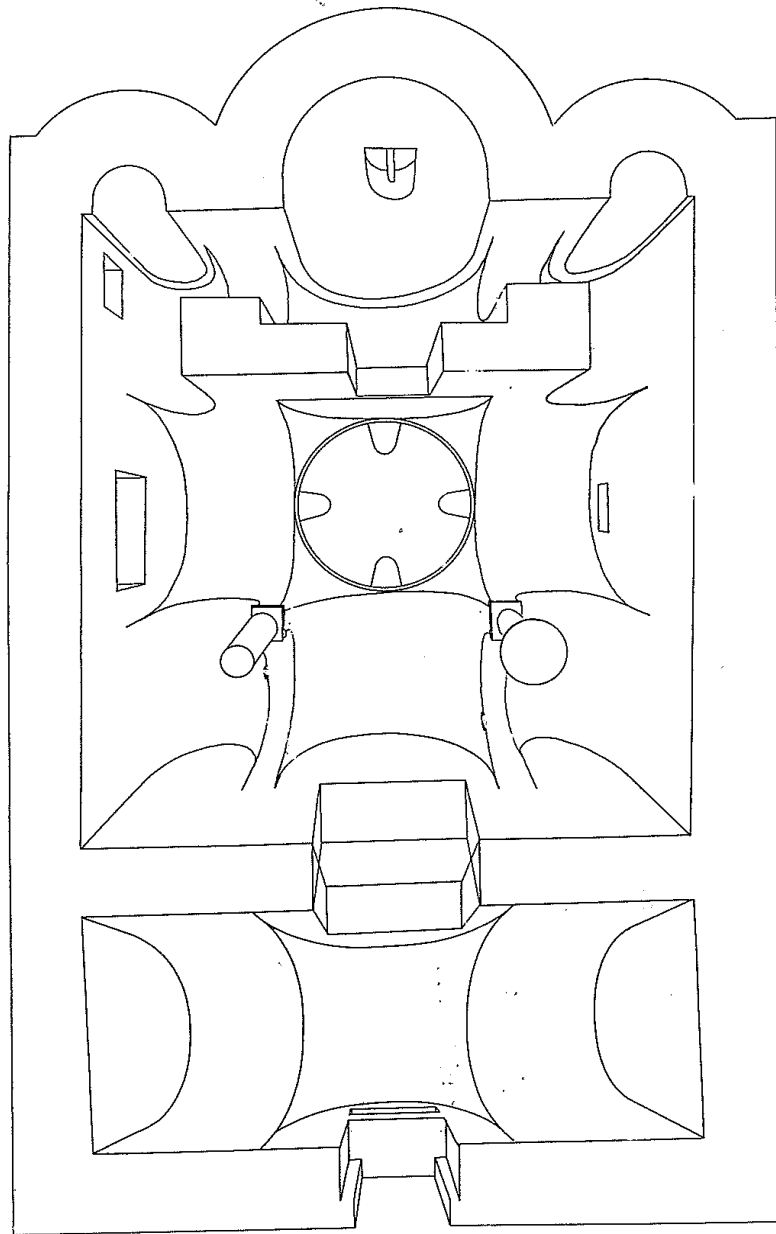
Εικ. 2: Η χερσονησίδα Τηγάνι, οι θέσεις της Επισκοπής και της Αγήτριας και οι κοντινοί οικισμοί.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

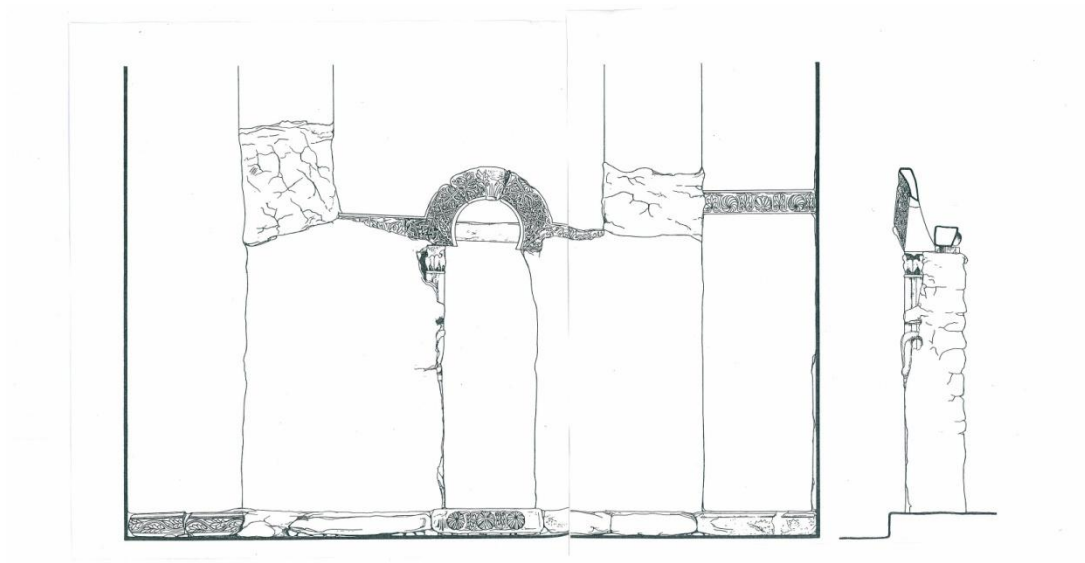
Εικ. 3: Κάτοψη του ναού της Επισκοπής. (Δρανδάκης 1995, 152).

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

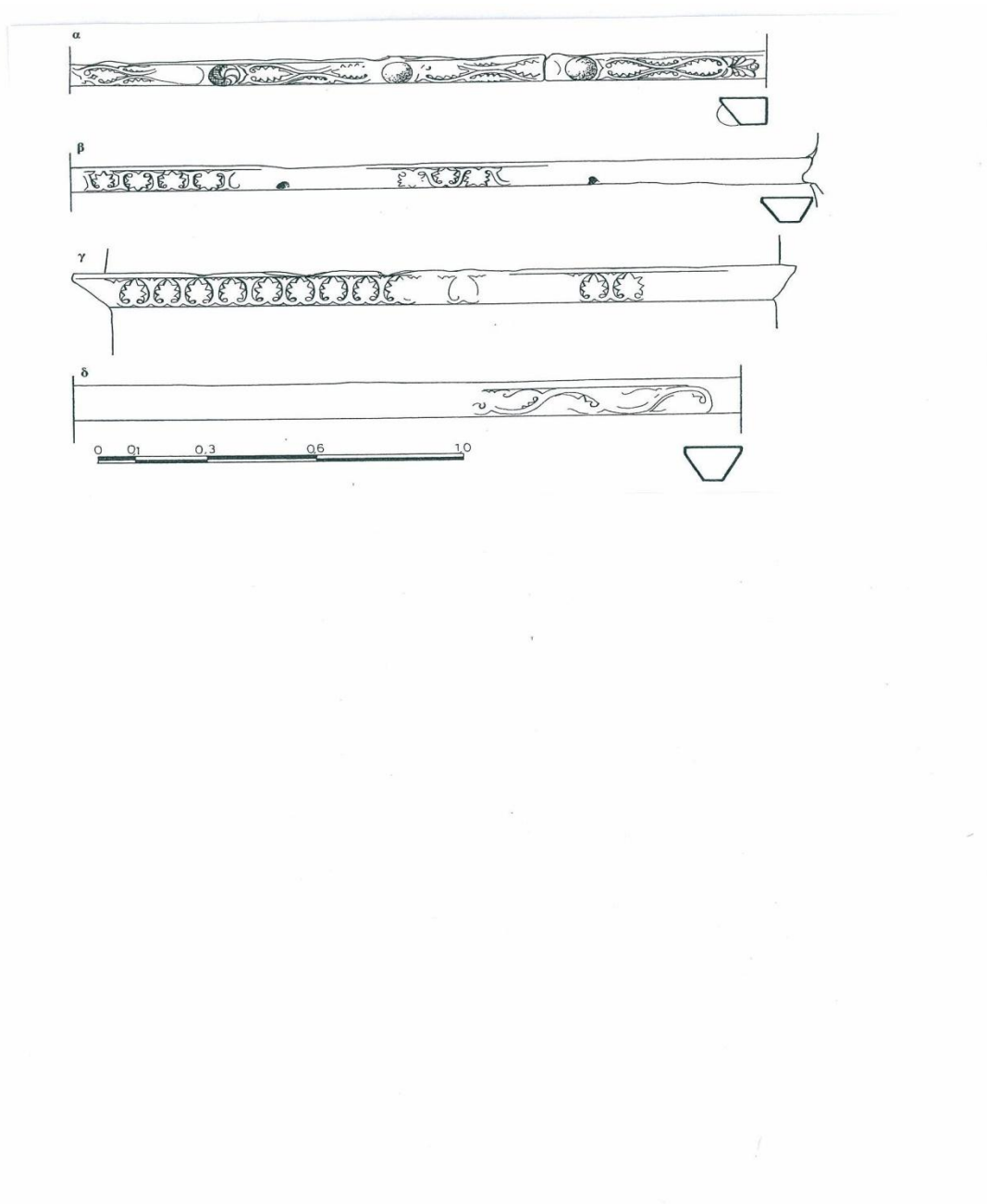
Εικ. 4: Άνοψη του ναού της Επισκοπής. (Δρανδάκης 1995, 178).

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 5: Σχέδιο του τέμπλου της Επισκοπής. (Δρανδάκης 2002, 266-267 εικ. 407).

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 6: Σχέδιο των ελκυστήρων του ναού της Επισκοπής. α: ανατολικός. β: νότιος.
γ: δυτικός, ανατολική πλευρά. δ: δυτικός, δυτική πλευρά.
(Δρανδάκης 2002, 273 εικ.413).

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 7: Όψη από Α. Στο βάθος το Τηγάνι.

Εικ. 8: Η πρόσοψη του ναού της Επισκοπής.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 9: Όψη από ΒΔ.

Εικ. 10: Πρόσωση, τοίχος Δ κεραίας.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 11: Όψη από ΝΔ.

Εικ. 12: Τμήμα γλυπτού, εντοιχισμένο στη Ν όψη.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 13: Λεπτομέρεια από τον τρούλλο, όψη από Ν.

Εικ. 14: Όψη από ΒΑ.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 15: Ο κυρίως ναός, όψη από Δ.

Εικ. 16: Ο Παντοκράτορας στον θόλο του τρούλλου.

Εικ. 17: Σολομών και αριστερά Ιωάνας. Πιο πάνω άγγελιοι σε μετάλλια.

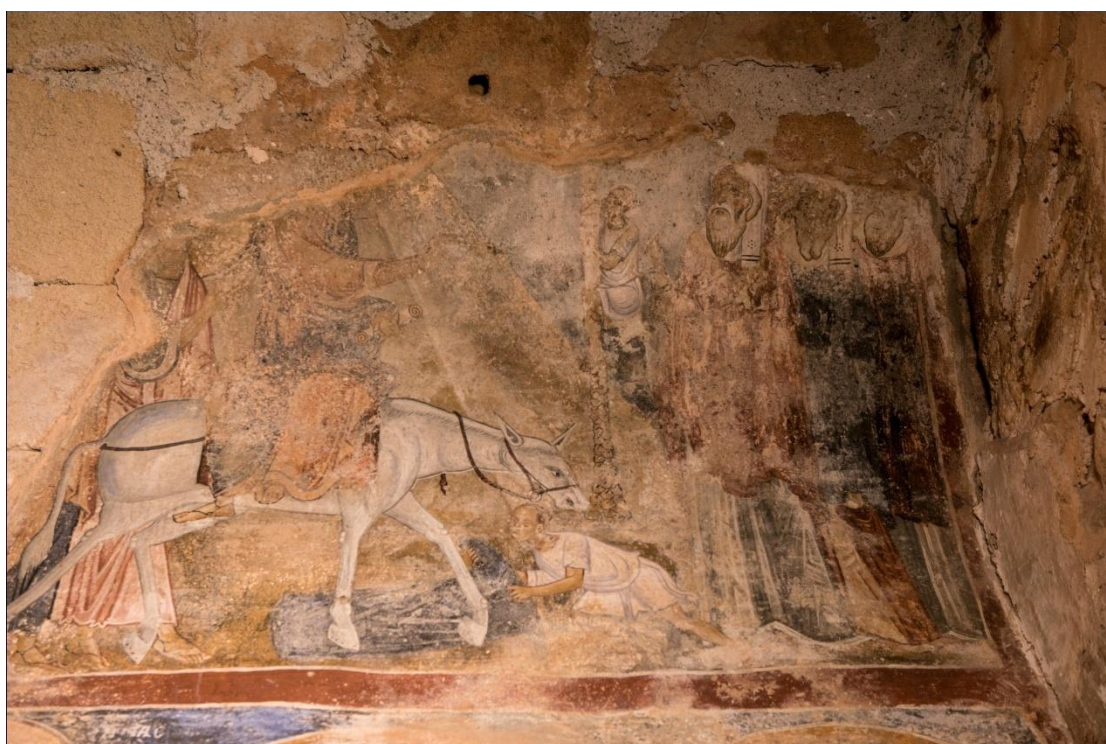

Εικ. 18: Δαβίδ και Ιερεμίας στην κάτω ζώνη του τυμπάνου του τρούλλου.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

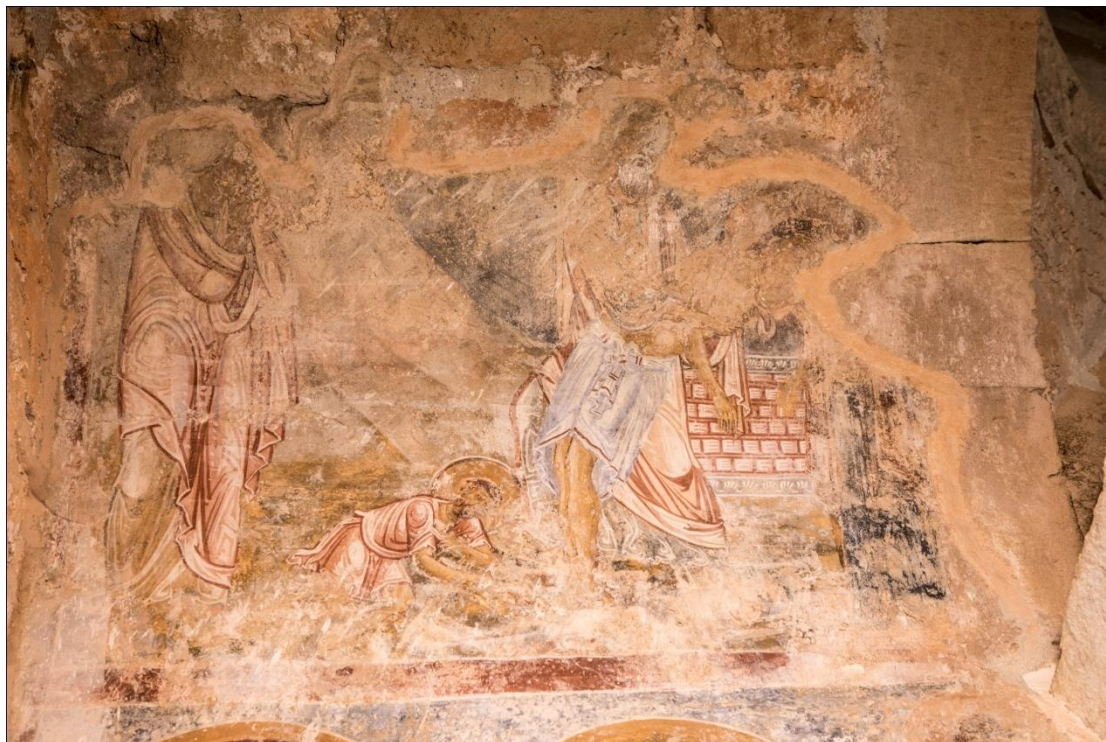

Εικ. 19: Η σκηνή της Γέννησης του Χριστού.

Εικ. 20: Η Βαϊφόρος.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 21: Η σκηνή της Αποκαθήλωσης.

Εικ. 22: Το άγιο Μανδήλιον.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

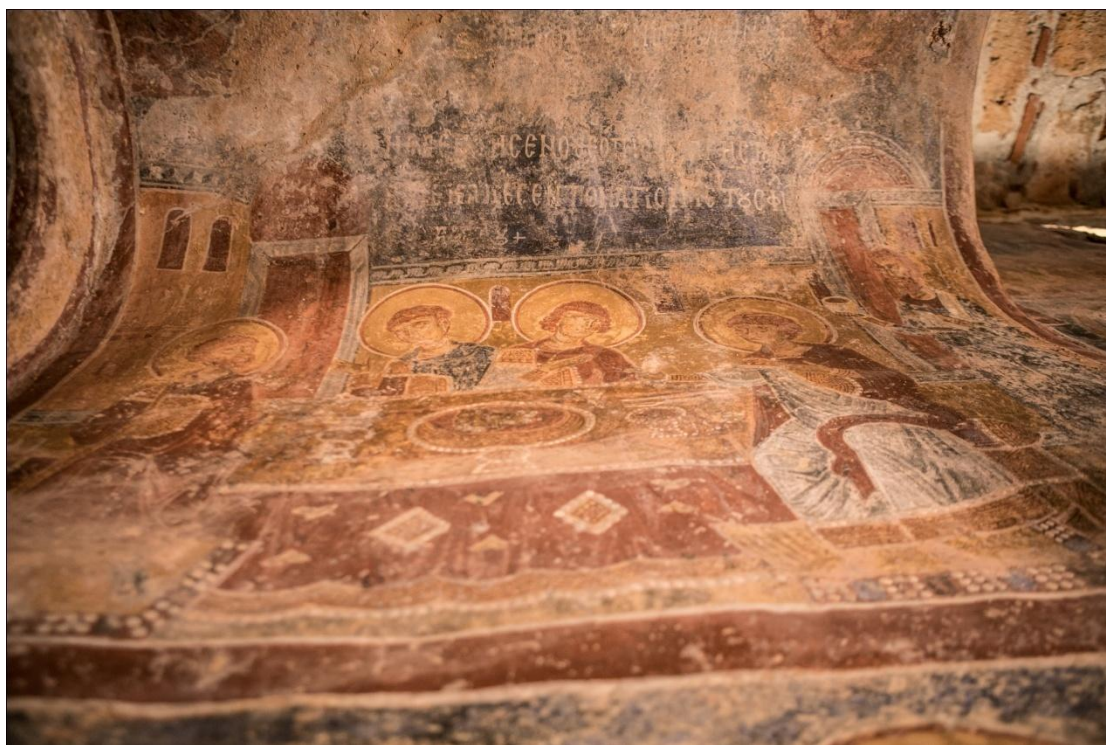

Εικ. 23: Το άγιο Κεράμιο και ο Χριστός Αντιφωνητής.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 24: Σκηνή από τον βίο του Αγίου Γεωργίου: το μαρτύριο του λίθου.

Εικ. 25: Το γεύμα του Θεοπίστου, σκηνή από τον βίο του Αγίου Γεωργίου.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

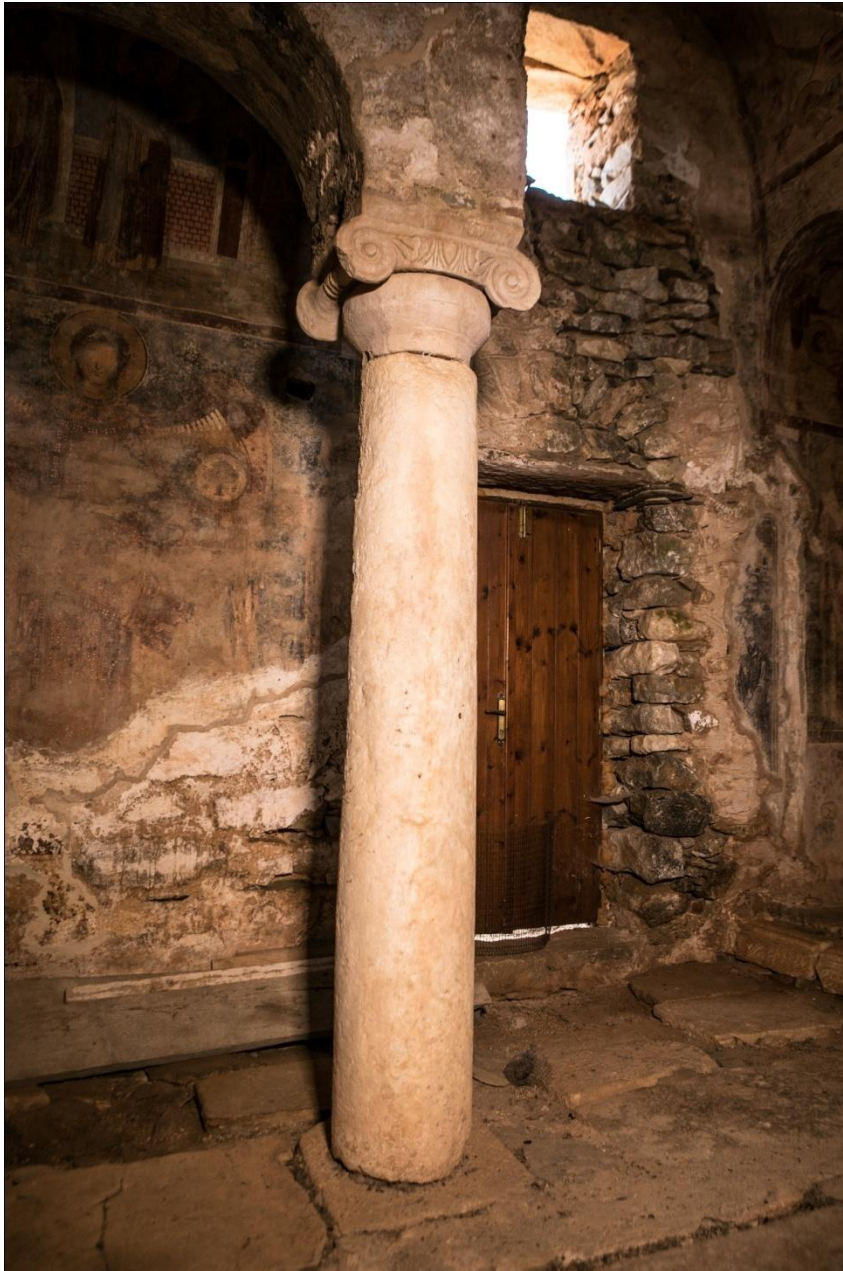

Εικ. 26: Σκηνές της Κολάσεως.

Εικ. 27: Οι απόστολοι Σίμων και Φίλιππος ένθρονοι.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

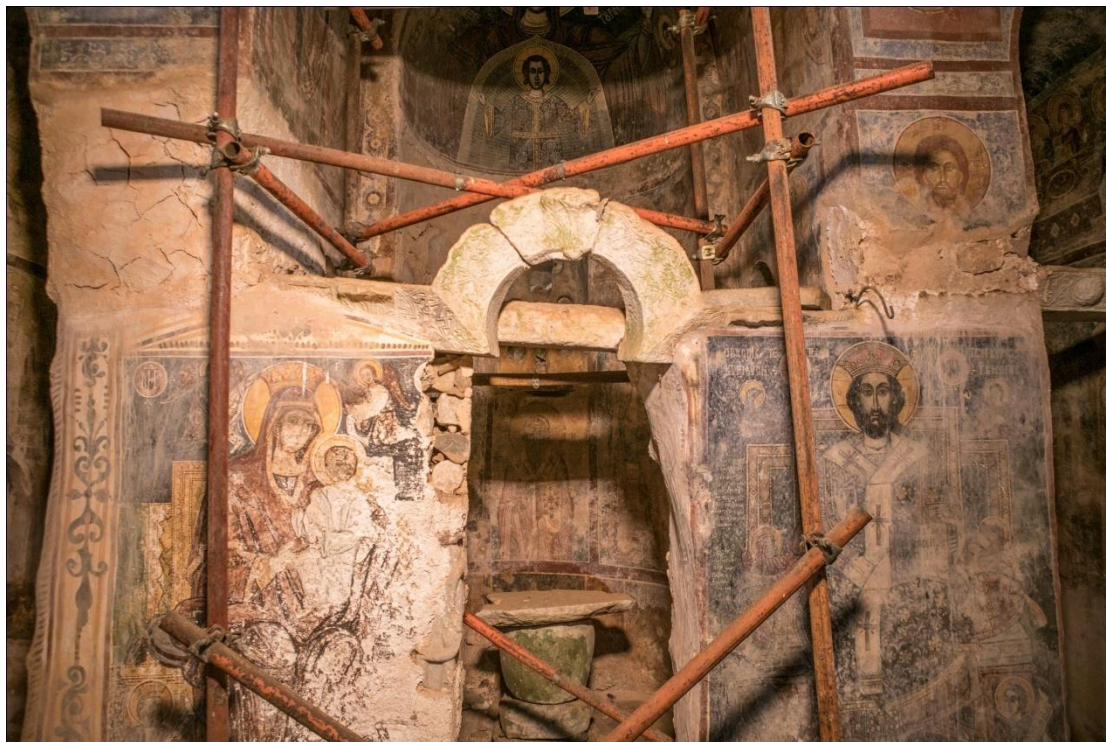
Εικ. 28: Ο βόρειος κίονας του ναού.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Εικ. 29: Ο νότιος κίονας του ναού.

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

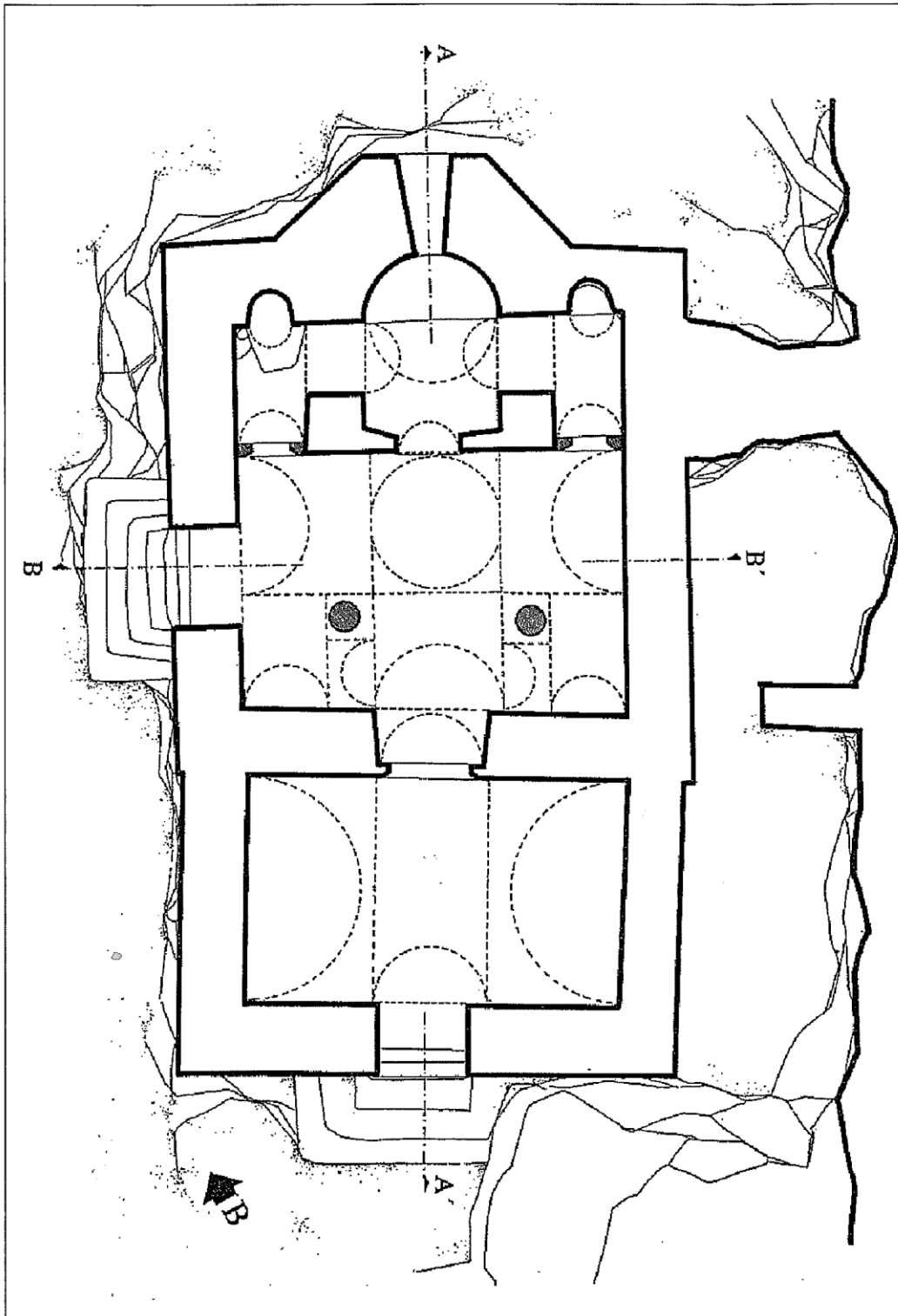

Εικ. 30: Η πύλη του Ιερού με το πεταλόμορφο επιστύλιο και το μεταγενέστερο χτιστό τέμπλο.

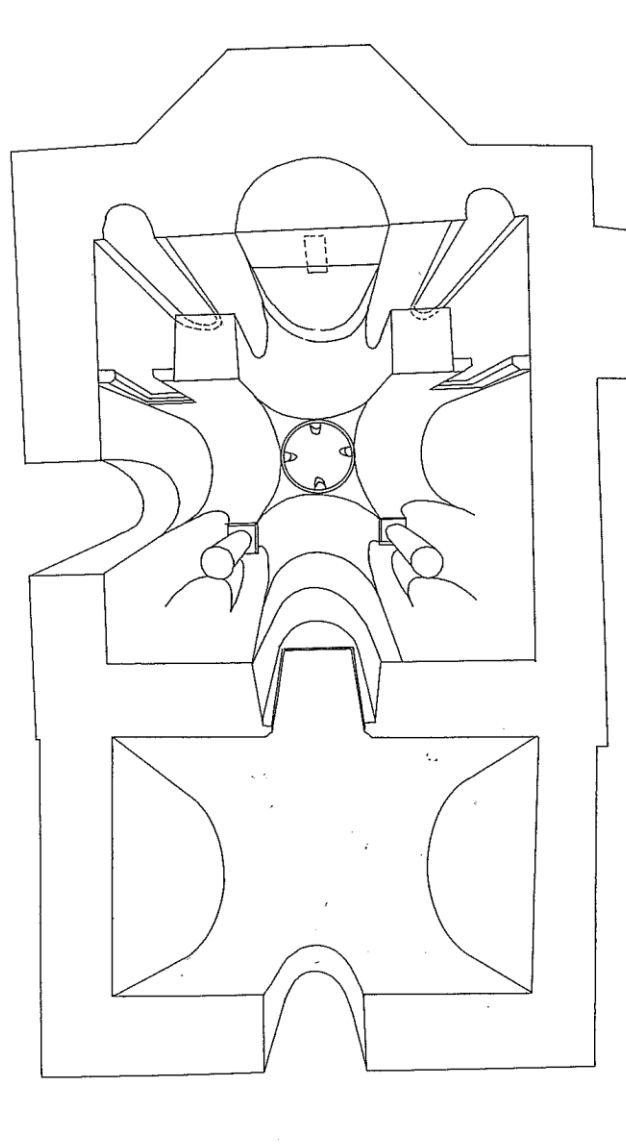
Εικ. 31: Το πεταλόμορφο επιστύλιο της πύλης του Ιερού.

ΑΓΗΤΡΙΑ

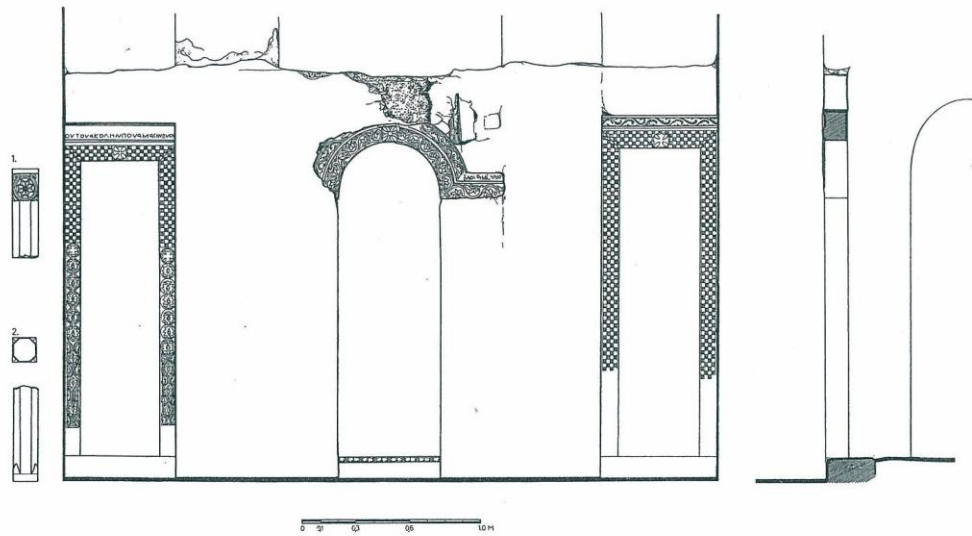
Εικ. 32: Κάτοψη του ναού της Αγίτριας. (Δρανδάκης 1995, 224).

ΑΓΗΤΡΙΑ

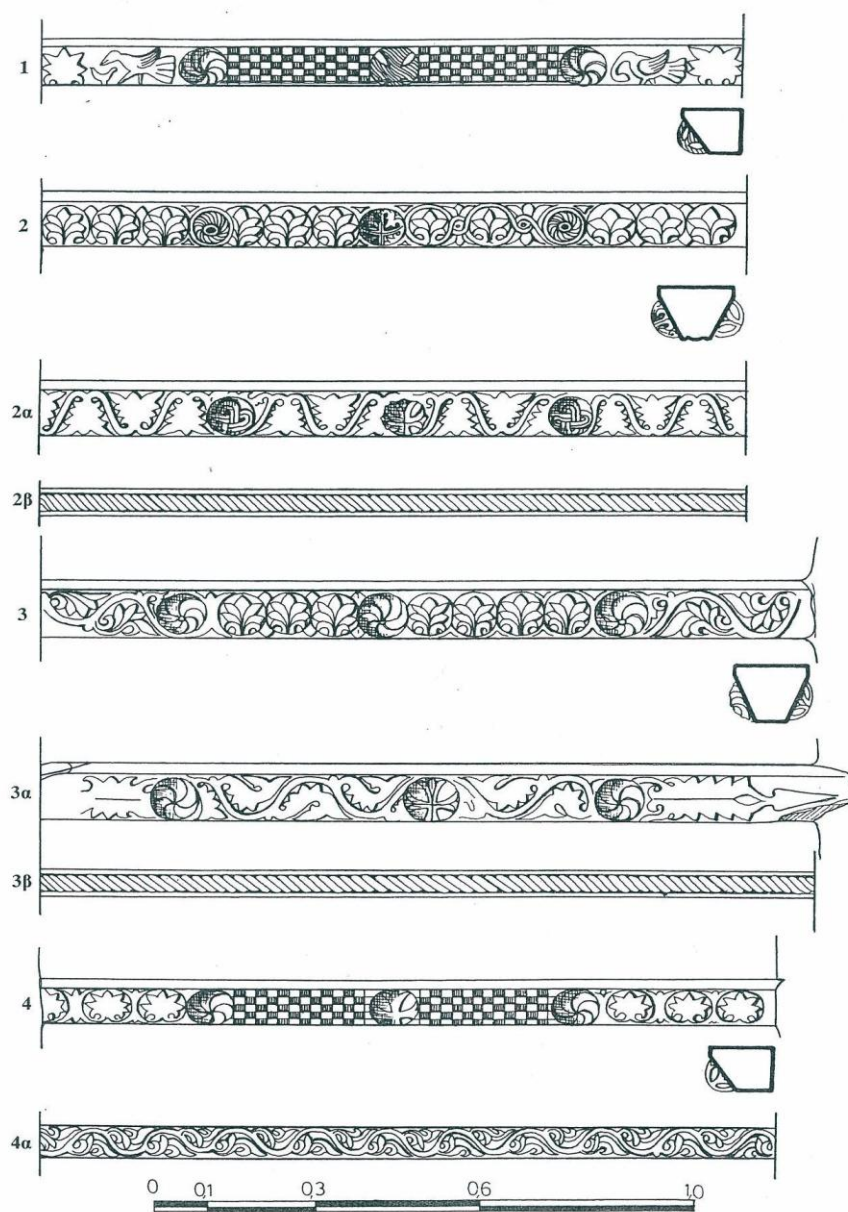
Εικ. 33: Άνοψη του ναού της Αγίτριας. (Δρανδάκης 1995, 246).

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 34: Σχέδιο του τέμπλου της Αγίτριας. (Δρανδάκης 2002, 278 εικ. 417).

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 35: Σχέδιο των ελκυστήρων της Αγίτριας. 1: ανατολικός. 2-2β: βόρειος. 3-3β: δυτικός. 4-4α: νότιος. (Δρανδάκης 2002, 276 εικ. 416).

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 36: Η θέση του ναού της Αγίτριας.

Εικ. 37: Όψη από ΒΑ. Διακρίνεται η τρίπλευρη αγίδα.

ΑΓΗΤΡΙΑ

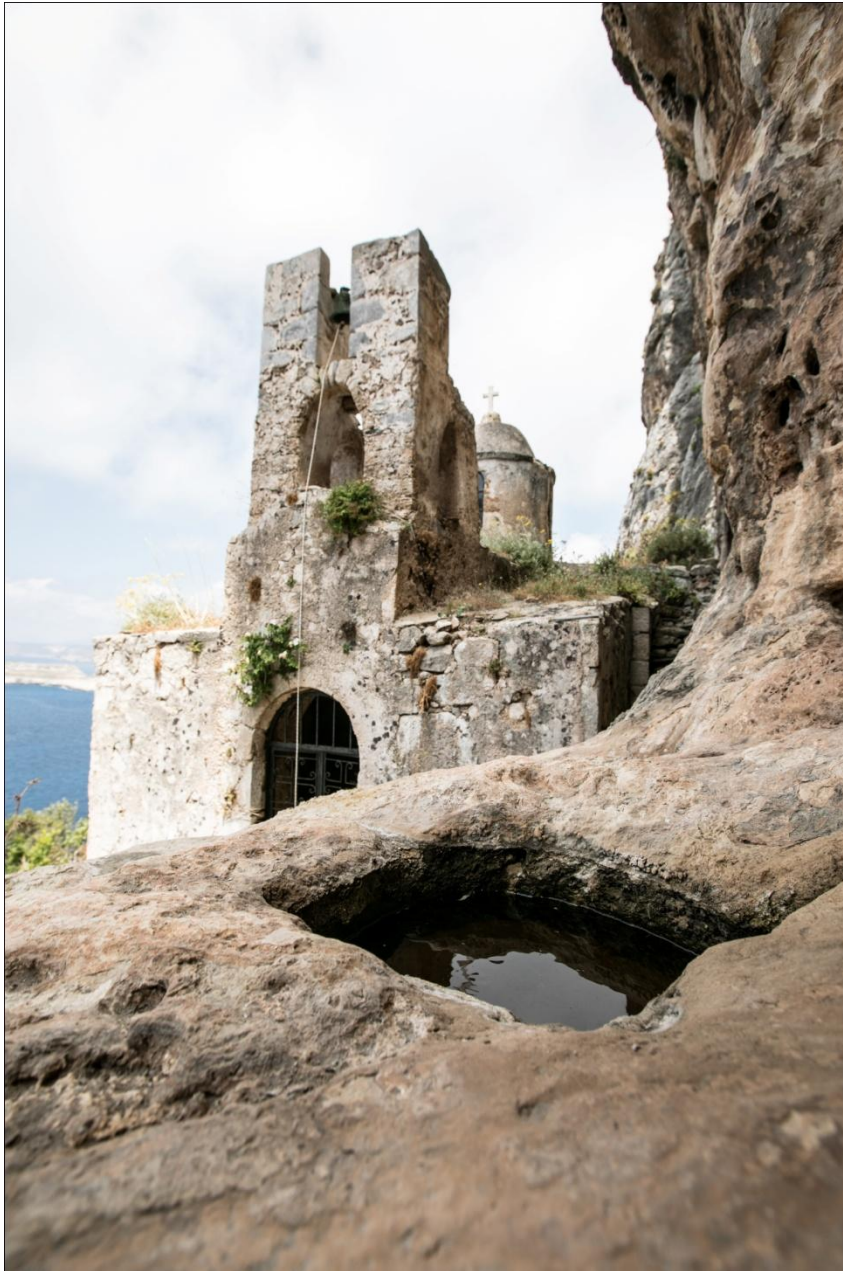

Εικ. 38: Η βόρεια πλευρά του ναού.

Εικ. 39: Πρόσοψη και στέγη του ναού. Στο βάθος το Τηγάνι.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 40: Λαξευμένος βράχος.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 41: Όψη προς τα πάνω.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 42: Η θύρα εισόδου από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 43: Ο κυρίως ναός.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 44: Ο τρούλος. Στη βάση του το γείσο με αβακωτό διάκοσμο... και λίγη βλάστηση.

Εικ. 45: Το τεταρτοσφαίριο της αγίδας και ο θόλος της καμάρας στο Ιερό.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 46: Η Παναγία Πλατυτέρα.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 47: Η σκηνή της Ανάληψης του Χριστού.

Εικ. 48: Λεπτομέρεια από την τοιχογραφία του Ελκομένου.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 49: Η τοιχογραφία της Δεήσεως στον νάρθηκα.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 50: Δεύτερη τοιχογραφία της Δεήσεως, στο ανατολικό τύμπανο του νάρθηκα.

Εικ. 51: Τοιχογραφίες με σκηνές της Κολάσεως στον νάρθηκα.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 52: Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ.

Εικ. 53: Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 54: Η πύλη του Ιερού με το τοξωτό επιστύλιο.

Εικ. 55: Το τοξωτό επιστύλιο της πύλης του Ιερού.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 56: Η πύλη της Προθέσεως.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 57: Επιστύλιο και ενεπίγραφο γείσο της πύλης της Προθέσεως.

Εικ. 58: Επιστύλιο της πύλης του Διακονικού.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 59: Η πύλη του Διακονικού.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 60: Το δάπεδο στον κυρίως ναό.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 61: Το δάπεδο εμπρός από την πύλη του Ιερού και το μαρμάρινο κατώφλι.

Εικ. 62: Το δάπεδο εμπρός από την πύλη της Προθέσεως.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 63: Το δάπεδο εμπρός από την πύλη του Διακονικού.

Εικ. 64: Ανατολική πλευρά κιονοκράνου του βόρειου κίονα.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 65: Ο βόρειος κίονας, όψη από Ν.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 66: Ο νότιος κίονας, όψη από ΒΑ.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 67: Ανατολικός ελκυστήρας, δυτική πλευρά.

Εικ. 68: Νότιος ελκυστήρας, πλευρές: βόρεια και κάτω.

ΑΓΗΤΡΙΑ

Εικ. 69: Δυτικός ελκυστήρας, πλευρές: δυτική και κάτω.

Εικ. 70: Βόρειος ελκυστήρας, πλευρές: βόρεια, κάτω και νότια.